

KAPTÁRKÖVEK FÖLDJE

TÁJMŰVELÉS ÉS TERMÉSZETVÉDELEM A BÜKKALJÁN

KAPTÁRKÖVEK FÖLDJE

TÁJMŰVELÉS ÉS TERMÉSZETVÉDELEM A BÜKKALJÁN

Bükk Nemzeti Park Igazgatóság
Eger, 2018

Írta és összeállította:

Baráz Csaba

A fényképeket készítették:

Baráz Csaba, Kalmár Zsuzsanna, Mihály Péter, Novák Richárd

BNPI légifotó-tár:

Bakó Gábor, Szabados Szabolcs, Ragcsák Roland

Archív fotók:

Herman Ottó Múzeum – Néprajzi Gyűjtemény, Népi Építészeti Archivum
Magángyűjtemények

A fotók, ábrák, térképek alkotóinak részletes jegyzéke a 188. oldalon található

Az eredeti ábrákat és térképvázlatokat rajzolták:

Baráz Csaba, Baráz Csongor Dömötör

A kötetet lektorálta:

Dobos Anna, Harangi Szabolcs, Holló Sándor, Lukács Réka

A kötet előkészítését végezte:

Specticon Kft.

Nyomdai munkák:

A szedés és a tördelés a Garamond 91 Kft. munkája
Nyomta és kötötte az Alföldi Nyomda Zrt., Debrecen
Felelős vezető: György Géza vezérigazgató

Grafika és tördelés:

Molnár Zoltán

A kiadvány a Bükk Nemzeti Park Igazgatóság Környezet- és Energiahatékonysági Operatív Programja keretében készült:
„Fülkés, sziklás kaptárkövek - A Bükk Nemzeti Park Igazgatóság területén lévő kaptárkövek megőrzése” (KEHOP-4.1.0-15-2016-00031)

Kiadja:

Bükk Nemzeti Park Igazgatóság

Felelős kiadó:

Rónai Kálmánné, igazgató

2. javított, bővített kiadás (2018)

ISBN

BEVEZETÉS	6
TÁJKÉP	10
HEGYLÁBFELSZÍN	18
Tűzárkó-vonulatok és réteglepcsők	19
Felszínfejlődés dióhéjban	20
Völgyek és vízfolyások	22
Termális karsztvizek	24
IZZÓFELHŐK	28
Vulkánkitörések	29
Vulkáni közetösszetevők	33
Kúpkövek és „kőbörccök”	34
ÉLŐHELYEK	40
Talaj és klíma	41
Az erdőösszetevő és a cseres tölgyes határán	42
KÖKULTÚRA	52
Kőkor	53
Kőmunkák	54
Kőfejtők	56
Barlanglakások	57
Pincék	59
Kőbe vajt menedékek	61
Föld alatti labirintusok, szakrális sziklahelyiségek	62
JELES KÖVEK	64
Léleklyuk	65
Törökasztal	72
Csúnyamunka	77
FÖLDSENTELYEK	80
Ex lege védett emlékek	81
Őskori erődített telepek	82
Vaskori szentélyek	84
Preszkriták és szkíták	88
Aranykor	92
KAPTÁRKÖVEK	96
Áttekintés	97
Bartalos Gyula – A kaptárkökutató kezdetén	99
Bükkaljai kaptárkőtár	101
Kérdések	118
Kitekintés. Trákok a Bükkalján?	121
Egy kis etimológia	127
VÖRÖSSÁNCOK	130
Latorvár	131
Árpád-kori központ: Vallis auxilii	132
SZŐLŐHEGYEK	136
Választóvonal: az úrbérrendezés	137
Földhasznosítás	140
Történelmi borvidékek	143
Szőlőkepuszta promontóriuma	148
FÁSLEGELŐK	154
Legelőerdők, fáslegelők	155
A „Cserépi legelő”	158
TÁJBANÉLŐK	160
Tájművelés és munkamigráció	161
Munkamegosztás, munkára vándorlás	161
Helyben termelt javak értékesítése (árucsere, kereskedelem)	162
Állattartás, legelőbérlet, pásztorkodás	163
Szentségi táj és búcsújárás	164
HATÁRTERÜLET	170
A palócok	172
BÜKKALJA	178
JEGYZET	180
IRODALOM	184

KAPTÁRKÖVEK FÖLDJE

BEVEZETÉS

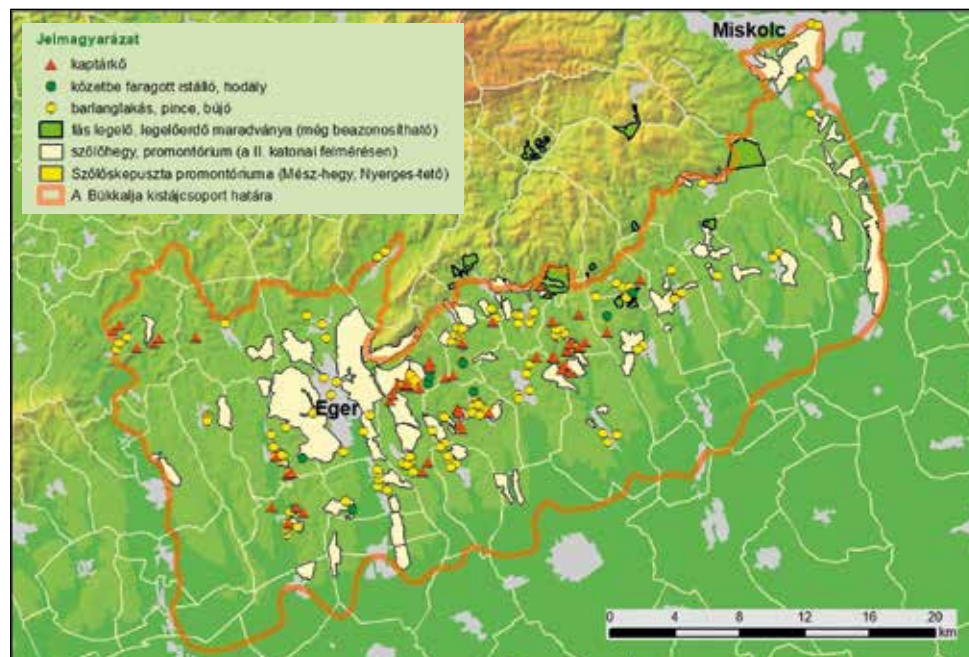

A Bükkalja egy komplex térhasznosítású és kiegyenlített térosztású átmeneti zóna, mozaikos agrártáj a Bükk hegység és az Alföld között. A természetföldrajzi, táji adottságok következtében az újkorra – sokrétű tájhasználat (erdőművelés, erdei legeltetés, pásztorkodás, szőlő- és kertművelés és szántóföldi művelés mozaikjai), változatos felszínborítás (erdők, legelőerdők, fáslegelők, gyepek, szőlők, kertek, szántóföldek) és intenzív társadalomdinamika (munkára vándorlás, árucseré, legelőbérlet, búcsújárás stb.) alakult ki. Az ősi, organikus tájhasználat struktúráinak és objektumainak – az úrbérrendezés, a vágásfordulóra alapozott faanyagtermesztő erdőgazdálkodás és a nagyüzemi (intenzív) mezőgazdálkodás hatására – mára csak néhány töredéke maradt meg.¹

E két hagyományos tájművelési, gazdálkodási mód (tájhasználati forma) – a szőlészet-bo-

4. kép: Az Ördögtorony nevű kaptárkő a Mész-hegy oldalában

1. ábra. Bükkalja – kaptárkövek, kőkultúra, hagyományos tájművelés

rászat és a legeltető állattartás – a Bükkalján igen szoros kapcsolatban állt és áll a tájegység sajátos kő kultúrájával, amelynek legarchaikusabb rétegét a kaptárkövek jelentik. A Bükkalja kőzettani felépítésének köszönhetően, elsősorban az állékony, de jól faragható vulkáni kőzetekhez, a riolit- és a dácittufához (ignimbrithoz) kötődően e tájegység településein jelentős hagyománya van a *kő megmunkálásának* (a *kőfaragásnak*, a *kővágásnak*, a *kőfejtésnek*), a kő népi alkalmazásának². Az építőkövet fejtése és a népi építészetben történő felhasználása, a kőfaragás és a kőzetbe mélyített helyiségek (barkanglakások,

pinceházak, pincék, pincecsoportok, kőhodályok, kőistállók, gabonásvermek, egyházi jellegű, szakrális sziklahelyiségek) készítése a Kárpát-medencében itt nyúlik vissza a legrégebbi időkhöz. A kaptárkövek és a bükkaljai kő kultúra tehát a táj és az abban élő ember sajátos kapcsolatrendszerét tükrözi: egy jól körülhatárolható hazai tájegységre jellemző, történelmi gyökerű, élő hagyományokkal rendelkező, összetett természeti–tájgazdálkodási–kulturális rendszer, amely egyedülálló természeti jellege miatt – a Hungarikum Bizottság 2016. június 17-i ülésén – méltán kapta meg a *Hungarikum* címet³.

5. kép. Szürkemarkha-gulya a cserépfalui fáslegelőn

2014. november 4-én lépett hatályba a földművelésügyi miniszter 17/2014. (X. 27.) FM rendelete a kaptárkövek megővését szolgáló természeti emlékek létesítéséről, valamint a kaptárkövek megővését szolgáló természetvédelmi kezelési terv kihirdetéséről. A rendelet definíciója szerint a kaptárkő olyan természetes állapotú vagy ember alakította sziklaalakzat, amelynek felületén egy vagy több faragott, kultúrtörténeti jelentőséggel bíró fülke – és esetenként egyéb, hasonló jellegű megmunkálás – látható, ezért táj- és természetvédelmi, valamint kulturális örökség-védelmi szempontból egyaránt értéket képvisel. A védetté nyilvánítás célja a természeti és kultúrtörténeti jelentőséggel egyaránt rendelkező kaptárkövek és közvetlen természeti környezetük megőrzése, valamint kutatásuk és természetvédelmi célú bemutatásuk elősegítése.

6. kép. A bükkaljai borvidék karakterét a kékszőlők és a vörösborok határozzák meg

7. kép. Az egri történelmi borvidék koronája a Nagy-Eged

KAPTÁRKŐVEK FÖLDJE

TÁJKÉP

A természetvédelem⁴ látókörébe nem csupán a természeti értékek, hanem a tájhoz erősen kötődő, a tájban gyökerező, a tájhoz simuló kulturális örökség is beletartozik. Az állami természetvédelem a földtani (geoszféra), növénytani és állattani értékek (bioszféra) őrzése, aktív kezelése mellett tájvédelmi feladatokat is ellát, ami nem csupán a védett természeti területekre és nem csak a tájkép védelmére korlátozódik. A természetvédelem és a tájvédelem alapvető törekvése, hogy a természeti erőforrások felhasználása és a tájhasznosítás⁵ során megmaradjon a tájak természetes, természetközeli állapota, valamint a tájak jellegét meghatározó természeti és kulturális értékek sokasága.

Az Európai Táj Egyezményben ez a tömör definíció olvasható a tájról: „A táj az ember által érzékelt terület, amelynek jellege természeti tényezők és/vagy emberi tevékenységek hatása és

kölcsönhatása eredményeként alakult ki.” Azaz a táj természet és a társadalom kölcsönhatásában fejlődő komplex területi egység, tükrözi a természeti adottságokat, a társadalmi és gazdasági viszonyokat, ugyanakkor magas szintű vizuális-esztétikai értékek hordozója.

„Alig van nehezebben meghatározható fogalom, mint a táj. Pedig ki ne tudná mit jelent? Ha boncolgatni kezdjük a táj fogalmát, akkor egy sereg tényezőt találunk, amiket tájalkotó elemeknek szoktunk nevezni, s amik mind részesei ugyan a tájnak, de csak együttesük teszi igazában a tájat. A tájról lehet képet rajzolni vagy festeni, ez azonban bármilyen sokat foglaljon is magába, mégis csak többé-kevésbé hű, élettelen tájkép lesz. Sokkal többet ad vissza a tájból a hangos és mozgó fénykép, mert itt szemünk mellett már a fülünkkel is érzékeljük a víz csobogását, a szél zúgását egy városi tájban a villamos csörömpölését stb. ...

9. kép. Jellegzetes bükkjai tájkép: dél felé kibillent hegyláb felszín (középen a Nyomó-hegy)

*De még ez sem minden, mert hiába látjuk a hegyoldal fenyveseit, hiába halljuk a madarak csicsergését, nem érezzük egyidejűleg a fenyvesek balzsamos illatát, nem érzékeljük testünkön a szellő fuvatát, sem a fenyőerdő hűvös árnyékát, pedig kint a természetben mindezt egyszerre észleljük mind az öt érzékszervünkkel, sőt helyesebb volna azt mondani, hogy mind a hat érzékszervünkkel, mert van még valami ezen felül is, amit az ember inkább sejt, mint észlel. Van valami a tájban, ami annak mintegy a lényege, s amit a leghelyesebben a táj lelkének nevezhetnénk.*⁶

A táj tehát mindennél több: szakrális jelenség. Mindezt a Bükkalja nevű kistájcsoporthoz tájtörtenetével, azon tájelemeinek bemutatásával illusztráljuk, amelyek egyszerre alkotják természeti és kulturális örökségünket.

A Bükkalja a Bükköt délről övező, É–D-i irányú völgyekkel tagolt hegységelőtéri, dombsági jellegű kistájcsoporthoz⁷. A dombvidék morfológiai határait nyugaton a Tarna völgye, keleten a Sajó völgyét övező tereplépcső, délen a Hevesi-síkra és a Borsodi-Mezőségre (az Észak-alföldi hordalékkúp-síkságra) ereszkedő dombhátak alja jelöli ki. Az északi határát a Déli-Bükk pereme alkotja – nagyjából a 350–500 m-es tetőszint környékén. A Bükkháttól ÉK-en (Tardonai-dombság) a Szinva választja el, az ÉNy-i határát azonban nehéz kijelölni: a Laskó-menti dombok és az Ózd–Egercsehi-medence medencedombság jellegű felszíne közt nem mutatkozik éles geológiai-geomorfológiai választóvonal: a Hevesaranyos–Mikófalvi medence felől több folyóvíz is érkezik a Bükkaljára és fut ki az Alföldre (Laskó, Eger-patak).

A Bükkalját Magyarország kistájainak katasztere két részre osztja: a Tard–Tibolddaróc közötti völgyközi háttól nyugatra az Egri-Bükk-alja, keletre a Miskolci-Bükkalja található

(ezért nevezzük kistájcsoporthoz). Bizonyos megfontolásokból a Bükkalja harmadik tagjának tekinthető a Tárkányi-medence nevű kistáj. Azonban, ha a tájat valóban olyan organikus, kultivált rendszernek tekintjük, amely az ember és környezete, az ember és a természet közötti kölcsönhatás eredményeképp fejlődik, alakul folyamatosan, és ha a Bükkaljára mint kultúrtájra⁸ tekintünk, akkor annak igazán négy eltérő karakterű részletét különíthetjük el.

A Bükkalja földtani jellemzőit a miocén korú vulkáni eredetű képződmények – robbanásos vulkáni folyamatok révén keletkezett törmelékes üledékes kőzetek (piroklasztitok), nagyrészt riolit-riodácit anyagú horzsaköves piroklaszt-árak (ún. ignimbritek) – határozzák meg, de harmadidőszaki üledékes kőzetek és negyedidőszaki üledékek is megtalálhatók itt.

A Tarnától az Eger-patakig terjedő Laskó-menti dombság (nevezzük a továbbiakban: Szóláti-Bükkaljának) tagolt dombsági domborzattípusba sorolható, amelytől északra egy medencedombság (Ózd–Egercsehi-medence), délre egy hordalékkúp-síkság (Hevesi-sík) található. ÉK-i része a Bükk délnyugati középhegységi részével érintkezik. A tájrészlet északi felét miocén sekélytengeri homok, agyag, agyagmárga, aleurolit, homokkő, mészmárga, délkeleti részét riolituffák, riodácit ártufák építik fel, délnyugati felszínét pleisztocén homokos-löszös képződmények fedik. Legismertebb részlete a siroki Várhegy, jellegzetes sziklatornyáival.

Az Eger-patak széles völgyét és a Felsőtárkányi-medencét érdemes összevonni egy történeti tájnévvel és Egri-völgy (*Vallis Agriensis*) néven elkülöníteni. A medencedombság uralkodó kőzetösszlete a riolituffa (Felnémeti-Harsányi Riolituffa Formáció).

A harmadik tájrészlet a törésvonalak révén legtagoltabb megjelenésű hegylábfelszín (*Egri-Bükkalja keleti fele*), amit a Tardi-völgy (Bála-völgy, Alsó- és Felső-szoros) választ el a *Miskolci-Bükkaljától*.

A mérsékelten meleg és mérsékelten száraz éghajlatú napjainkban intenzíven művelt területet a történeti korokban sztyeppjellegű füves élőhelyekkel tarkított erdőssztyep-erdők borították. Zonális társulása a tatárjuharos lösztölgyes, aminek ma már csak töredékeit leljük fel a szőlők, gyümölcsösök, legelők és szántók között.

A Bükkalja dombtetőin, a völgyközi hátaik lankáin, délies lejtőin javarészt szőlők és gyümölcsösök voltak és vannak újra. E táj képi megjelenését a völgytalpakon, völgymedencékben megbújó kicsiny falvak és a településeket övező erdőfoltok, szántóterületek és

rétek-legelők mellett a szőlő- és kertkultúra változatossága határozza meg. Ezzel a mozaikos agrártájjal szoros összefüggésben alakult ki az a jelenség, ami a kistájcsoporthoz legfőbb karakterét hordozza: a sajátos és egyedi arculatú *bükkaljai kőkultúra*.

A Bükkalja közettani felépítésének, elsősorban az állékony, de jól faragható vulkáni kőzeteknek köszönhetően, a vidék településeiben jelentős hagyománya alakult ki a *kő megmunkálásának* (a *kőfaragásnak*, a *kővágásnak*, a *kőfejtésnek*). Az építőkövet fejtése és a népi építészetben történő felhasználása, a *kőfaragás* és a kőzetbe mélyített helyiségek készítése a Kárpát-medencében itt nyúlik vissza a legrégebbi időkig.

Ennek a kőkultúrának a gyökerét, legarchaikusabb rétegét a *kaptárköveknek* nevezték, fülkés sziklák jelentik. Ezeket az ember által

10. kép. Vulkanai tufából kipreparálódott sziklatornyok: Barát és Apáca (Sirok)

11. kép. Szőlőtermő táj, háttérben a Bükk-fennsík déli pereme, az ún. Kövek-vonulata (a Cigléd és a Bajusz nevű dülők Eger mellett)

12. kép. Az Alföldbe simuló dombhátak utolsó szőlőtáblái: az Ispán-hegy és a Hálóvető Szomolya határában

13. kép. A hagyományos tájművelés mozaikjai még fellelhetők: Noszvaj látképe a Pocem nevű barlanglakásos falurésszel

14. kép. A Bükkalja vadregényes szurdokvölgyeinek egyike: Felső-szoros (az ignimbrit-plató fagyrepesztette kőszákjai)

megfaragott felszínalaktani értékeket jobbra a titokzatos jelzővel illelhetjük, hiszen sem a korukat, sem a rendeltetésüket, sem pedig a készítőik kilétét nem ismerjük.

Úgy véljük azonban, hogy éppen ezek a rejtélyes jelenségek a Bükkalja *genius loci*-jának forrásai. Mivel olyan természeti alakzatokról van szó, amelyeket az ember továbbformált, ezért egyszerre részei a természeti és a kulturális örökségnek. A kaptárkövek mintegy megtestesítik az ember és a táj sokrétű és ősi kapcsolatát, ezért nevezzük őket jeles köveknek.

A *jeles kövek, regélő helyek*⁹ olyan sziklaalakzatok, egyéb földtani, felszínalaktani és víztani képződmények, földrajzi helyek, melyekhez valamilyen szakralizáló hagyomány (helyi monda, eredetmonda) fűződik, illetve amelyek az ember hitbéli, vallási ihletettségéből

fakadóan átalakított, megfaragott, amelyek magukon viselik az ember – nem profán célú – formaalakító tevékenységének nyomait. *Jeles: jellel ellátott, megjelölt; átvitt értelemben: különleges, kiemelkedő, egyedi.*

Tehát azokat a szakrális (szentséggel bíró, szentséges, isteni eredetű), kultikus (hitélethez, vallásgyakorláshoz tartozó), illetve mágikus (bűvös, varázsos, varázslatos, esetenként ördögös, boszorkányos) felszínformákat, sziklaképződményeket, archaikus kőépítményeket, kőmélyítményeket (sziklahelyiség, pince, fülke) soroljuk ide, amelyek – a hagyomány tanúsága szerint – a közönséges, hétköznapi, világi fölötti létszint üzenetét (hatását) közvetítik.

Egy-egy természeti képződményhez, tájelemhez fűződő hagyomány, monda – például a kővé változás motívuma – többet je-

15. kép. Tájseb. Hajdani kőfejtő maradványa a Kaptár-rét fölött, a Vén-hegy oldalában (Szomolya)

lent a forma keltette képzetnél, keletkezésük mélyebb okokra vezethető vissza: ennek a rejtettebb hatásnak a megnyilvánulása az ún. *genius loci*, azaz a hely szelleme. A néphagyományban – vagy az irodalomban – megjelenő jeles földrajzi helyek, az eredetmondával bíró földtani képződmények, felszínformák és a bizonyos szertartásokra, kultikus gyakorlatra, egyfajta szentségre utaló helynevek tulajdonképpen a szakrális táji dimenziót (metageográfia) tárják fel.

A könyv felépítése talán szokatlan. Nem a tudományterületek megszokott „rendszerátant” követi, hanem a földtani alapok – kőköltúra által kijelölt vezérfonal mentén igyekszik a tájtörténetre ható minden jelenséget, jelenségcsoportot bemutatni. Az időt (történetiség, aktualizmus) alárendeli a térnek (tájkép, tájjelemek összességének).

Követjük az alábbiakban többször hivatkozott Bartalos Gyula (történész, pap, e vidék kiváló ismerője) metodikáját, aki a történettudomány művelésében – empirikus, tapasztalati tudományról révén szó – a „gyakorlati módot” tartotta célravezetőnek: „Használjuk mi is itt e gyakorlati könnyebb módot, menjünk (inductive) a történelem fejlődésének útján, hogy addig is világos nézetet szerezzünk e nagy tartományon, míg nem majd deductióval mélyebben behatunk lényegébe.”

Módszerének lényegét Hampel Józsefhez írt levelében is kihangsúlyozza: „az adatoknak egész láncolatára hivatkozhatom már eddig is, melynek gyűjtésében én is az inductív rendszert használtam és csak adatok alapján és csak óvatosan léptem a deductióra... Hogy pedig még világosabban szóljak, ezen inductív rendszert hasonlónak mondom a turistának azon eljárásához, ki megérkezvén egy nagy városba, mielőtt azt behatóan tanulmányozná, kocsiba ül, és beszaladja annak nevezetesebb

helyeit, majd egy magasabb pontról, mintegy madártávlatból áttekint az egészen és egy általánosabb képet alkot lelkében, csak azért, hogy azt később részenként színezzé ki magának a pontosabb észlelés célján.”¹⁰

Az elkövetkező oldalakon a bükkaljai táj természetvédelmi szempontból jelentős tájjeleleit, védett természeti és archaikus kultúrtörténeti értékeit, tájhasználati formáit (tájrendezés, tájművelés, tájépítészet) foglaljuk rendszerbe – különös tekintettel a kaptárkövekre és az itteni kőköltúrára. Felvillantjuk a kaptárköveket rejtő táj sajátos és egyedi (ugyanakkor egyetemes) értékeit: azokat a természeti és kulturális jelenségeket, amelyek együttese révén alakult, formálódott a Bükkalja metageográfiai dimenziója.

16. kép. Kőfeszület a Vásáros-hegyen (készítette: Szalóki István, 1913)

KAPTÁRKŐVEK FÖLDJE

HEGYLÁBFELSZÍN

TŰZÁRKŐ-VONULATOK ÉS RÉTEGLÉPCSŐK

A nagyrészt miocén vulkáni kőzetekből (riolit- és dácittufa), valamint oligocén és miocén homokos, agyagos, márgás üledékekből felépülő Bükkalját eróziós–deráziós völgyek tagolják. A hegységelőtéri dombsági jellegű táj felszínalaktani szempontból jobbára igen határozottan, leginkább törésvonalak és tereplépcsők mentén élesen, néhány helyen azonban alig észrevehetően határolódik el környezetétől.

Az északra lévő, főképp mészkőből és agyagpalából álló Bükk hegységet mintegy gallérszerűen övezi. Délen a Kerecsend – Mezőkövesd – Mezőnyárád – Emőd (a 3. sz. főút) vonala mentén simul bele a hordalékkúp jellegű Heves–Borsodi-sík (Hevesi-sík, Borsodi-Mezőség) területébe.

Nyugaton a Tarna völgye határolja, keleten egy a Sajó–Hernád hordalékkúpja (Sajó–Hernádsík) fölé magasodó tereplépcső. (Északnyugati csücskét a siroki Várhegy, északkeleti pontját pedig a miskolci Avas jelöli ki. Területe a Magyarország kistájainak katasztere alapján *hegylábfelszínként* (pedimentként), illetve *hegységelőtéri lejtőként* értelmezhető, amelyet az eróziós–deráziós felszínformáló folyamatok völgyekre és völgyközi hátakra tagolták–tagolják. Az É–D-i irányú dombvonulatokat az uralkodóan ÉK–DNy csapású és DK-i dőlésű vetőrendszerhez igazodó ignimbit-vonulatokból („tűzárkő”-sávokból) a lepusztuláskülönbség következtében létrejött réteglépcsők (kueszták) pikkelyszerűen továbbstruktúrálták. A Miskolci-Bükkalján a vulkáni ösztlet rétegei laposabb dőlésűek (8–15°), ezért az összesült ignimbitplatók nagyobb kiterjedésű, egységesebb megjelenésű maradványfelszíneket alkotnak, ezzel szemben az Egri-Bükkalján a

18. kép. Cserépfalu látképe a Berezdi-tetőről (középen a Nyomó-hegy, háttérben a Nagy-Eged – Várhegy vonulata)

rétegek meredekebb dőlésűek (25–35°), s a többszöri bezökkenés és a DK-i elmozdulás miatt az alsó- és középső tufaösszlet két vonulatot alkot, amelyekben a „tűzárkő”-vonulatok keskenyebb sávokban bukkannak felszínre.¹¹

FELSZÍNFEJLŐDÉS DIÓHÉJBAN

Az emelkedő Bükk déli peremén a Pannon-beltenger visszahúzódásával egyidejűen már a felső-pannonban megkezdődött a hegyláb-

felszín kialakulása. Az idősebb hegyláb felszínnek a pliocén végére már csak szigetszerű részletei maradtak meg.

A Bükkalján alapvetően két-három hegyláb felszín-képződési időszakot valószínűsítene a geomorfológiai kutatások. A felszín-elegyengetések (pedimentáció) idejét, a hegyláb felszínnek keletkezését azonban a kistáj csoport erős tagoltsága (a neogén tektonikai események) miatt nehéz pontosan meghatározni¹². Az első hegyláb felszín-képződési periódus minden bizonnyal a miocén ottngangi-kárpáti-bádeni korszakában, a vulkáni tevékenységgel párhuzamosan zajlott.

19. kép. A Szomolyai kaptárkövek természetvédelmi terület sziklavonulatai, háttérben a Hór-völgy által kettéosztott Déli-Bükk

20. kép. Oszlopos megjelenésű ignimbritsziklák a Felső-szorosban

A második (idősebb) hegyláb felszín-képződés a miocén Sümegium és Béraltavárium időszakára (8–5,5 millió év) valószínűsíthető, ennek felszínmaradványait a 300–360 m tszf. magasságú tetőszintekkel – a környezetükből élesen kiemelkedő, aszimmetrikus réteglépcsőkkel (kuesztákkal) – hozzák összefüggésbe (Karud, Mész-hegy, Nyomó-hegy, Mangó-tető stb.).

A harmadik hegyláb felszín a pliocén végén, a Villányiumban (2–1,8 millió év) képződhetett. Ez a fiatalabb pediment az előző fázis maradványfelszínei alatt 100 méterrel jóval összefüggőbb szintként jelentkezik.

A hegyláb felszín-képződési szakaszokat többször szakították meg tektonikai események. A rhodáni fázist (5,5 millió év) követően a pliocén/pleisztocén határán (1,8 millió év) újabb tektonikai mozgások aktivizálták a Bükkalját. Ekkor felelevenedtek a korábbi, ÉK–DNy-i

csapásirányú szerkezeti vonalak, illetve ezekre merőleges, ÉNy–DK-i irányú vetők jelentek meg. Ezek a törések sakktáblaszerűen darabolták fel a hegyláb felszínt, létrehozva a Bükkaljára annyira jellemző kibillent rögök és kisebb medencék mozaikját.

Ezt a „kettős hegyláb felszínt” a tájat areálisan formáló záporpatakok kora után a lineáris erózió tovább darabolta. Főleg a pleisztocén melegebb, nedvesebb periódusaiban (az interglaciálisokban) volt jelentős a folyóvízi erózió völgymélyítő tevékenysége. A Bükkalja erős felszabdálódását, sűrű völghálózatának létrejöttét tehát tektonikai események is befolyásolták. Az Alföld pliocén végi pleisztocén eleji lezökkenését követően felgyorsuló bevágódás miatt egy erősen tagolt felszínű dombvidéki táj született meg a holocén elejére. A terület szerkezeti vonalainak csapásiránya, valamint a ÉK–DNy-i sávokban felszínre bukkanó kemény ignimbritsávok „preformálták” a mellék-

völgyek kialakulását, a hajdani heglábfelszín keskenyebb völgyközi hátakra tagolódását.

A pleisztocén hidegebb periódusaiban, a glaciálisokban (különösen azok hűvös, rövid nyarú, hideg száraz télű szakaszaiban) a folyóvizek tevékenysége a háttérbe szorult, ekkor a felszínformálódás legfontosabb tényezője a fagyhatás, a fagyaprózódás (krioplanáció) és a szállítóközeg nélküli lejtős tömegmozgás volt.

A Bükkalja széles heglábi övezetében a jégkori felszínfejlődés meghatározó tényezője tehát a folyóvizek mélyítő és oldalazó eróziója. Az ÉÉNy–DDK-i irányú eróziós fővölgyek széles völgytalpán helyenként pleisztocén és holocén teraszok is láthatók. A riolittufa völgyoldalakon az aprózódás, a mállás, a szél és a csapadék leöblítő hatása, a lineáris erózió, a talaj- és kőzetlehordódás faragta ki az ún. *kaptárkövek*

különleges kúpjait. Míg a tufatornyokat a víz, a szél és a mállás formálta ki, addig az ingóköves oszlopformákat a kőzetrepedésekben megfagyó víz feszítő ereje. A *Felső-szoros* vadregényes kőzsákjait a fagyaprózódás választotta le a dél felé lejtő ignimbrit-plató széléről.

VÖLGYEK ÉS VÍZFOLYÁSOK

A heglábfelszín jellegű táj összképét tehát elsődlegesen a völgyek és völgyközi hátak váltakozása határozza meg. Mind a Bükkalján eredő, illetve a dombvidéken átfutó patakok, mind pedig a kistáj-csoportot határoló folyók (Tarna, Szinva–Sajó) a Tisza vízgyűjtő területéhez tartoznak. Az Eger-pataktól keletre eső területek patakjai a hegység központi része

21. kép. Ahol a Hór-patak kilép a Bükkaljára: A Hór-völgy bejárata a Cserépfalui-medencéből

felől D-i, DK-i irányba a Borsodi-Mezőség felé tartanak, míg az Eger völgyétől nyugatra lévő patakok a Hevesi-síkra futnak ki.

A Bükkaljai vízfolyások egy része (Hejő, Lator-úti- és Kácsi-patak) a hegységperemen kialakult nagy hozamú, langyos vizű karsztforrásokból (vízfőkből) ered¹³, másik része a Déli-Bükkben (illetve az Ózd–Egercsehi-medencében) fakadó hidegvizes forrásokból táplálkozik. A Bükkalján „átfutó” két legjelentősebb vízfolyás a Hór-patak és a Tárkányi-patakot befogadó Eger-patak. (A Déli-Bükk legjelentősebb völgyében, a Hór-völgyben futó Hór-patak igen változatos képet mutat: kis hozamú vízfolyások, medernyelős szakaszok és az időszakos vízfolyások váltakozásából áll.) Érdekes, hogy míg a Miskolci-Bükkalja jelentősebb patakjainak (Hejő, Csincse, Kácsi-patak) forrása „helyben” – azaz a kistájban – található (bár vízgyűjtő területeik áttekintve a Déli-Bükkre), addig az Egri-Bükkalján az átmenő vízfolyások dominálnak (ezek a Déli-Bükkben eredő Hór-patak, a Kánya-patak és az Ózd–Egercsehi-medencéből érkező Eger-patak, a Laskó és a Kígyós-patak).

A Bükkalja völgyhálózatának sajátossága, hogy a tűzárkósávoktól északra lévő területek völgyssűrűsége nagyobb ($0,92 \text{ km/km}^2$), mint a déli hegyláb felszín völgyssűrűsége, tagoltsága ($0,6 \text{ km/km}^2$). A Bükkalja alsó (déli) kétharmadának fővölgyeihez igen kevés oldalvölgy csatlakozik, a széles völgyközi hátakba többnyire lejtőmarás (derázió) által létrehozott rövid völgyek mélyülnek.

Néhány patak völgy, illetve több völgyszakasz létrejöttében szerepet játszottak a szerkezeti mozgások, a törésvonalak mentén kialakult süllyedések (pl. Bogács–Cserépfalui medence kialakulásában). A Bükkalján „születő” patak-völgyek kialakulására az Alföld pliocén végi pleisztocén eleji lezökkenése következtében felgyorsult bevágódás ad magyarázatot.

A Déli-Bükkből kilépő, illetve a Bükkalja felső (északnyugati) harmadában eredő vízfolyások útját a réteglépcsők („tűzárkő”-sávok, ignimbritvonulatok) eltorlaszolja, a kisebb patakokat irányváltoztatásra és más patakokkal történő egyesülésre kényszerítik. Az ilyen – az eredeti É–D-i irányoktól eltérő völgyirányok, illetve ÉK–DNy-i irányú oldalvölgyek vizei összefolyás után szorosokkal, szurdokokat vésve törnek át az ignimbrit-vonulatokat. Különösen szép szurdokvölgyeket alkot a Tardi-patak Kő-völgynek nevezett Felső- és Alsó-szorosa és a Lator-patak Latorvár-tető alatti szakasza. Ilyen „tűzárkő”-sávot irányváltoztatással átréselő völgysszorosokat alkot a Kánya-patak a Pipis-hegy és a Csobánka között, a Novaji-patak a Czakó-föld előtt, vagy az Ispán-berki vízfolyás az Ispán-hegy – Pipis-tető vonulatánál. Ezek az ignimbrit-sávokon átlépő, a réteglépcsők vonalát átréselő (néhány esetben szurdokkal, szorosokkal áttörő) nagyobb vízfolyások a

22. kép. A Kő-völgy vízfolyása: a Tardi-ér

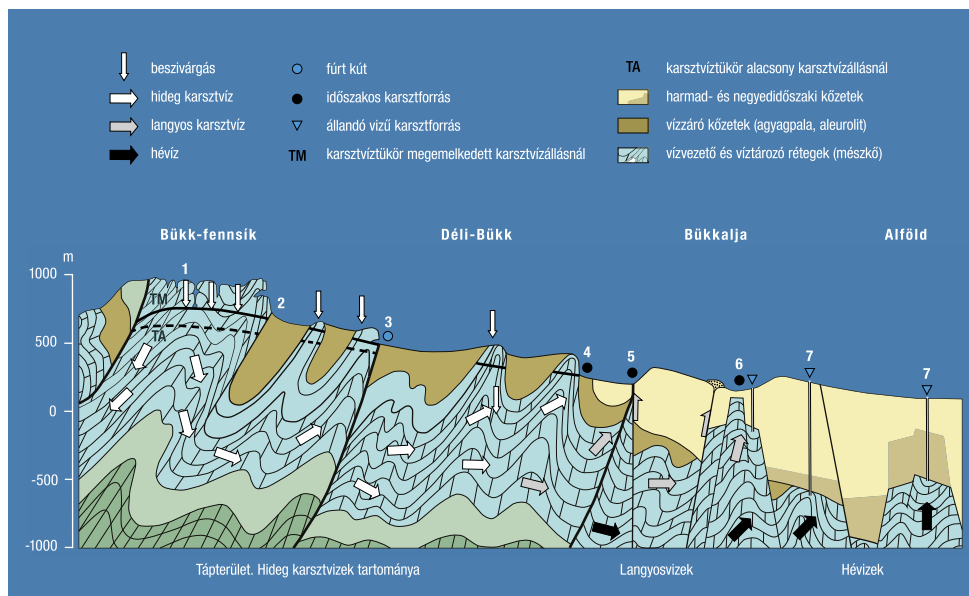
Bükkalja déli kétharmadán, az üledékes (puhább) kőzetekből felépülő részen kiszélesedő fővölgyekben futnak ki a síkvidékre¹⁴.

TERMÁLIS KARSZTVIZEK

Amint a Bükkalja felszíni vízhalózatának, úgy a felszín alatti vizeinek is a Bükk hegység az eredője. A hegység déli peremén fakadó karsztforrások, de a Bükkalján, a törésvonalak mentén, természetes úton felszínre lépő, vagy a kutatófúrások mentén feltörő melegvizek is karsztos eredetűek. A Bükk hegység és déli előtere, a Bükkalja és az Alföld egy egységes *karszthidrodinamikai rendszert* alkot. Ennek vázlatát feltétlen meg kell adni, hiszen a Bükkalja táji karakterének egy meghatározó eleméről van szó.

A mészkőből álló Központi-Bükk (Magas-Bükk, Bükk-fennsík) területén lehulló évi 600–850 mm csapadék egy része a kőzetbe szivárog. A mészkő rés-üregrendszere (litoklázis hálózata) nagyobb esőzések idején, hóolvadás után vízzel töltődik fel. Ilyenkor a karsztvíz felülete feldomborodik a Bükk-fennsík alatt és onnan az alacsonyabban lévő hideg karsztforrások felé áramlik a víz. A karsztosodó kőzet peremén felszínre lépő karsztvizek által működtetett karsztforrások vízjárása lehet állandó és időszakos. A Magas-Bükk déli előterében elhelyezkedő időszakos karsztforrások (a Vörös-kői-alsó-, a Vörös-kői-felső-, az Imó-kői- és a Fekete-leni-karsztforrás) csak a karsztvíz jelentős megemelkedésének hatására lépnek működésbe.

A karsztvíz egy másik része hosszú utat tesz meg: a medenceüledékekkel fedett, mélybe süllyedt karsztrendszerbe áramlik, ahonnan

2. ábra. A Bükk hegység és déli előterének karszthidrodinamikai rendszere. 1 – a karsztvíztükrök tetőzése 600 m tszf., 2 – inaktív forrásbarlang, 3 – a Déli-Bükkben fakadó időszakos karsztforrások (Vörös-kői-felső-, Vörös-kői-alsó-, Imó-kői, Fekete-leni-forrás), 4 – állandó karsztforrások (pl. Szikla-forrás), 5-6 – langyos vizű források (egri, kácsi miskolctapolcai források), 7 – hévízkutak (Andornaktálya, Demjén, Mezőkövesd)

megfelelő hidrogeológiai körülmények között langyos vagy meleg karsztvízként lép ismét a felszínre. A hegység déli lábánál, a Bükkalján több természetes termális karsztforrás fakad: ilyenek az egri, a kácsi és a miskolctapolcai források. Ezeken a természetes vízkilépéseken kívül több helyen mélyfúrással tárták fel a karsztos hévizet (Bogács, Demjén, Egerszalók, Mezőkövesd), melyek közül néhányat hasznosítanak is gyógyászati, fürdősi céllal.

A Bükk, mint karsztos hegység és az előterében mélybe süllyedt, többnyire vízzáró kőzettekkel fedett karbonátos kőzetek tehát egységes karszthidrodinamikai rendszert képeznek. E hatalmas karsztvízkincsnek a tápterületét a hegység felszíni karsztos kőzetei adják, itt történik a vízutánpótlás, a csapadékvizek elnyelése. A második egység az átmeneti öv: itt játszódik le a hegység felől áramló ásványi sókban szegény, hideg karsztvíz és a medence-

üledékek alatt, a mélyből áramló meleg vagy forró, ásványi sókban gazdag vizek keveredése. Ebben a szintben alakultak ki az egri gyógyforrások is. Itt törmelékes üledékes kőzeteken keresztül, töréssíkok mentén kiemelkedett, vízzáró rétegekkel határolt, karbonátos kőzetekből álló, eltemetett sasbércekből felszálló forrásokat alkotva törnek a felszínre a meleg karsztvizek. A karszthidrodinamikai rendszer harmadik egysége a karsztos hévizek tartománya. A mélybe süllyedt, elfedett karbonátos kőzetekben a törésrendszerek mentén mozgó vizek a mélyben uralkodó magas hőmérséklet miatt felmelegednek, oldott sótartalmuk megnövekedik. Itt alakulnak ki a gyógyászatilag jelentős és értékes meleg karsztvizek.

A hegység lábánál kialakult bővizű langyos karsztforrások (Eger, Miskolctapolca) már az őskorban fontos telepítő tényezőt jelentettek az itt élő ember számára.

23. kép. Az egerszalóki hőforrás „Sódomb” nevű mésztufa-felhalmozódása

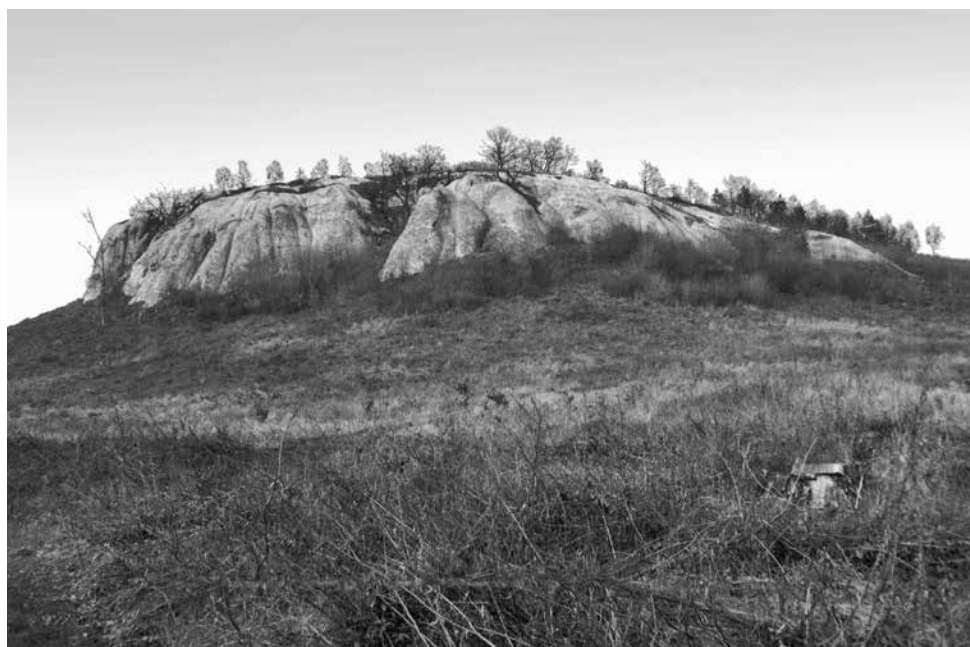
24. kép. A Bükkzsérc–Cserépfalui-medence látképe a Várhegy oldalából (Kövesdi-kilátó). Középen a Nyomó-hegy, háttérben a Karud Alföld felé lejtő dombtetői (kuesztái) láthatók

25. kép. Melegkedvelő tölgyes a Mész-hegy délnyugati lejtőjén. Háttérben a Nagy-Eged

26. kép. A szomolyai Vén-hegy oldalának erózió által felszabdalt sziklavonulata hazánk legtöbb fülkével rendelkező kaptárkő-lelőhelye jelenleg természetvédelmi terület

27. kép. A Cakó-tető sziklafala szintén kaptárkő (IV. sz. sziklavonulat)

KAPTÁRKÖVEK FÖLDJE

IZZÓFELHŐK

VULKÁNKITÖRÉSEK

A lemeztektonikai szemléletű kutatások arra a következtetésre vezettek, hogy a Kárpát-medencét alkotó, eltérő eredetű nagyszerekezeti egységek lemezei több százmillió éves vándorlással kerültek jelenlegi földrajzi helyükre. Mintegy 50 millió évvel ezelőtt, az eocén közepén, az eltérő eredetű kőzetlemez-töredékekből már megindult egy egybefüggő kontinentális kérgű új földtani egység kialakulása. E kéreg mozaikjai azonban ezután is jelentős horizontális mozgást végeztek: a töredékek ütközése és mélybebukása (*szubdukciója*) nagymennyiségű savanyú és neutrális magmát eredményezett, amely a kérget áttörve létrehozta az andezitből és riolitból álló hegységeinket (Belső-kárpáti vulkáni koszorú).

20 millió évvel ezelőtti időtől a térségünket borító tenger alatt, a kőzetlemezek mozgása nyomán időszakonként *tektonikus-vulkanikus hasadékok* nyíltak meg, amelyekből hatalmas robbanásokkal vulkáni törmelék gomolygott a magasba. Az explózív kitörési felhők összeomlását követően oldalirányba kicsapó vulkáni törmelék *izzófelhőként* áramlott végig a felszínen, mindent felégetve. A nagy valószínűséggel *hasadékvulkánokból* származó összesült, összehegedt, tömör tufa- és ignimbritlepek tehát a legpusztítóbb vulkáni kitörés képződményei.

A Bükkaljához köthető intenzív vulkáni tevékenység (ún. pliniusi kitörések) nagy mennyiségű horzsaköves piroklasztár-üledékeket (ártufát, ignimbritet) eredményezett, amelyek különböző mértékben összehegedtek, „összesültek”, illetve diagenezisen estek át. Kisebb mértékben piroklaszt-hullással le-rakódott képződmények (tufa, lapillitufa) is találhatóak a „Bükkaljai vulkáni övezetben”.

Alapvetően kétféle vulkáni működést különböztetünk meg: a lávaömlést (effúzív kitöréseket) és a robbanásos működést (explózív kitöréseket). A heves vulkáni működés következtében vulkáni törmelék (piroklaszt) robban ki a vulkáni kürtőből vagy a hasadékból. A bazaltos magmából származó kiserejű piroklaszt-szórást *stromboli* típusú kitörésnek nevezzük. A külső víz hatását mutató, ún. *freatomagmás* jellegű, andezites összetételű kitörés a *vulcanói* típusba tartozik. A legintenzívebb, legpusztítóbb piroklaszt-szórások alkotják a *pliniosi* kitörések csoportját. Ezek nagytömegű, horzsaköveket tartalmazó törmelék-szórások és horzsaköves piroklaszt-árak, melyek dácitos, riodácitos, riolitos magmából születnek.

29. kép. Kőfejtő (Ispánberki-tető, Szomolya)

A tűzhányó vagy a hasadékvulkán magmacsatornájából – esetenként a kráterből „kidagadó” *lavadómból* (dagadókúpból, coulée-ből) – kirobbanó vulkáni törmelék (helytelenül: vulkáni hamu, ash) anyaga és megjelenése, aszerint, hogy milyen mély szinten következik be a robbanásos gáztalanodás, két alapvető karakterű kitörést jelez:

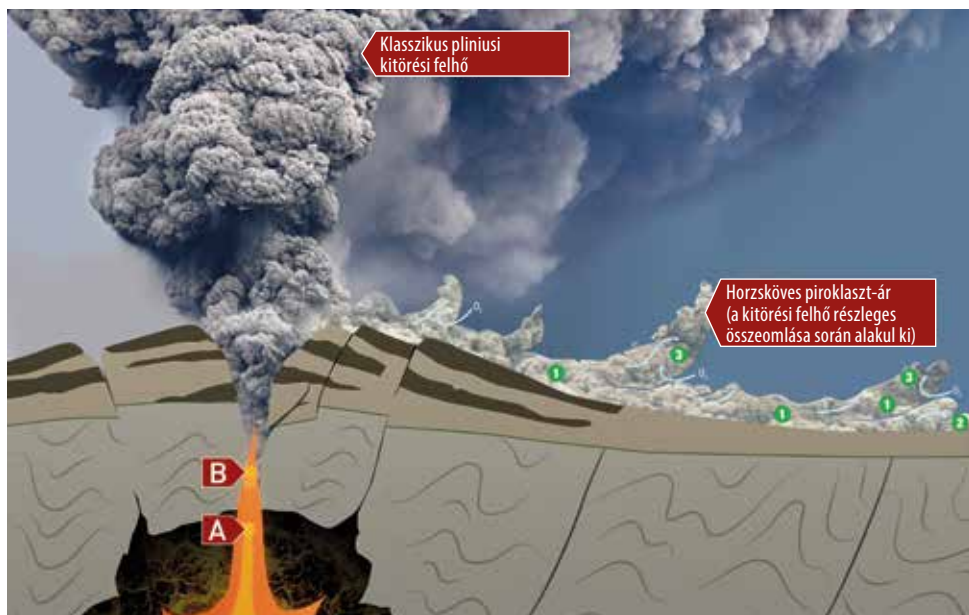
- A** - a mély szinten (a magmakamrához közel, a lávacsatorna alsó szakaszában) bekövetkező, közepes kitörési intenzitás esetén magas kitörési felhő keletkezik, a vulkáni törmelékanyag 20–30 km magasságba emelkedik, és a törmelékszórás hatalmas területeket borít be – ez a *klasszikus plinusi kitörés*,
- B** - a magasabb szinten (a kráterhez közel, esetlegesen a régebben keletkezett lavadómban) a nagy sűrűségű vulkáni anyagban lezajló robbanásos gáztalanodás következtében születő – de még mindig

forró – kitörési felhő a felszín közelében, nagy sebességgel zúdul végig, óriási pusztítást okozva – ez a *nuée ardente-jellegű* (ultra plinusi) *kitörés*. Az *izzófelhő* típusú piroklaszt-ár plinusi kitörési felhő összeomlása során is keletkezhet.

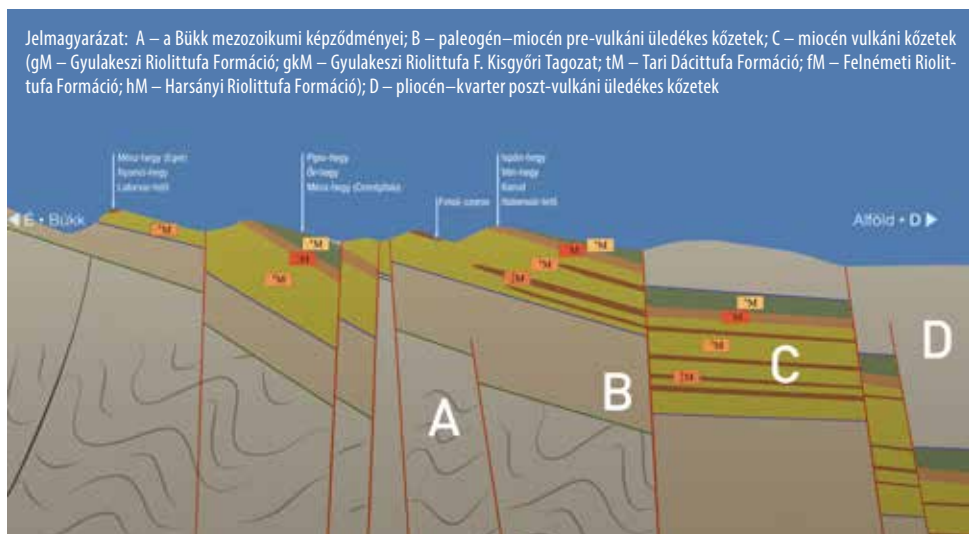
A klasszikus plinusi kitörési felhőből *hullott riolittufa* keletkezik. A magasba emelkedő kitörési felhőben 20 mm-nél kisebb méretű kőzettörmelékből, kőzetüvegből, kristályokból és porból álló piroklaszt-felhő emelkedik a magasba, ami a szelek útján akár több ezer kilométerre is eljuthat, tehát a kitörés helyszínétől igen nagy távolságban is leülepedhet. A hullott piroklasztból összetömörödött kőzet azonos szemcseméretű törmelékből áll, azaz jól osztályozott. Mivel ez a laza, nem összeheggedt vulkáni törmelékes-üledékes kőzet horzsakövet (vulkáni üveg-habot, szétszakadozott riolitos magmadarabokat) tartalmaz, ezt is *ignimbritnek* nevezi a szakirodalom.

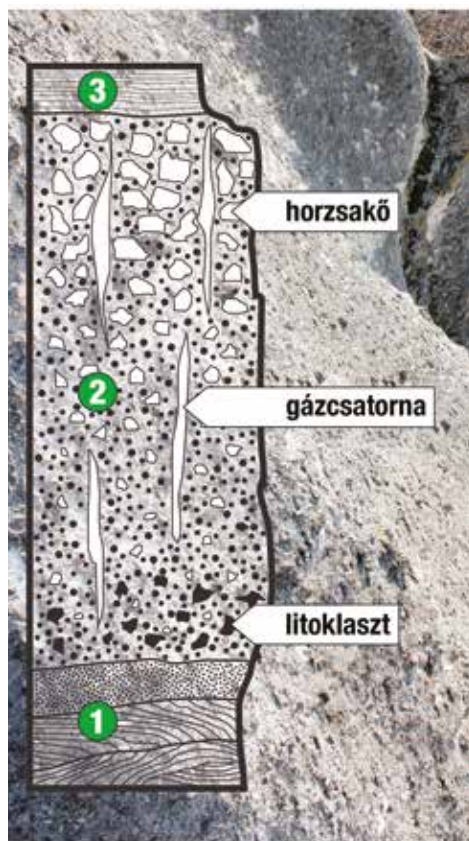
30. kép. A Szomolyai kaptárkövek természetvédelmi terület riolittufa-szikláinak madártávlatból

3. ábra. Feltornyosuló törmelékfelhő és annak részleges összeomlása során kialakult, a földfelszínen oldalirányban nagy sebességgel mozgó piroklaszt-ár keresztmetszete. A klasszikus pliniusi és az ultrapliniusi kitörés magyarázórajza. Jelmagyarázat: A – mély szinten a magmatározóból felfelé nyomul az illókban dús, szilíciumgazdag magma; B – a felszín közelében az illók gázbuborékok formájában kiválnak, a magma felső része felhabzik és e hatalmas belső nyomás szétveti a felette lévő kőzettestet, megindul a robbanásos kitörés; 1 – fluidizált állapotban mozgó piroklaszt-ár; 2 – turbulensen örvénylő torlóár; 3 – az izzófelhő fölött kialakult törmelékfelhő

4. ábra. A Bükkalja idealizált földtani szelvény-vázlata. A Pannon-medence aljzatának 12–10 millió éve megkezdődő lassú süllyedése következtében az eredendően sík ignimbrít-platók – melyeket folyó-vízi és tavi üledékek fedtek be – dél felé enyhén megbillentek. Jelenleg a Bükkalja ignimbríttrétegei a térség délkeleti elmozdulása és bezökkenése miatt két párhuzamos vonulatban jelentkeznek a felszínen.

5. ábra. A horzsaköves piroklaszt-árból képződött ignimbrit felépítése háromszatú. A piroklaszt-árban a vulkáni törmelék gázfázisban lebegve, szinte folyadékszerűen (fluidizált állapotban) mozog (1), amelyhez általában torlóárak is kapcsolódnak. A nagy sűrűségű izzófelhő homlokrészen a bekeveredő, felhevülő levegő miatt a felhő eleje felhígul és a kis sűrűségű, nagy gáztartalmú, forró anyag kifúvódik. Ez a turbulensen örvénylő torlóár megelőzi a nagytömegű piroklasztárat (2) és jóval nagyobb felületen terül szét, ezért minden esetben a piroklaszt-ár üledéke alatt található. A piroklaszt-ár üledékben sűrűség szerint különülnek el a törmelékdarabok. A víznél is kisebb sűrűségű, de sok esetben nagy méretű horzsakövek ezért a vulkáni üledék felső részén halmozódnak fel. A kitörési felhőből hulló aprószemcsés vulkáni törmelékanyag pedig az ignimbrit felső rétegét alkotja (3).

A *nuée ardent*-jellegű izzófelhőből, illetve a kitörési felhő részleges összeomlása során kialakult piroklasztárból (torlóárból) összehegedt, összeolvadt („összesült”), a lávaközet-höz nagyon hasonló képződmény, ún. *ártufa* (ignimbrit) jön létre. A piroklaszt-árak anya-

31. kép. A Tari Dácittufa ignimbrites változata

ga a magas hőmérséklet (500–750 °C) és a nagy gáztartalom hatására részben újraolvad, a nagy vastagság és nyomás következtében ellapul, összenyomódik. Az izzófelhőből (*nuée ardente*-ből) leülepedett, összehegedt ignimbritben *fiammé*-k, azaz ellapult, üveges horzsakő-törmelékdarabok láthatók.

Az ártufák legfőbb jellemvonása a törmelékdarabok kaotikus osztályozatlansága, mivel az izzófelhők belsejében örvénylő áramlások állandóan felkeverik a szemcséket. Azért gyakran megfigyelhető, hogy az ignimbrit-ár felső részén a kis fajsúlyú horzsakövek, az alsóbb részeken a nagyobb fajsúlyú, szilárd közettörmelék (a kitörés során felszakított idegen kőzetzárvány, korábban megszilárdult lávaközetdarab, ún. *lapilli*) dúsul fel. Az üledékben rekedt gázok függőleges csatornákat képezve távoznak¹⁵.

VULKÁNI KÖZETÖSSZLETEK

A Bükkalja több száz méter vastagságú, miocén korú, vulkáni eredetű kőzetei hagyományosan három részre tagolhatóak¹⁶. Legújabbban a vulkáni kitérőseken belül nyolc fázist különítenek el¹⁷.

„Alsó riolittufa-szint”

Alul helyezkedik el a legidősebb kőzetösszlet, a *Gyulakeszi Riolittufa Formáció*. Nagy része ún. hullott tufa, mely sok horzsakövet, kvarcot (SiO_2) és biotitot tartalmaz. Az összeolvadt ártufa-jellegű változatát *Kisgyőri Ignimbrit Tagozat* néven különíti el a szakirodalom. A 150–450 m vastagságú vulkáni formáció K–Ar radiometrikus kormeghatározás szerinti kora $21\text{--}18,5/17,5\text{--}17,1$ millió év.

Az MTA-ELTE Vulkanológiai Kutatócsoport vizsgálatai és a cirkon U–Pb koradatok szerint a korábban „alsó riolittufa-szintként” értelmezett Eger-ignimbrit $17,4 \pm 0,3$ millió évvel ezelőtt, a Mangó-ignimbrit $17,1 \pm 0,3$ millió éve keletkezett. Az első kitérési egység legrégebbi koradata a Csv-2 mélyfúrás által feltárt 40 m vastag horzsaköves lapillitufából, nem összeolvadt ignimbritből származik: $18,2 \pm 0,3$ millió év.

A *Kisgyőri Ignimbrit Tagozat* néven különíti el a szakirodalom. Az erősen összeolvadt, perlit-obszidián fiammés változatok lávakőzet-szerű megjelenésűek (álfuidális reoignimbrit), ezért sokáig rosszul értelmezték keletkezésüket. A vulkánkitérősek általában pliniusi típusként indultak esetenként torlóár-, lavinatufa-szerű vagy freatomagmás jelleggel. Ártufa általában a kitérősek végén keletkezhettek. A 150–450 m vastagságú vulkáni formáció anyagát szolgáltató hajdani kitérési centrum (hasadék-vulkán) a Bükkalja DK-i előterében lehet – fiatal üledékekkel fedve.

„Középső riolittufa-szint”

A *Tari Dácittufa Formáció* felépítésében a hullott és áthalmazott tufák alárendelten vesznek részt, inkább különböző mértékben összeült ártufa- és ignimbrit-változatok jellemzik (*Bogácsi Ignimbrit Tagozat*). A 30–50 méter vastagságú rétegzetlen kőzetösszlet néhol szintén lávaszerű megjelenést (reoignimbrit) mutat: a horzsakő- (salak), perlit- és obszidián-fiammék felszaporodása miatt. A középső „riolittufa-szint” K–Ar kora $17,5\text{--}16/16,7\text{--}14,9$ millió év közé esik.

A cirkon U–Pb koradata szerint a Bogácsi egység $16,7 \pm 0,3$ millió éves, a Td-J $16,7 \pm 0,3$, a Td-L $16,2 \pm 0,3$ millió éves. A Demjén-ignimbritnek nevezett képződmény (U–Pb kora $14,880 \pm 0,014$ millió év) egyedi kémiai összetétele megegyezik a tari Fehérkő-bánya és a siroki Várhegy kőzetösszetételével, ami alapján ezek a feltárások összekapcsolhatók és a korábbi középső riolittufa-szinttel (Tari Dácittufa Formáció) azonosíthatók.

A riódácitos, andezodácitos kémiai összetételű anyag egyes vélemények szerint a felsőkéregből olvadt savanyú magma és az intermedier-andezites magma¹⁸, mások szerint a köpenyeredetű mészkáliai magma és az alsókéreg anyagának keveredésével (kontaminációjával) keletkezett¹⁹. A sötétebb andezites salakot és világos riolitos horzsaköveket is tartalmazó *Tari Dácittufa* mindenképpen magmakeveredés következtében jött létre. A néhány kilométer mélyen lévő, több százezer évig is fejlődő magmatározóban a többszöri magmabenyomulásból kristálypép-zónák különültek el. A kristályosodás során viszsamaradt szilíciumgazdag olvadéklencsék az újabb és újabb magmafelfnyomulások felkavarták, aminek következtében több szakaszban a felszínre robbant ez az anyag²⁰.

„Felső riolittufa-szint”

A korábbi vélekedés szerint a vulkáni működés a badeni korszak késői szakaszában újult ki és a pannóniai korszak elejéig tartott. A piroklaszt-szórás nyomán (a pliniusi kitörési felhőkből) uralkodóan hullott, freatomagmás (gömbkonkréciós, tufagalacsinos – Kőkötőhegyi Tagozat) és áthalmozott riolittufa, tufit és diatomit keletkezett (Bábaszéki és Szorosvölgyi Tagozat), amit a *Harsányi Riolittufa Formáció*ba sorolnak. A Bükkalja nyugati felén, a Felsőtárkányi-medencében található bádeni és szarmata korszakba sorolt piroklasztikumokat *Felnémeti Riolittufa Formáció* néven különítik el a Harsányi Formációtól.) A tufaösszlet 150–300 méter vastagságú, ami a fiatalabb üledéktakarró alatt, mélyebbre zökkenve még tovább növekszik. A K–Ar kormeghatározások szerint a formáció kora 14,6–13,5/14,7 millió év.

Az utolsó két nagy kitörés képződményeinek cirkon U–Pb koradata szerint a Tibolddaróci egység 14,7 ± 0,2 millió éves, a Harsány ignimbrit 14,358 ± 0,015 millió éves.

KÚPKÖVEK ÉS „KÖBÖRCÖK”

Amint arról az előző fejezetben szó volt, az emelkedő Bükk déli peremén, a Pannon-beltenger visszahúzódásával egyidejűen már a pannon korszaktól megkezdődött a hegyláb felszín kialakulása. Míg a pleisztocén melegebb, nedvesebb periódusaiban a folyóvízi erózió völgymélyítő tevékenysége, addig a hidegebb periódusaiban a fagyhatás, a fagyaprózódás volt a legfőbb felszínformáló tényező. A kaptárkövek különleges tufakúpjait az aprózódás, a mállás, a szél és a csapadék leöblítő hatása, a lineáris erózió, a talaj- és kőzetlehordódás együttese faragta ki²¹.

A kúpformák kialakulásának lehetséges okai-ként leginkább a sziklák és környezetük *eltérő kőzettani jellemzői* merültek fel. Eszerint a riolittufával betakart szárazföldön, ott ahol az utó-vulkáni tevékenység következtében a feltörő kovasavas oldatok átjárták a vulkanikus talajt,

32. kép. A Nyerges-tető nyugati kaptárköve (H2e)

33. kép. Gyulakeszi Riolituffából felépülő kaptárkő (Szomolya, Vén-hegy – Kaptár-rét, IV. szikla)

34. kép. A Kő-völgy riolit-ignimbritbe vésődött szurdokvölgye

35. kép. Furgál-völgy (B.4.g.) V. kaptárkő

az egyébként mállékony riolittufa keményebbé, ellenállóbbá vált. A későbbi lepusztulás alkalmával ezek a részek kőtornyokként vagy ahogy Cholnoky Jenő nevezte az ilyen képződményeket, „kőbörccökként” preparálódtak ki.

De a sziklák nemcsak utólagos hatásra válhattak keményebbé, hanem már keletkezésükkor is jobban összesülhetett helyenként a piroklasztikum anyaga.

A tufakúpok kőzettani, ásványos és kémiai összetételükben nem térnek el közvetlen környezetüktől, alapjuktól. A válogató lepusztulás során feltételezhetően a keményebb, ellenállóbb részek maradnak meg, formálódnak gerincekké, tornyokká. Az összesült ártufák (ignimbritek) esetében a turbulensen örvénylő, fluidizált állapotban mozgó piroklaszt-ár hőtartalma nem egyenletesen oszlott el, ennek megfelelően az összesülés mértéke sem volt teljesen homogén. Így az egységesnek

látszó kőzetben az összesülés mértékének megfelelően kialakulhattak keményebb, az erózióval szemben ellenállóbb részek, melyek kúpok, kiemelkedő sziklatömbök formájában preparálódtak ki.

Úgy gondolnánk tehát, hogy e kőbörccök képződésére a legkülönbébb tényezők hatottak: az ásvány-kőzettani összetétel, az összesültség foka csakúgy, mint az utólagos hatások (kovásodás, karbonátosodás, üvegesedés) vagy a felszínalaktani helyzet és a természet pusztító erőinek (az exogén folyamatok) akadálytalan érvényesülése. Csakhogy a kúpok anyagának kőzettani elemzése, mikroszkópos vizsgálata a kúpok és környezetük között szembetűnő kőzettani különbséget nem mutatott ki. Sőt a kúpokból vett minták vékonycsiszolatainak elemzése sem igazolt semmilyen utólagos hatást, kovásodást, karbonátosodást, üvegesedést²².

Mivel a kúpok anyaga üde maradt a környezetük jobban bontódott állapotával szemben, ezért a kipreparálódás okául csak az eredeti összesülésre lehetne gondolni. A makroszkopikusan összesültnek tekinthető tufa összehegvedtsége vékonycsiszolatban nem mutatható ki, azonban a kőkúpoknak nem összesült tufa az alapanyaga. A legimpozánsabb sziklakúpok a Gyulakeszi Riolittufa Formáció hullott, lavinatufa-jellegű, áthalmozott anyagából állnak.

Mi az akkor, ami megvédte a kúpokat a lepusztulástól, a mállasztó erők támadásától? Az eddigi földtani vizsgálatok szerint a köveket fedő kéreg lehetett az, ami elősegítette a kúpkövek környezetükből történő „kiemelkedését”.

A Bükkaljára jellemző tufakúpok kiformálódásában fontos szerepe van a riolittufa felszínét beborító kéregnek, ami a csapadékvíz, a levegő és az élőszervezetek hatására jön létre²³. Kémiai mállás során az esővíz, a talajvíz a bennük

36. kép. Cakó-tető Kappadókiát idéző tufatornyai (H.2.a II. szikla)

37. kép. Vén-hegy – Kaptár-rét (B.7.a) VIII. kaptárkő

levő oldott ionokkal bontja, oldja a kőzetet, a felületi leöblítés révén pedig a kevésbé ellenálló agyagosabb részek elhordódnak, az ellenállóbb anyagok visszamaradnak, s kemény kéreggé állnak össze. Ez a kéreg a talajtakaróból kihámozódott kőzet csupasz felszínén is tovább vastagszik, erősödik. Ha súlyánál fogva nagy foltokban leválik a kötömről, az üde felületen újból megkezdődik a kérgesedés folyamata. A kemény kéreg hozzájárul a sziklaalakzat életének meghosszabbításához is.

A nagy többségben völgyoldalakon álló kúp alakú sziklák (tetőközelben és völgyoldal közepén) kitüntetett felszínalakotani helyzetben vannak. A tufakúpok legnagyobb számban a völgyoldalak délnyugatra néző lejtőin találhatók, s a völgy túlsó oldalán sok esetben nincsen párjuk. Ebben a tartományban van meg a kúpkőképződés legideálisabb feltétele, hiszen az északnyugati oldalon nemigen találunk sziklatornyokat. A napsütés lehet az

a tényező (meghatározó faktor), aminek hatására megindulhat a kérgesedett riolittufafelszín kopárosodása, talajvesztése. A Nap a délkeleti-déli-délnyugati oldalakat melegíti, ennek következtében ezek a lejtők a legszárazabbak, itt a leggyébrebb a növényzet, legintenzívebb a talajtakaró eróziója.

A kibontódott csupasz kőzetfelszínén, a lejtővállon a felületi leöblítés (areális erózió), a lejtőderékon a barázdás (lineáris) erózió a jellemző. A kevésbé összesült, illetve összesülést nem mutató tufán ágas-bogas barázdált felszín fejlődik ki: a meredek eróziós barázdák és árkok együttese az ún. *badland-felszín*. A könnyen pusztuló tufából nem keletkezik kúpforma, ahhoz – mint láttuk – keményebb kőzet és az a bizonyos kéreg szükséges.

Ahol a sziklát törések járák át, ott szeszélyes alakzatú erősen tagolt felszín alakult ki. Ilyen például Eger mellett a Mész-hegy déli lejtőjé-

38. kép. Királyszéke (Szomolya, Kaptár-rét – B.7.a)

nek kaptárkőcsoportja (H.2.c.II.)²⁴ és a Nyerges-hegy nyugati oldalán található kaptárkő (H.2.e). A szomolyai Vén-hegy délnyugati oldalának (Kaptár-völgy) IV., V. és VII. számú szikláit törésekkel annyira felszabdalták, hogy inkább lehet őket szabálytalan sziklavonulatnak tekinteni, mint kúpköveknek. A törések nem meghatározó tényezők a formák kialakulásának, de befolyásolják annak morfológiai jegyeit.

Ahol a szerkezeti mozgások nem tördelték össze a kőzetet, ott a felszínre hulló csapadékvíz mély árkokkal fél és negyed kúppalástokká alakítja a sziklafalat. Erre a Cakó-tető IV. sziklatömbje szolgáltat szép példát (H.2.a). A lejtőleöblítés miatt a kőzetszél egyre hátrál, s a kiugró ormok magányos kúppá válnak, melyeket keskeny nyereg köt össze a lejtővel: ilyen például a Mangó-tető Nagykúpja (B.4.i). Az enyhén lejtős térszínen lekerekített, domború kúpsorok jöhetnek létre, mint amilyen a mészhegy I. számú szikla (H.2.c).

A Furgál-völgyben látható kaptárkövek a kúpkőképződés végső állomását (érett stádiumát) mutatják. A IV. számú kúpnál még felfedezhető a sziklát a lejtővel összekötő nyak, de a kúpkő maga már lealacsonyodott, a hegy felé eső oldala meredekebbé vált. Az I., II. és V. számú kaptárköveknél már a nyereg is hiányzik, csakúgy, mint a cserépfalui Ördög-torony (B.5) vagy a csordás-völgyi tufakúpok esetében (B.4.h.I. és II.).

A kaptárkövek fejlődésének a növényzet nélküli felszínek kedveznek. Az ilyen fedetlen térszíneken a folyamat zavartalanul halad előre, a formák folyamatosan fejlődnek. Ezek a feltételek a pleisztocén jégkorszakok során általánosak voltak. Mára – a csapadékosabb és melegebb éghajlatnak köszönhetően – a hegyoldalak beerdősültek, így a tufakúpok fejlődése lelassult, de nem állt meg. Kialakulásuk, majd pusztulásuk napjainkban is tart.

39. kép. A siroki Bálványkövek dácittufa-szikláit

KAPTÁRKÖVEK FÖLDJE

ÉLŐHELYEK

TALAJ ÉS KLÍMA

A Bükkalja riolittufa-felszínein kialakult kőzethatású talajokat az *erubáz* (fekete nyirok) és a *ranker* talajok alkotják. Az *erubáz* a nagy kvarctartalmú és könnyen málló riolit- és dácittufákon képződik, igen agyagos, fekete színét a magas szervesanyag-tartalom adja. (Az ilyen talajokon termett szőlőkből illatos, alkoholban gazdag borok készíthetők.) Sekély változatán sztyeprétek, mélyebb típusán cseres-tölgyesek élnek.

A kevesebb agyagtartalmú *ranker* talajok elsősorban a riolittufa mállástermékein alakulnak ki. (A vulkáni kőzetmálladékkal keveredett talajok kiváló minőségű – testes, savas, tüzes, egyedi zamatú – borokat adnak, csakúgy, mint a domboldalak köves, sziklás váztalajain termő szőlők.) A kötörmelékes, kavicsos talajok

(nem csak vulkáni kőzetfelszíneken, hanem a Bükkalja eocén-oligocén-miocén üledékes kőzetek alkotta felszínein is) az erőteljes felmelegedésük, hőraktározó és kisugárzó, valamint a jó vízraktározó és vízvezető képességük miatt igen jó szőlőtermést adnak. Az eróziós folyamatok alsó végén, az erózióbázisokon a lejtők kisebb esésű, homorú felszínein *lejtőhordalék talajok* képződnek.

A Bükkből érkező patakok által erősen feldarabolt, az északi felében vulkáni tufából, déli sávjában agyagos, márgás kőzetekből felépülő Bükkalja felszíne déli irányban fokozatosan szelídülve simul bele az Alföld térszínébe, ezért a környezetéhez képest éghajlata melegebb: *mérsékelten meleg, mérsékelten száraz, kevésbé hideg télű*, a napsütés évi mértéke megközelíti az 1850 órát, az évi középhőmérséklet 9–10 °C körül alakul. Sokévi átlagban több mint 600 mm csapadék hull a területre.

41. kép. Az Alsó-Rakottyás félszáraz gyepje (Novaj)

A dél felé kiszélesedő patak völgyekkel szabdalta, völgyközi hátakra tagolt, változatos domborzat miatt sokszínű a térség mikroklímája is, ami a kőzettani és talajtani adottságok mellett szintén kedvez a kert- és a szőlőkultúra kialakulásának, a jó borok termelésének.

AZ ERDŐSSZTYEPP ÉS A CSERES TÖLGYES HATÁRÁN

Az Alföld és a Bükk hegység határán húzódó Bükkalja hajdani tájképét, természetes növényzetét a síkvidék felől felhatoló erdőssztyepp határozta meg. A mára csak izolált, szigetszerű előfordulásokban jelen lévő hajdani vegetáció itt érintkezett a Déli-Bükk összefüggő cseres tölgyes állományával. (A Bükkaljára jellemző ősi, természetes élőhelyeket az általános jellemzésbe illesztett, a védett természeti területeket bemutató keretes írások révén ismertetjük.²⁵⁾

A sztyepprétekkel tarkított erdőssztyepp-erdők meghatározó társulása a tatárjuharos lösztölgyes (*Aceri tatarico-Quercetum*) már csak néhány helyen lelhető fel a bükkaljai kultúrtájban. A jelentősebb lösztölgyesek²⁶⁾ jelenleg természetvédelmi oltalom alatt állnak: például a Kerecsend mellett Alföldbe simuló dombhátat borító Berek-erdő vagy a Tard településhatárában lévő Bála-völgy tipikus fajkészletű társulása. Ez utóbbit törpemandulások, száraz és félszáraz erdőssztyepp-rétek szegélyezik (*Campanulo-Stipetum tirsae*, *Polygalo majori-Brachypodietum pinnati*). Az itt jellemző növények közül az alábbiakat emelik ki a szakirodalmak: bárányparéj (*Artemisia pontica*), a csepleszmegegy (*Prunus fruticosa*), a réti iszalag (*Clematis integrifolia*), a nagyzejerjőfű (*Dictamnus albus*), a piros kí-

gyózsizs (*Echium russicum*), a hengeresfészű peremizs (*Inula germanica*), a pázsitos nősziorom (*Iris graminea*), az apácavirág (*Nonea pulla*), a macskahere (*Phlomis tuberosa*), a piros pozdor (*Scorzonera purpurea*), a házi berkenye (*Sorbus domestica*), a bozontos és a hosszúlevelű árvalányhaj (*Stipa dasyphylla*, *S. tirsae*).

A Bükkalja legjellemzőbb védett erdőssztyepp-fajai a következők: a macskahere, a piros kígyózsizs, a bozontos és a hosszúlevelű árvalányhaj, a tavaszi hérics (*Adonis vernalis*), a leány-, a hegyi és a fekete kökörcsin (*Pulsatilla grandis*, *P. montana*, *P. nigricans*), a magyar zergevirág (*Doronicum hungaricum*), a Janka-tarsóka (*Thlaspi jankae*), a bugás fürtösveronika (*Pseudolysimachion spurium*), a hengeres fészű peremizs (*Inula germanica*), valamint több kosborfaj (agár-, bíboros, tarka, sömörös).

42. kép. Piros kígyózsizs

Az 1959-ben védetté nyilvánított **Kerecsendi-erdő természetvédelmi terület** (106,9 hektár) a Bükkalja legdélebbi peremén, az Alföldre kifutó Laskó teraszán található, ahol a hegység előtere az Alföldbe simul. Az Alföld széles löszhátain és az Északi-középhegység peremének lösztakaróján egykor igen kiterjedt löszsztyeppnövényzet (*a pannóniai erdőssztyepp*) egyik eredeti *klimazonális erdőtípusának* utolsó fennmaradt állományára 1955-ben talált rá a bükkii vegetációtérképezési és erdőtípológiai felméréseket végző kutatócsoport. Zólyomi Bálint akadémikus a növénytársulástani vizsgálatokat követően ezt az unikális erdőállományt jelölte ki a tatárjuharos lösztölgyesek „*locus classicus*”-ának az Alföld flórávidékén (*Eupannonicum*), a Tiszántúl (*Crisicum*) flórájárásában.

A török hódoltság idején, 1686 végén, elnéptelenedett és elpusztult település határában – a pusztaszikszói uradalomtól északra – az egri érsekség 1724-ben létesített urasági majort és fácános kertet. Az egyházi birtokban lévő erdőben fácánnevelés és vadásztatás zajlott, innen ered a terület másik neve: Fácános-berek – de használták a „fácányos kert”, a „kerecsendi berek” és a Berek-erdő elnevezést is. Az erdő teljes területén a 18. századi úrbérendezést követően tilos volt a legeltetés, és a többi erdei mellékhasználat (pl. gomba- és vadgyümölcs-gyűjtés). A 19. század végi fácán-tenyésztés érdekében végzett erdőkezelések is kedveztek a sűrű, fajgazdag cserje- és gypszintű állományok fennmaradásának.

A lösztölgyesre jellemző, hogy négy honos tölgyfajunk – a *kocsánytalan*, a *kocsányos*, a *molyhos* és a *csertölgy* – is előfordul benne, a tatárjuhar pedig a cserjeszintből a második lombkoronaszintbe emelkedik. Ennek az alacsonyabb, második lombkoronaszintnek tagja még a mezei szil (*Ulmus minor*) és a mezei juhar (*Acer campestre*). A dús cserjeszint kialakításában nem kevesebb, mint tíz faj

vesz részt: a pusztai szegélycserjést alkotó kőkény (*Prunus spinosa*), az egybibés galagonya (*Crataegus monogyna*) és a vadrózsa fajok (*Rosa canina s.l.*) mellett megtalálható itt a húsosom (*Cornus mas*), a csíkos és a bibircses kecskerágó (*Euonymus europaeus*, *E. verrucosus*), a csepleszmegegy (*Cerasus fruticosa*), valamint a parlagi rózsza (*Rosa gallica*).

A laza lombkoronaszerkezet, valamint az idősebb fák pusztulása során keletkező lékek következtében az erdő sztyeppelemekben gazdag. A társulás igazi értékét a beszivárgó erdőssztyepp-fajok adják, mint a barázdált csenkesz (*Festuca rupicola*), a lappangó sás (*Carex humilis*), a tavaszi hérics (*Adonis vernalis*), a koloncos legyezőfü (*Filipendula vulgaris*), a pannon bennszülött Janka-tarsóka (*Thlaspi jankae*) és a pusztai meténg (*Vinca herbacea*).

A hegylábi bokorerdőkkel, melegkedvelő tölgyesekkel való rokonságot a félárnyékos erdőszegélyeket, laza záródású tölgyeseket kedvelő erdőssztyepp fajok tömeges jelenléte mutatja – mint például a nagyzezerjófű (*Dictamnus albus*), a bugás macskamenta (*Nepeta pannonica*), a macskahere, a piros gólyaorr (*Geranium sanguineum*), az epergyöngyike (*Muscari botryoides*), a magyar zergevirág (*Doronicum hungaricum*), valamint a pázsitos- és a tarka nőszirom (*Iris graminea*, *I. variegata*). A lösztölgyesre jellemző a gazdag koratavaszi aljnövényzet, melynek leggyakoribb növénye az odvas keltike (*Corydalis cava*), de nagy számban virágzik ekkor a bogláros szellőrózsa (*Anemone ranunculoides*) és a salátaboglárka (*Ficaria verna*) is.

A főleg fagyalban (*Ligustrum vulgare*) és juharsarjakban gazdag, de erdőssztyepp fajokban szegényebb lágyszárú-szinttel rendelkező erdőrészek már átmenetet képeznek a dombvidéki cseres-tölgyesekkel (*Quercetum petraeae-cerris*). Érdekes szintfoltként jeleltek a Laskó-teraszt felszabdáló kisebb

völgybevágások egyikében kialakult gyertyános-tölgyes (*Carici pilosae-Carpinetum*) állomány, mely ebben a klímazonában nem szokványos. Az erdő aljnövényzete szinte teljesen hiányzik, a lombkoronaszintben a gyertyán (*Carpinus betulus*) elegyetlen állományt képez. Jellegzetes faja a középhegységekből is ismert illatos gyöngyvirág (*Convallaria majalis*). Egy másik völgyben, kedvező vízellátottságú, tápanyagdús talajon egy kisebb magyar kőrises (*Fraxinus angustifolia* subsp. *pannonica*) erdőállomány is kialakult. A flóra alföldi jellegét hangsúlyozzák a szegélyeken megjelenő réti őszirózsa (*Aster sedifolius*) és a sziki kocsord (*Peucedanum officinale*) populációi.

A terület állatvilága szintén átmeneti jelleget mutat, a heglábperemi területek és az alföldi, nyílt élőhelyek között. Az idős fák és a dús színezettség kedvező létfeltételeket biztosít a gazdag rovarvilágnak. A dombvidéki tölgyesekből lassan eltűnő szarvasbogárnak (*Lucanus cervus*) és a nagy hőscincérnek (*Cerambyx cerdo*) itt erős életközösségeit találjuk. A nyiladékok bogáncssal benőtt szegélyein él a védett magyar virágbogár (*Proteatia ungarica*). Az ernyősvirágzatúakban gazdag szegélyek és az erdei nyiladékok számos nappali lepkét vonzanak, mint például a nappali pávaszemet (*Inachis io*), a kökényen fejlődő kardfarkú pillangót (*Iphiclide podalirius*) és a fagyalos erdőszegélyek védett lepkéjét, a díszes tarkalepkét (*Euphydryas maturna*). A farkasmalepke (*Zerynthia polyxena*), amely inkább a mezofil völgyek, erdőszegélyek védett faja, északi elterjedési határát nálunk éri el. Csak ott találkozhatunk életképes populációival, ahol a hernyó tápnövénye, a farkasalma (*Aristolochia clematidis*) előfordul. Értékesebb lepke-kuriózum az európai uniós jogszabályokkal is vé-

dett, posztglaciális reliktumnak tartott magyar fésűsbagoly (*Dioszeghyana schmidtii*), melynek hernyói az itt gyakori tatárjuhar és mezei juhar cserjéken fejlődnek. A tavasszal tömegesen virágzó odvas keltikén él a kis apollólepke (*Parnassius mnemosyne*) hernyója, melynek itteni populációja maradvány jellegű. Az erdő egyenesszárnú faunája szegényesebb, inkább a nyiladékok gyepsávjában találkozhatunk a védett imádkozó sáskával (*Mantis religiosa*).

A terület gerincesfaunája a heglábperemi tölgyesekkel (melegkedvelő tölgyesek, cseres-tölgyesek) mutat rokonságot. A hullók inkább a nyíltabb részeket kedvelik, jellegzetes képviselőjük a fürge gyík (*Lacerta agilis*), míg a zártabb erdei tisztásokon, erdőszegélyekben az erdei sikló (*Elaphe longissima*) figyelhető meg. A madárfauna a zárt erdőrészek és a változatos mikro-élőhelyek miatt gazdag. Az idős tölgyekben számos odúlakó madár telepedhet meg, így például a nagy, a közép és a balkáni tarkaharkály (*Dendrocopos major*, *D. medius*, *D. syriacus*), de előfordul a nyaktekercs (*Jynx torquilla*) is. A kisebb énekesek (cinegék, poszáták, rigók, pintyek, füzikék) fészkelési és vonulási időszakban egyaránt nagy számban élnek az erdőben. A szegélyek, cserjések karakterfaja a töviszúró gébics (*Lanius collurio*) és a barátposzáta (*Sylvia atricapilla*), míg a ragadozó madarakat az egerészölyv (*Buteo buteo*) és a héja (*Accipiter gentilis*) képviseli.

Az emlősfaunában szintén jelentősek az odúlakók, mint például a denevérek, az erdei pele (*Dryomys nitedula*) és a mogoróspele (*Muscardinus avellanarius*). De előfordul itt, a nyest (*Martes foina*), a menyét (*Mustela mustela*), a mókus (*Sciurus vulgaris*) és olykor a mókusra vadászó nyuszt (*Martes martes*) is.

A heglábi terület keleti részének további fás társulásai a cserestölgyes (*Quercetum petraeae-cerris*), a nedvesebb helyeken a mezei juharos

tölgyes (*Aceri campestri-Quercetum roboris*) és a gyertyános tölgyesek (*Quercus petraeae-Carpinetum* és *Quercus robori-Carpinetum*).

43. kép. Magyar zergevirág

44. kép. Parlagi rózsza

45. kép. A kerecsendi Berek-erdő az egykori alföldi tatárjuharos lösztölgyesek egyik utolsó erdőfoltja

Az 1976-ban létrehozott 63,7 hektáros **Szölöskei erdő természetvédelmi terület** az UNESCO által meghirdetett „*Ember és Bioszféra*” („Man and Biosphere”) kutatási program egyik részeként, a „*Síkfőkút Projekt*” keretében folyó hosszú távú ökoszisztéma-kutatások zavartalan természeti körülményeit biztosítja. A program keretében elvégzett kutatásokat az akkori Kossuth Lajos Tudományegyetem (ma: Debreceni Egyetem) Ökológiai Tanszéke kezdeményezte, mely célul tűzte ki a hazai *klímaazonális cseres-tölgyes* erdők szerkezetének és „működésének” tanulmányozását. Az ökológiai kutatások tárgyát képező cseres-tölgyes hazánk legelterjedtebb erdőtársulá-

sa, mely valamikor az ország 19,5%-át, ma alig 2,5%-át alkotja. A kutatási célból védetté nyilvánított erdő homogén, kocsánytalan tölgy – csertölgy fákbból álló, dús cserje- és változatos lágyszárú-szintű állomány. A fáksarjeredetűek, koruk jelenleg közel 100 év, a védettség kimondása óta erdőgazdálkodási tevékenység nem folyik a területen. Az ökológiai kutatások nemcsak az erdő részletes vizsgálatait tartalmazták, hanem a közel azonos termőhelyi adottságú rontott erdők, illetve a szomszédos agrárterületek (szőlők, szántóterületek) produktív biológiai, illetve szukcesszionális vizsgálatait is. A tudományos eredményeket a kutatók több tanulmányban, monográfiában tették közzé.

Az 1960-ban létrehozott, jelenleg 4,2 hektár kiterjedésű **Szomolyai kaptárkövek természetvédelmi terület** környezetét eredendően *cseres-tölgyes és tatárjuharos-molyhostölgyes* társulások alkották. Erre utalnak az ősi vegetáció maradványfajai, a tatárjuhar, a molyhos tölgy, a gyöngyvirág, a széleslevelű salamonpecsét, a soktérű salamonpecsét és az olasz harangvirág. A kaptárkövek fölötti dombtetőn erdőssztyepp vegetáció, a sziklákön kisavanyodó mészkőrűl gyepek találhatók. Védett fajaik a *piros kígyószisz*, a *bunkós hagyma*, a *borzas árvalányhaj* és a *Janka-tarsóka*. A völgytalpi gyepeket máig rendszeresen legeltetik, így taposástűrő növényzet alakult ki, melynek védett fajai a Sadler-imola (*Centaurea sadleriana*) és a réti iszalag (*Clematis integrifolia*). A Kaptár-rét és környéke számos védett állatfaj élő- és táplálkozóhelye. A bükkaljai lösztölgyesek gerinctelen zoológia értékei közül említést érdemel a lepkék közé tartozó *magyar tavaszi fésűsbagoly* (*Dioszeghyana schmidtii*), amely jelölő faja a 78 hektáros „**Szomolyai Kaptár-rét**” Natura 2000-es területnek is. A legeltetett gyeplő, mocsaras szakaszán egy másik védett jelölő faja a nagy tűzlepke (*Lycaena dispar*), de itt él

a népnyelvben böngörnek nevezett farkasal-malepke (*Zerynthia polyxena*) is.

A Kaptár-rétet övező dombvidéki kaszálórétek és az euro-szibériai erdőssztyepp-tölgyesek nemzetközi szempontból fontos bükkaljai élőhelyek, melyeknek rendkívül értékes gerinctelen faunája van. A magyar fésűsbagoly mellett jelentős populációi élnek itt az északi boglárkának (*Plebejus idas*), a magyar és a pusztai tarszának (*Isophya costata*, *I. modesta*) is.

A gyümölcsösök és a kerteket szegélyező erdők gerinces állatvilágának csupán néhány képviselőjét villantjuk fel. A tölgyesek idős, odvas fáiban nagy fakopáncs (*Dendrocopos major*), a cserjeszintben énekes rigók (*Turdus philomelos*), posztáták (*Sylvia spp.*), a talajszinten pedig a csilpcsalp füzikék (*Phylloscopus collybita*) költenek. A gyümölcsösökkel határos részeken a nagy pele (*Glis glis*), az odús fákból gazdag tölgyesekben pedig a mogoróspele (*Muscardinus avellanarius*) él, osztotva az odúlakó denevérekkel, amelyek közül a közönséges denevér (*Myotis myotis*), a kései denevér (*Eptesicus serotinus*), a korai denevér (*Nyctalus noctula*) és a szürke hosszúfűlű denevér (*Plecotus austriacus*) fordul elő gyakrabban.

46. kép. Molyhostölgyes a Mész-hegy délnyugati oldalán

A dombvidék száraz fátlan pusztai jellegű társulásai a löszgyepek és az erdőpuszta gyepek (*Salvio-Festucetum rupicolae*, *Campanulo-Stipetum tirsae*), valamint a riolittufa-kopárok borító árvalányhajás sztyepp-rét (*Inulo hirtae-Stipetum tirsae*), cserjései a törpemandulás (*Amygdaletum nanae*) és a csepleszmeggyes (*Cerasetum fruticosae*). A felhagyott szőlők és legelők helyén szintén találkozhatunk sztyepp-rét-foltokkal. Például a Nagy-Bábaszék délre lejtő platóját elfoglaló lejtősztyepp ismert fajai a tavaszi hérics, a sarlós gamandor (*Teucrium chamaedrys*), a selymes boglárka (*Ranunculus illyricus*) és a hasznos tisztesfű (*Stachys recta*).

A délre futó patak völgyek alján fűzligetek és bokorfüzesek (*Salicetum albae-fragilis*, illetve *Salicetum cinereae*), kisebb kiterjedésben égeresek (*Alnetum glutinosae*), üde gyepek (*Alopecuro-Arrhenatheretum*), és különféle

47. kép. Énekes rigó

48. kép. Nagy róka

49. kép. Mogyorós pele

50. kép. Nagy tűzlepke

mocsárrétek találhatók. Az Ostorosi- és a Novaji-patakok, valamint a Csincse-patak Kisgyőr és Harsány közötti völgyszakaszai helyi jelentőségű védett természeti területek, ugyanakkor növényföldrajzi jelentősé-

gük okán is részei a közösségi jelentőségű védett területek (Natura 2000) hálózatainak: „Ostoros-patak menti erdőpuszta” és „Kisgyőri Halomvár – Csincse-völgy – Cseh-völgy” néven.

A Mész-hegy – Nyerges-tető helyi jelentőségű védett természeti terület nagy része jelenleg degradált kultúrtáj, ugyanis a hajdani kerteket, szőlőket és gyümölcsösöket a második világháború után államosították, majd ún. tartalékfölddé nyilvánították. Majd fél évszázadig csak helyenként művelték a területet, ami elvadult, elakácosodott. Csupán egyévtizede kezdődött meg az itteni szőlő- és kertkultúra rehabilitációja.

A Mész-hegy nyugati oldalán, közvetlen a gerinc alatt, xeroterm molyhos tölgyes kisebb állománya található. A cserjésedő erdőszegély díszé a magyar zergevirág, míg az elszórtan álló fák alatt a ritka hegyi kékcseresznye (*Jasione montana*) bújik meg. A meredeken ívelő nyugati lejtőn mészkerülő tölgyes (*Genista pilosae-Quercetum petraeae*) látható, melynek lombkoronaszintjét kocsánytalan és csertölgy (*Quercus petraea*, *Q. cerris*) alkotja. A cserjeszint hiányzik, a dús aljnövényzetben a selymes rekettye (*Genista pilosa*), az orvosi salamonpecsét (*Polygonatum odoratum*), a közönséges dercevirág (*Cardaminopsis arenosa*) és a harangvirágok (*Campanula* sp.) tömegesen vannak jelen. A sziklakibukkanások kopársain melegkedvelő, kontinentálisflóraelemekben gazdag sztyepprétfoltok maradtak fenn a hajdani természetes növényzetből.

Kora tavasszal virágzik itt a leánykörtörcsin (*Pulsatilla grandis*), a hegyi körtörcsin (*P. zimmermannii*) és a Janka tarsóka (*Thlapsi jankae*). A molyhos tölgyesek kora tavaszi díszé az epergyöngyike (*Muscari botryoides*), míg májusban a balkán-pannon elterjedésű magyar zergevirág (*Doronicum hungaricum*) a jellemző. A tavaszi és nyár eleji aspektust

számos védett növény fémjelzi: bozontos és hosszúlevelű árvalányhaj (*Stipa dasyphylla*, *S. tirsia*), agár sisakoskosbor (*Anacamptis morio*, syn. *Orchis morio*), piros kígyószisz (*Echium russicum*), tarka nőzirom (*Iris variegata*) és nagy pacsirtafű (*Polygala major*). A riolittufa kopárokon jellemző a védett magyar (kárpáti) kőhúr (*Minuartia frutescens*) és a bunkós hagyma (*Allium spha-erocephalon*). Ősszel a fészkesvirágzatúak dominálnak, mint például a bennszülött Sadler-imola (*Centaurea sadleriana*).

A terület rovarvilága a Bükkalja megszokott fajait vonultatja fel néhány védett ritkasággal, mint amilyen a fűrészlábú szöcske (*Saga pedo*), a rezes futrinka (*Carabus cancellatus*), a kis szarvasbogár (*Dorcus parallelepipedus*) és a nappali lepkék. A völgyek nedves rétjein gazdag kételtűfauna található: erdei béka (*Rana dalmatina*), vöröshasú unka (*Bombina bombina*), zöld leveli béka (*Hyla arborea*) stb. A napsütötte riolittufavonulatok a hüllők számára nyújtanak kedvező életteret. Megtalálható itt a fürge gyík (*Lacerta agilis*), a lábatlan gyík (*Anguis fragilis*), a zöld gyík (*Lacerta viridis*). Az erdős, cserjés területeken, illetve a vízfolyások mentén tarajos gőtét (*Triturus cristatus*), erdei siklót (*Elaphe longissima*) és rézsiklót (*Coronella austriaca*) is megpillanthatunk.

A dombvidék változatos, mozaikos élőhely-együttese igen gazdag madárvilágnak és emlős faunának ad otthont. Néhány természetvédelmi szempontból jelentős faj: uhu (*Bubo bubo*), búbosbanka (*Upupa epops*), valamint számos cickányféle, peleféle, denevér, vadmacska (*Felis silvestris*) és borz (*Meles meles*) él itt.

51. kép. Macskahere

52. kép. Janka-tarsóka

53. kép. Magyar köhúr

54. kép. Fekete kökörcsín

A Bükki Nemzeti Park mindössze egy helyen – Cserépváraljától keletre – terjed ki a Bükkaljára, pedig a hegység déli hegyláb felszíne is megérdemli a természetvédelem kiemelt figyelmét. A természetvédelmi célok érdekében újabb országos jelentőségű védett terület kialakítása történt meg a Tard községtől északra elhelyezkedő gyepterületek (Bála-völgy, Meggyes-oldal) védetté nyilvánításával. A 283,9 hektár kiterjedésű *Tardi-legelő természetvédelmi terület* közvetlenül érintkezik a nemzeti park fokozottan védett Kő-völgyi területével.

A természetvédelem fő célkitűzése a területen található mocsárrét és löszvegetáció (löszgyepek, cserjések, lösztölgyes fragmentumok), illetve az ott élő védett és fokozottan védett növény- és állatfajok élőhelyeinek fenntartása, a terület gazdag élővilágának és a terület mozaikosságának megőrzése, valamint az ember hagyományos tájművelése,

extenzív területhasználata és a természetes folyamatok összhangja által létrejött agrártáj védelme. A Bükki Nemzeti Park Igazgatóság a kezelésében lévő gyepeket birkával történő legeltetéssel, a völgytalp mocsárréteinek természetes állapotát pedig a rendszeres kaszálással gondozza.

A botanikai értékek közül a Tardi-legelőn is az árvalányhajas gyepekhez, illetve sztyepp-cserjésekhez köthető elemek jellemzőek: hoszszúlevelű és a bozontos árvalányhaj, magyar lednek (*Lathyrus lacteus*), törpemandula, fekete kökörcsin, tavaszi hérics, nagyzezerjófű, piros kígyószisz, Janka-tarsóka. A gyepterületek értékes gerinctelen faunájából a pusztai és a magyar tarszát, a nagy tűzlepkét (*Lycaena dispar rutilus*), a nagyfoltú hangyaboglárka (*Maculinea arion*) szurokfűvön élő ökotípusát, az északi boglárkát és a ibolyaszín boglárkát (*Polyommatus thersites*) kell kiemelni. A gyepterületek mesz-

55. kép. Réti iszalag

sziről idevonzzák a ragadozó madarakat, mint például a fokozottan védett parlagi sast (*Aquila heliaca*), a békászó sast (*Aquila pomarina*) és a kígyászölyvet (*Circaetus gallicus*). A tájrekonstrukciós munkák, a természetvédelmi szempontú gyepkezelés és a legeltetés következtében az itt honos ürgepopuláció is megerősödhet.

A Bála-völgyben 2003. óta folynak tájrekonstrukciós munkálatok, melyek során az erősen cserjésedett (galagonya, vadrózsa, kökény, akác) területrészek alkalmassá váltak a legeltető állattartásra. A kézi és a gépi cserjeirtásnak köszönhetően kb. 60 ha összefüggő bozótost sikerült legelővé visszaalakítani, meghagyva a hagyományos bükkaljai tájra jellemző bokorcsoportokat, idős, terebélyes galagonyákat és az őshonos fafajok (tölgyek, vadgyümölcsök) szép egyedeit. Az újracserjésedést a kb. 400 juhból és 40 kecskéből álló legelő állatállomány akadályozza meg. A Pokol-oldal mára

56. kép. Nagyfoltú hangyaboglárka

felhagyott gyümölcsöseiben még mindig fellelhető régi gyümölcsfajtákat az igazgatóság szakemberei felkutatták és mintegy hatvan régi alma- és körtefajta elültetésével és gondozásával génbankot kívánnak létrehozni. A természetvédelem tehát a hagyományos tájhasználat révén évszázadok során kialakult kultúrtájat – annak révén a kulturális örökséget – is kezeli, hozzájárulva az agrárkörnyezetvédelem céljainak megvalósulásához.

57. kép. Árvalányhajas sztyeppéprét foltos véreslapuval (*Hypochaeris maculata*) a Kis-Pajdoson

KAPTÁRKÖVEK FÖLDJE

KŐKULTÚRA

KŐKOR

A késő-pleisztocénben (jégkor végén), mintegy 130 000 éve jelent meg az ember a Bükkben. Legnevezetesebb lelőhelyei a Szeleta-barlang, az Istállóskői-barlang, a Balla-barlang és a Suba-lyuk. A kőkori kultúrák népei kőeszköz készítésére alkalmas nyersanyagot bőven találtak a Bükkben, illetve a hegység déli előterében. Legalkalmasabbnak az üveges-szilánkos törésű jura időszaki radiolarit (Bányahegyi Radiolarit Formáció), valamint a hasonló korú mészkövek tűzkőgumói bizonyultak.

A bükkaljai erősen „összesült”, összeolvadt riolituffák (dácituffák), továbbá az átková-sodott szarmata homokkövek (Egerbakta) szintén jó alapanyagok, de alárendelt jelentőségűek.

Herman Ottó a híres „bársonyházi szakócák” nyersanyagát a miskolci Avas Tűzköves nevű részéről eredeztette. Az itt felszínre bukkanó, a tűzgyűjtáshoz használatos kovakövet még a 19. században is gyűjtötték. A miocén kori vulkáni folyamatokat lezáró utóvulkáni működések nyomán keletkezett kalcedon, limno- és hidrokvarcit alkotta sávban már Hillebrand Jenő régész rábukkant a jégkori *szeletai ősember* kovabányáira.

A kovakitermelő-helyen az 1980-as évektől zajló ásatások során a középső-őskőkori *levalliso-moustiérei jellegű kultúra* kőszerszámaait, és az eszközkészítés félgyártmányait és a kovabányához tartozó településhelyet sikerült feltárni. A 70 ezer évvel ezelőtti időktől mintegy 30 ezer évvel ezelőtti időig tartó őskőkori bányászat technikája rendkívül sajátos volt: tűz segítségével végezték el a jövesztéses kovakőfejtést („paleolit-forradalom”).²⁷

59. kép. Kilátás a Bükkaljára. A Suba-lyuk barlangnyílása

KŐMUNKÁK

A kő megmunkálásának, a kőfaragásnak, a kő népi építészetben történő felhasználásának, a kőzetbe mélyített lakások készítésének a kezdete a Kárpát-medencében itt, a Bükkalján nyúlik vissza a legrégebbi időkhöz. A kiváló kőzettani adottságoknak köszönhetően e tájegység szinte összes településén és településhatárában fellelhetjük a kőfaragás, kőfejtés, kővágás – egy szóval a kő népi alkalmazásának – archaikus nyomait.

Bakó Ferenc és Viga Gyula kutatásai²⁸ nyomán kijelenthető, hogy a Bükkalja a kőépítkezés hagyományos területe, a kő az egyházi, a nemesi építészet mellett a paraszti építőgyakorlatban is jelen van. A vidék népi építészetében a kő (kőzet) felhasználása kétféle módon jelenik meg: a *fennálló falú*

építményekben (lakóházak, ólak, istállók) és a *barlanglakásokban*, pincékben, egyéb kőzetbe faragott gazdasági rendeltetésű helyiségekben (ólak, kamrák).

A bükkaljai kőfaragó-hagyomány központja Szomolyán volt. A szomolyai kőfaragó családok egyaránt készítettek tornácoszlopot, ablakkő-keretet, kőkorlátot, kővályút, itatót, kézimalmot, sírkövet és vallással kapcsolatos kultusztárgyakat (kőkeresztet, szentet ábrázoló szobrot, emlékművet.)

Híres kőfaragó dinasztia volt a Szomolyán élő Szalóki család. Szalóki István műhelyében sok későbbi helyi mester tanulta a kőfaragás fortélyait. A család neves tagja Szalóki Márton, akinek figurális faragványai, kőreliefjei, sokalakos kompozíciói, történeti képei egyedülállóak a hazai kőfaragó hagyományban: alkotásai a naiv művészet kategóriájába tartoznak.

A kőfaragók többsége az udvaron, esetleg szén, fészker alatt dolgozott. A paraszti kőfaragás eszközei megegyeztek az iparos kőfaragók szerszámaival. A nagyolóhoz hegyes csákányt, nagyoló csákányt és tisztázó csákányt használtak. A faragás során az alábbi eszközkészlettel rendelkezett a kőfaragó: fogas balta (krengli), fogas véső (salér), egyéb különböző formájú és méretű vésők (sróg-, holker-, nút- és keskenyvéső). A sima felületeket szemcsésző kalapáccsal (stockhammer) alakították ki. További tartozékok: a bunkó, a vezérléc, a vízmérték és a különböző smirglükövek, csi-szolókövek.

Viga Gyula Kőmunkák egy bükkalji faluban című munkájában a következőképpen összegzi kutatásai eredményeit: „A Bükkalja településein – a táj kőzettani felépítése következményeként – jelentős hagyománya van a népi kőtechnikának. Úgy vélem, hogy ez a

60. kép. Szalóki Márton híres „bibliai köve” (1900-as évek első évtizedei)

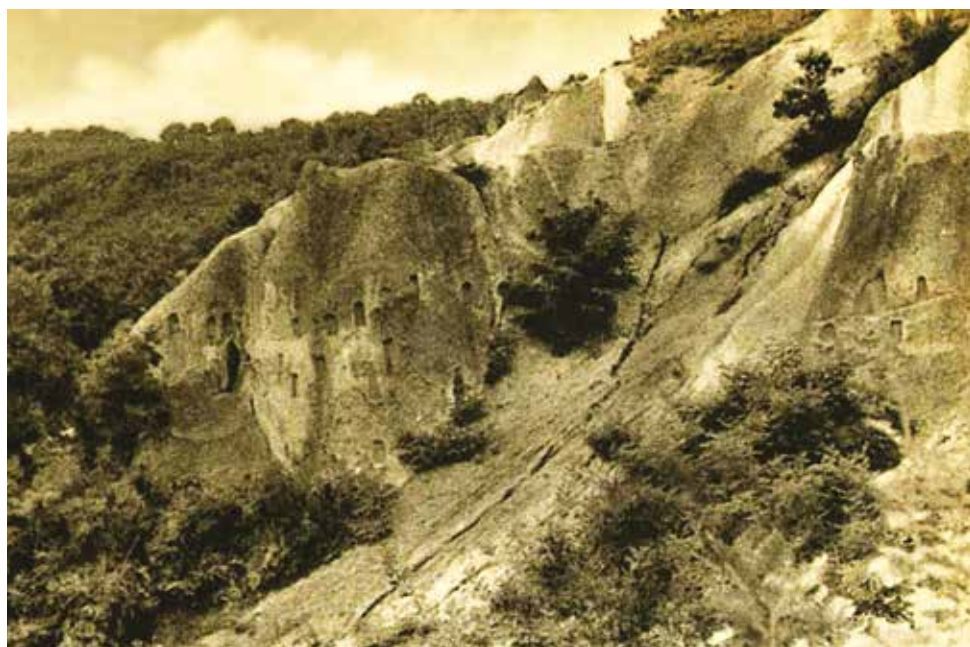
61. kép. Kőkereszt a készítőjével, Szalóki Mártonnal (Szomolya, 1906)

tevékenységi forma az itt élő népesség tradícionális kultúrája specifikumaként értelmezhető. Ezt jelzi az is, hogy a Bükkalja falvaiban a kőépítkezésnek lényegében egységes övezete alakult ki... A terület kőépítészete kompakt és homogén egységet alkot, ezért némiképp másként kell értelmeznünk itt az építőkö használatát, mint más területeken. Itt nem szükségképpen jelzett vagyoni-társadalmi különbséget, hanem ez volt a legkönnyebben elérhető és legolcsóbban megszerezhető építőanyag valamennyi társadalmi réteg számára. Különbségként itt talán a barlanglakások és a fennálló falú házak birtoklása jelentkezik, bár ez sem szükségképpen a vagyoni helyzet eltérő állapotából, hanem inkább a foglalkozási struktúra differenciáltságából adódik. Itt található a legnagyobb tömegben és összefüggő rendben a barlanglakások is. A kőmunkák – a jól faragható kőzet révén – a tradicionális kultúra sajátos vonulatát alkotják.”²⁹

KŐFEJTŐK

A bükkaljai kőbányák legkedveltebb alapanyaga a fehéres színű riolittufa és a vörösesbarnás dácittufa (ignimbrit). Bogács, Demjén, Sirok és Szomolya határában több kőfejtőt is műveltek egyszerre. Szomolyán az Ispánberek (Isbánberki-tető), a Vén-hegy, a Gyűr, a Bikaól és a Demecs nevű dűlőkben voltak kőbányák. Bogács is több bányával rendelkezett: ezek a szorosi, az ábrahámkai, a kőköti, a hintó-völgyi bányák, a Senkibányája, a Fejirkő-bánya és a Veres-bánya.

Az írott források (kataszteri térképek, telek-könyvek) szerint a kőfejtők egy része uradalmi – legtöbbször az egri káptalan tulajdonában lévő – bánya volt (pl. Szomolyán a Csörszlyuk és a Kutya-hegy közötti kaszálon). Egy része magánbányaként üzemelt: ameny-

62. kép. 1958-ban kőfejtőt nyitottak a szomolyai Vén-hegy oldalában, a kaptárkövek fölött

nyiben egy-egy család szőlője olyan helyen volt, ahol követ lehetett fejteni, azt szabadon, adómentesen művelhették. A nagyobb része viszont a községek birtokában volt: ezekben a bányákban a legeltetési társulat vagy a közbirtokosság tagjai saját célra ingyen fejthették a követ, eladás esetén viszont meg kellett váltaniuk.

A kőbányászat kezdetei a középkorra tehető. Egerben, mint püspöki székhelyen az egyházi építkezések, az egyházmegye szakrális épületei, a várépítések, a nemesi lakóházak, gazdasági épületek és az egyéb középületek – később a paraszti lakóházak – igen nagy mennyiségű építőkövet igényeltek. A bükkaljai vulkáni tufakövek igen messzire eljutottak: a Bükk túloldalán, a Bél-kő lábánál álló, II. Kilit egri püspök által alapított ciszterci monostor temploma is itteni gondosan faragott riolittufából és dácittufából épült.

BARLANGLAKÁSOK

„A barlanglakó életmód azonban nemcsak egyszerűen a parasztság nincstelen rétegének szociográfiai szintezője, hanem – feltételezésünk szerint – egy régi ismeretlen eredetű kultúra csonkán és torzultan ránk maradt emléke, összetevője is, egy kultúráé, amely a kövek között, azok sokrétű alkalmazásával született, virágzott, majd pusztult és hal el éppen a mi korunkban.” – állapította meg Bakó Ferenc a régió népi kőépítészetének legismertebb kutatója. Igaz, hogy a sziklába vájt barlanglakások vagy a kőből épült lakóházak csak a 18–19–20. századot képviselik, mégis egy ősi hagyomány továbbélésére kell gondolnunk³⁰.

A legtöbb barlanglakással Ostoros, Szomolya, Tibolddaróc rendelkezett (településenként több mint száz lakás). Cserépváralján,

63. kép. Kőbe vágott ház, „barlanglakás” és lakói (Szomolya, 1903-1906)

Egerszalókon, Noszvajon, Sályban, Sirokban jelentős mennyiségű (30–100 lakás), Andornaktályán (Andornakon és Kistályán), Bogácson, Cserépfalun, Demjénben, Egerben, Felsőtárkányban, Kácson, Kisgyőrben kevesebb mint harminc kőbe vájt hajlékot mért fel Bakó Ferenc 1975-ig. A barlanglakásban élők társadalmi helyzete a történelmi távlatban igen eltérő volt: a tehetősebb, földbirtokkal is rendelkező parasztok vagy iparosok (kőfaragók) és a nincstelen, vagy csak csekély földtulajdonnal bíró napszámosok, summások egyaránt laktak pinceházban. Bakó Ferenc szerint – aki a 13. századig vezeti vissza a barlanglakások eredetét és elképzelhetőnek tartja, hogy azok egy etnikummal (talán a kabarokkal) hozhatók kapcsolatba – a barlanglakás, mint hajléktípus szorosan összefügg a szőlészettel és a borászattal, pontosabban a bortárolással. 1970-ben, Szomolyán például 39 barlanglakásból 31-hez tartozott pince, s ezek közül 19 pince köz-

vetlen a lakásból nyílt. Egy 1862-es összeírás szerint a faluban 82 barlanglakás volt, a két világháború között pedig 172 barlanglakásban 820 személy lakott. 1970-ben 39 ilyen ház található a községben, ebből 27 lakott.

A domboldalakon vagy a patakvölgyek teraszain lévő barlanglakások a településeken belül csoportosan fordulnak elő, külön szerkezeti egységet alkotva: pl. Egerben a Tetemvár, Miskolcon az Avas, Tíbolddarócon a Part, Felsőtárkányban a Város, Kácson a Várhegy, Cserépfalun a Kisamerika, Cserépváralján a Siccvár, a Tulivár, a Bagolyvár, az Alsó pincesor és a Felső pincesor. Az archaikus egysejtű építményekből (mélyítményekből) háromféle barlanglakás-típus alakult ki. (Bakó Ferenc kutatásai szerint):

- az egyik az utca vonalával párhuzamos két- vagy háromosztatú (szoba-konyha-kamra, egy bejáratú ház,

64. kép. Barlanglakás belseje (Szomolya)

- a másik típus a széttagolt, egymással össze nem kapcsolt helyiségekből álló lakóház, amely utcával párhuzamosan elhelyezkedő helyiségeibe külön-külön ajtón lehet bejutni,
- a harmadik típus az utca frontjára merőlegesen, a szikla belseje felé kialakított két- vagy háromosztatú ház.

A cserépváraljai Alsó pincesoron található tájház (a Rendik família lakhelye) a 19. század második felében készült. A kétosztatú lakás első helyisége a pitvar, amelynek hátsó része az ún. kéményalja, a pitvar nyílt tűzhelye, ahol a füstelvezetésre szolgáló faragott szabadkémény magasodik. A pitvarba nyílik a szobai kemence szája, amely előtt a főzésre szolgáló tűzpadka-masina látható. A pitvarból lehetett belépni egy boltíves pincébe, amelyben bort és zöldséget tároltak. A fő helyiség a szoba vagy a ház, amelyben a kőzetből kifaragott, kívülfűtős kemence előtt még egy rakott masina szolgált a komfortot. A szoba berendezése megegyezett a hagyományos népi lakóházakéval.

PINCÉK

A miocén kori vulkáni tevékenység nyomán létrejött riolit-riodácittufákon képződött nyomelemekben, ásványi anyagokban gazdag talajon zamatos szőlő terem, az állékony, de jól faragható, könnyen vágható, lyukacsos kőzetbe mélyülő jól szellőző, lélegző, magas páratartalmú, szinte állandó hőmérsékletű pincék pedig kiváló feltételeket biztosítanak a bor tárolására. A felszín alatti bortárolás egyébként egyáltalán nem általános Európában, de Magyarországon sem. A kőbe vágott lyukpincékben történő bortárolás magyar sajátosság, amely a közelmúltig csupán

65. kép. Pincebejárat Noszvajon

a Mátraerdő területén – a Tokaj-Hegyalján, a zempléni Hegyközben, a Mátraalján és itt, a Bükkalján – volt általános.

A bükkaljai borospincék közül a legegyszerűbbek és legrégebbiek az épület nélküli lyukpincék, föld alatti járatok: az 5–10 méter mély pinceágba egy keskeny folyosó, a torok vezet le. Az ilyen torokpincék általában a lakótelkekhez csatlakoznak, de külön pincecsoportokat is alkotnak pl. Egerben a Kisvölgy utcában, a Szalában a Nagykőporoson, Felnémeten, Szomolyán. Mivel a torokpincékben csak bort tárolnak, ezért a szőlőprés és a kádak a lakóhelyi ingatlanon vannak, a szőlőt ott dolgozzák fel. Vannak közös pincetorkok, amelyekből mindkét irányban pinceágak nyílnak, melyeknek más-más gazdája van (Felnémet, Csurgó-völgy). Az egri és a bükkaljai pincék nagy többsége borházas (présházas) pince. Ezek egy része épített, azaz fennálló falú borházzal, másik része kőbevágott borházzal

rendelkezik. Ez utóbbi – gyakoribb – esetben szélesebbre faragták ki a pince elejét, és az így keletkezett helyiségben helyezték el a szőlőprést és a kádakat. A szőlőhegyen kitaposott termést – a dézsmálás után – a borházba szállították, ahol a sutuba tették. A városi polgárok tulajdonában lévő pincékből vagy azok borházából esetenként „mulató szoba” is nyílt, amelyben borozgatni is lehetett.

A bükkaljai borospincék egy része a házakkal beépített területen található, tehát a lakótelekhez csatlakozik, másik része azonban településeken kívül, azok szélén, a szőlőkbe vezető dűlőutak mentén úgynevezett pincecsoportokat, pincefalvakat alkot. Az egri, hajdani városháza falon kívüli pincecsoportok leghíresebbike a Szépasszony-völgy, a Kőporos, a Tihamér és a Kőlyuk. A két Szala (Árnyékszala, Vörösza), a Ráchegy, a Kacsapart, a Tündérpart, a Kisvölgy és a Cifrakapu utca pincecsoportjai ma már a

város belterületén fekszenek. Szép pince- és borházcsoportok (pincefalvak) találhatók Bógácson (a cserépi pincesor, valamint a csecsllyuki és a hintó-völgyi pincék), Bükkzsércen (az alsóhegyi és a baglyasi pincefal), Cserépfalun (a berezsdaljai hármás pincesor), Noszvajon (a nagyimányi és a falu közepén, a szomolyai út elején lévő pincecsoport), Szomolyán (a vénhegyi), Tardon, Ostoroson, Borsodgeszten, Kisgyőrben, Harsányban stb.

A földesurak, az egyházak és azon polgári személyek – akik mentesek voltak a dézsma alól – pincéi terjedelmesebbek voltak, több hosszanti és keresztágból álltak, nem egy esetben emeletes (2–3 szinten elhelyezkedő) pincerendszereket alkottak. A legnagyobb kiterjedésű – 12 hosszanti ággal, keresztágakkal és kisebb-nagyobb rejtekgágakkal rendelkező – borospince az egri püspöki palota alatt lévő ún. káptalani pince.

66. kép. Múlt század eleji körelief a Gacsó-pincében (Cserépfalu)

KŐBE VÁJT MENEDÉKEK

A települések határában a lyukpincék mellett szép számmal találhatók egyéb szőlőműveléshez kapcsolódó sziklába vájt építmények is, például kőkunyhók (bújók) és csőszkunyhók, valamint az állattartást szolgáló kőbe vájt pásztorkunyhók, nagy terű, néha több osztatú *kőhodályok* (mint amilyen például a szomolyai uradalmi birkahodály). De a növénytermesztéshez is kapcsolódnak tufába vájt üregek, ilyenek a várakban, barlanglakásokban és a borospincékben lévő gabonásvermek.

A földbe mélyített veremben történő gabonaraktározás módja igen elterjedt volt a történelmi Magyarországon, amiről a földrajzi nevek is tanúskodnak: Vermes-dűlő, Veremdomb, Verem-part, Vermek, Vermes stb.).

Itt a Bükkalján a tufába faragott vermeket leggyakrabban a borospincék elé épített borházak járófelületébe mélyítették, de előfordulnak pinceágban és barlanglakásban is (Bogács, Sály, Tibolddaróc).

A gabonásvermek egy másik csoportja várakban található (a Bükkalján ilyen az egri, a cserépváraljai és a siroki vár, távolabb: Abaújban a boldogkőváraljai, Zemplénben a sárospataki vár).

A cserépváraljai Várhegy délnyugati oldalában 12 db kőzetbe faragott gabonásverem található egy sorban. Valamennyi körte formájú, a felső nyílásuk négyzet alakú, mélységük 4,5–9,5 méter közt, átmérőjük 3,0–6,5 m között váltakozik. Egy 1568-ban kelt várleltár említi a vermeket, amely szerint azokba a tardi birtokról származó árpát töltötték.

67. kép. Kőhodály (Kács és Tibolddaróc között, a Kőhodály-dűlőben)

FÖLD ALATTI LABIRINTUSOK, SZAKRÁLIS SZIKLAHELYISÉGEK

Figyelemre méltó az Eger alatt húzódó, 100 kilométert is meghaladó (!) üreg- és labirintusrendszer, mely mérete és formagazdagsága ellentmond a járatok kizárólag pince céljára történt kialakításának. Ezek készítése ideje és rendeltetése a múlt ködébe vész, mivel a város korai levéltári anyagának pusztulása miatt ezen pincék eredetéről írásos adatokkal nem rendelkezünk.

Felnémeten, a Sáncon, a Templom-domb alatt, három szinten, egymást keresztező rendkívül bonyolult pincerendszer húzódik – amelynek van olyan ága, ami csak ásott kúton át közelíthető meg. Ennek egy részét már a török hódoltság idején felszámolták, amint azt a tömedékből előkerült 16. szá-

zadi cserépedény bizonyítja. A Tetemvár forrásvízi mészkövében szabálytalan alakú, teremszerű üregekből álló, idős pince található. Egy ilyen „*darázsköbe*” vágott üregben valaha temetkezés is történt, de mielőtt ásatásokra került volna sor, a pince beomlott, a rendkívül fontos régészeti lelőhely megsemmisült. A hajdani külső vár területén, a mai Sánc városrész alatt kezdetleges, szabálytalan űrszelvényű, településszerkezet előtti üregrendszerre bukkantak a kutatók, amit feltétlen középkorinak tartanak³¹.

Ne feledkezzünk meg *Balogh János* múlt századi, rendkívül értékes kazamatakutatásairól sem. Sajnos eredeti felmérései, részletes leírásai 1878-ban a nagy egri árvízkor elpusztultak. Fennmaradt viszont a honvéd főhadnagy 1881-ben megjelent könyve, melyben összefoglalta kutatásai eredményeit³². A *Balogh János* és később *Soós Elemér* által leírt

68. kép. Menedék. A kácsi Remete-barlang a Jézus-kútja közelében

a vár sziklájában lévő föld alatti építmények („*tévelyes alagutak*”, folyosók, nagy mélységű víztározó medencék), illetve a várból kivezető alagutak – melyeket *Balogh* élete kockáztatásával a város házai alatt is felderített – napjainkban már nem ismertek, feltárássra várnak...

A Kárpát-medencében egyedülálló kőzetbe vájt többszintes üregrendszerek, barlangvárosok, valamint a fentebb bemutatott siroki vár korai időszakára keltezhető, sziklába vájt teremegyüttesének analógiáit leginkább a Kaukázusban találjuk meg. Ilyen Grúziában, a Kura-folyó völgyében *Vardzia* 12. századi sziklába vágott nyolcszintes kolostortelep vagy Örményországban a 13. századi, a terepalakulat barlangjait is felhasználó *Geghard* kolostora³³. A korábbi periódusra visszavezethető templomegyüttes sajátosságai a sziklafelületen látható kultikus fülkék, a *hacskarok*, melyek hátsó falát keresztes ornamentika díszíti.

Kőzetbe vágott üregrendszerek legismertebb előfordulását Kisázsiában, *Kappadókiában* kereshetjük. Kayseri püspöke Szent Vazul kb. 1600 évvel ezelőtt telepítette a környékre szerzeteseit, s ők vájták a tufába az első barlanglakásokat. A 7. század arab támadásai a környék lakosságát is a föld alá kényszerítette. Menedékül egész városokat faragtak a sziklák mélyébe. Kappadókia kőzetbe vájt, freskókkal díszített templomainak felvirágzása Bizánc nagy korszakában, a 10. században volt.

A legközelebbi analógiát viszont Bulgáriában, a Providiai-platón találjuk meg. *Madara* és *Roják* térségében sziklába vágott helyiségek, barátlakások ismertek, amelyek kaptárfülkéikkel együtt fordulnak elő. (Lásd a következő fejezetet.)

Az egri Szépasszony-völgyben megbújó „Is-tenes pince” tágas borháza a hagyomány

69. kép. A bogácsi középkori eredetű templom

szerint még a török hódoltság kora előtt készült, amelyet a 16. században egyházi célokra használtak. 1534-ben a protestáns hitű Perényi Péter foglalta el az egri várat és az egri püspök birtokait, s miután megtiltotta a katolikusoknak a templomok használatát, ezért az Eger környéki pincékben, bújókban titokban tartották meg a miséket. Ennek emlékét őrzi a borház faragott oltára.

Az egyházi jellegű sziklahelyiségek közül említésre méltó a Demjén melletti Pince-völgyben lévő Remete-barlang (és távolabbi tájon, a Tarna völgyében lévő istenmezejei barlang-templom szentélye). A sályi *Léleklyuk-barlang* – hatalmas, felszínre nyíló kútszerű üregével, vésett írásjeleivel – talán még a kereszténység felvétele előtti, ún. pogány idők emléke. De sajátos közösségi építmény a *siroki vár* dácittufába faragott teremegyüttese, amelyeknek szintén lehetett – még a vár építését megelőző időkben – szakrális szerepe.

KAPTÁRKÖVEK FÖLDJE

JELES KÖVEK

LÉLEKLYUK

A bükkaljai *kaptárkőmező* keleti peremén bújik meg a vidék ősi kőkultúrájának egy fontos emléke, a sály–latorúti *Léleklyuk-barlang*, ami nevével ellentétben nem természetes üreg, hanem ember által kőzetbe faragott pincyszerű helyiség. Ennek függőleges kürtőjében, a kürtő falán, kőbe vésett írásjelek láthatók. A Léleklyuk-barlang környéke régészeti-történeti szempontból igen jelentős hely: egynegyed négyzetkilométernyi területen négy különböző korú, eredetű és típusú vár, valamint egy kora-középkori település maradványai lelhetők fel. Az elmúlt évtizedek régészeti kutatásai során a következő objektumok váltak ismertté:³⁴

1. a Latorvár-tetőn egy nagy kiterjedésű – több mint 5 hektár területű – késő bronzkori település sánca (Kyjatice-kultúra);
2. a hegytető fennsíkján egy 10. századnak tartott 2,4 hektár alapterületű sáncvár;
3. a hegy délkeleti ormán egy kisméretű kővár, egy Árpád-kori lakótorony falmaradványa;
4. a Latorvár-tetőtől nyugatra, lent a völgyben, a Lator-patak két partján pedig egy Árpád-kori (?) település (a minden bizonnyal *Váralja* nevű helységet kőkemencés házak, kőépületek és egy körtemplom alapfalai jelzik);
5. a településtől északnyugatra, a Léleklyuk-tetőn pedig egy közelmúltban felfedezett, ismeretlen eredetű sáncvár, aljában a mesterségesen kialakított kürtős sziklahelyiséggel – a *Léleklyuk-barlanggal*. A kis méretű földvár építésének és használatának idejét – okleveles és irodalmi adatok, valamint régészeti leletek hiányában – nem lehet meghatározni. A kutatók tipológiai megfigyelések alapján helyezték e földvár korát a 11. századi nemzetségfői vár és a 12. századi lakótorony közé.³⁵

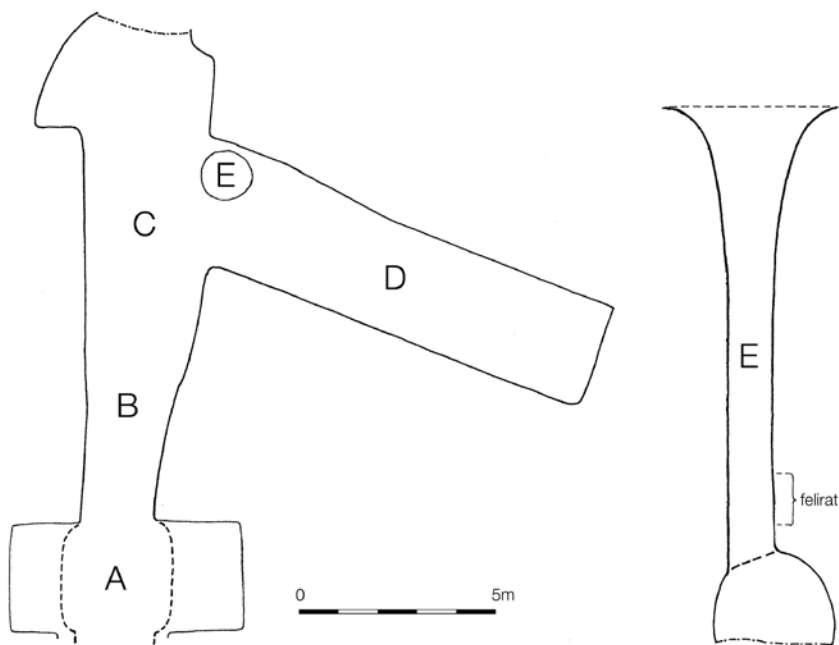
71. kép. A Léleklyuk-barlang ember által faragott sziklahelyiség

Sály-Latorút település-együttes régészeti feltárása nyomán a régészek szerint egy 10. századi nemzetségfői központ képe bontakozott ki. A Lator-hegyen lévő földvár kutatása 1979-ben indult meg. A sáncátvágások során beigazolódott, hogy ez egy faszerkezetes sánc: az egymásba csapolt gerendamaradványok alapján sűrű rács- és rekeszszerkezet bontakozott ki, amelyet a külső szélén két, a belsőn három sorban húzódó cölöpök erősítettek meg. A 11 méter talpszélességű, 3 méter magas sánc tetején egy másfél méter széles agyagba rakott kőfal húzódott. A sánc földje a belső harmadot kivéve vörösre égett. Az téglakeménységű réteget a faszerkezet meggyújtásával hozták létre: a gerendák kövek közt feküdtek, s az így kialakított nyílások biztosították a levegőjáratokat a tökéletes kiégetéshez. (Meg kell jegyezni, hogy vannak olyan kutatók, akik nem fogadják el a „vörössánc technika” létezését és az ilyen átégett földsánc

keletkezését véletlen tűzvészrel vagy ellenséges támadással hozzák kapcsolatba.)

A vár építési korát a sánc földjéből, a gerendavázakra tapasztott agyagból előkerült 10. századi kerámiatöredékek datálják, s ezek alapján az *Anonymus* által említett Örsur várával azonosítják. A vár egy építési periódust mutat, melynek közvetlen előzménye egy erősített őskori telep volt.³⁶

A sáncvár alatti völgyben feltárt épületegyüttes pedig nagy valószínűséggel a középkori írott forrásokban is említett Váralja településsel azonos, melyet az Örsur nemzetség Váralja ága birtokolt. A nemzetség ezen ágát 1230-tól említik oklevelek. Ők emeltették a latori lakótornyot is, míg a közeli Kács határában a daróci Tibold ág épített várat. Az Örsur nemzetség Bükkalját birtokló családjainak nemzetségi monostora is Kácson épült fel a 11. században.

6. ábra: A Lélek-lyuk alaprajza és a függőleges kürtő metszete. A Bartalosnál használt kifejezések: A – pitvar; B – torok és gádor; C – deréküreg; D – oldalág; E – kürtő (felmérve: 1994)

Tehát a Sályi-patak forrása (Vízfő) mellett kialakult település korát a régészek a 10. századra keltezik, aminek azonban ellentmond a vár alatti *suburbium* későavar korszakhoz kapcsolódó néhány lelete. „Az egyik ház betöltésében későavar szíjveretek kerültek elő, más házaknál

viszont nagyon archaikus kerámiát találtunk, amely jellegét tekintve akár 8. századi vagy korábbi is lehet.”³⁷ Ez pedig azt jelenti, hogy a 10. századi (?) sáncvár létesítését jóval – akár több évszázaddal is – megelőzte a lenti település kialakulása.

A leletekből a régészek, történészek ilyen és ehhez hasonló következtetéseket vontak le, hogy „a magyar főnök szláv település mellett építette fel várát”, ami abból – a kellően alá nem támasztható – felfogásból származik, miszerint „a 9. század végén a Kárpát-medencében csak szláv nyelvű népességet tudunk kimutatni.”³⁸ A történelemtudomány képviselői azon töprengenek, hogy elszlávosodott avarok vagy elavarosodott szlávok laktak-e ezen a tájon, ahol „szláv népességről a korai oklevelek közvetlenül nem vallanak, de a máig is élő szláv helynevek egyértelműen bizonyítják 10–11. századi jelenlétüket.” Ezekből a következtetésekből, továbbá az egyik ház átégett padlójáról előkerült nagy négyszögletes agyagtepsi oldalrészéből, mely szláv településeken

gyakori, valamint az avarokra jellemző cserépüst és sütőharang hiánya miatt és a település fekvése (síkvidék széles ártere helyett a hegyvidék lábánál egy összeszűkülő völgyben található) alapján a szláv lakosság mellett törnek lándzsát. Igyekezetükkel összhangban a település temetőjét nem az 5 kilométerre lévő sályi avar temetőben találják meg, hanem a Bükk túloldalán lévő belpátfalvai temetőben, mert ennek sírmellékletei közt korabeli szláv (morva) temetőkre jellemző ékszert is találtak. A korai szlávok egyetlen biztosnak (?) tartott hagyatéka azonban csak egy kőemecés gödörház három edénye (!), melyek alapján ezen házat a 7. századra keltezik, nem kizárva annak korábbi használatát sem.³⁹

Ebben az izgalmas régészeti környezetben bújjik meg a Léleklyuk-barlang. A mesterséges, kürtős sziklaüreget először Bartalos Gyula ismertette 1891-ben az Archaeologiai Értesítőben: „Még nevezetesebb... a latori Léleklyuk, ezen riolitbarlangnak hossza 24 lépés, oldalága 10 lépés, hogy pedig ez sem pince nem lehetett, sem hodály, világosan bizonyítja ama tágas Léleklyuk, melynek átmérője másfél méternyi lehet és egyenes irányban a dombtetőig viszen ki, és tátott szájjal nyeli be az esőt, havat; a süvöltő vihar pedig szabadon jár be rajta...”⁴⁰

A bejárat után egy sziklahelyiségbe lépünk, ahonnan pontosan északi irányba vezet a főüreg, amely az elejénél 1,8 méter széles, a vége felé pedig 3,3 méter (a magasságát a padlószint feltárásával lehetne meghatározni,

jelenleg átlag 2 méter). A 13 méter hosszú folyosó rakott falban végződik. Ebből 6,5 méter után kissé hegyesszögben ágazik ki az oldalfolyosó, amely 10–11 méter hosszú és 2,7 méter széles. Az oldalág elejénél nyílik az a széles, 1,25–1,3 méter átmérőjű, függőleges kürtő, ami a vár sáncaival övezett dombtetőre vezet. A boltozatos pince oldalfalába több fülkét faragtak, melyeken még Bartalos felismerte a keretek nyomait, amelyekből a kaptárfülkékhez hasonlóan a lefedés tényére következtetett.

A kőzetbe faragott kürtő oldalába felíratot vésnek, melyre már Bartalos is felfigyelt: „Fent a Léleklyukban, körülbelül 5 méternyi magasságban betű-alakú véséseket vettünk észre, ezeknek fölismerése és följegyzése végett magas latorját szereztünk, melyet hosszú kötél segíti

ségével felülről, a léleklyuk nyílásából bocsátot-tunk alá; az eredmény minden reményt meghaladott, amennyiben sziklába vésett föliratnak jutottunk birtokába...”⁴¹ A feliratokat Bartalos háromszor másolta le, s kéziratos naplójába le is rajzolta a jeleket: 1887-ben, 1889-ben és a legpontosabban 1892-ben⁴² 1962-ben Saád Andor, 1964-ben Mihály Péter jegyezte le a közetbe rótt feliratot.⁴³ 1994-ben tanítványaikkal pontosítottuk a helyiség alaprajzát, betájtoltuk a folyosókat és az ilyen esetekben használatos módszer szerint dörzsöletet készítettünk a jelekről.

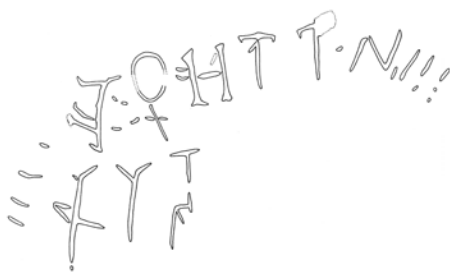
Az éremgyűjteményéről is híres Bartalos Hampel Józsefhez írt 1891. január 26-án kelt levelében azt nyilatkozza, hogy szerinte a vésetek a párthus pénzek felirataihoz hasonló alakot mutatnak.⁴⁴ Szendrei János – aki Bartalos és Kandra társaságában 1892 nyarán járt a helyszínen – az Archaeologiai Értesítőben közli a feliratot: „A ciceró betűkön kívül előforduló két betű a »hunszkitha« abc betűihez hasonlít, de van analogiája az etruszk betűkhöz is, pár hasonló betű előfordul a pfatteni (Tirol) etruszk föliraton.”⁴⁵

A felirat habitusa és a jelek alapján a legközelebbi párhuzamot Madarában, illetve Constanța melletti murfatlari barlangkolostor feliratai között találjuk meg. A betűvésetek formái, valamint a latori ásatások eddigi eredményei alapján egyelőre megkockáztathatjuk azt a kijelentést, hogy a Léleklyuk feliratát a 8–9. században itt élő avar etnikumnak – esetleg etnikumában és nyelvében keverék avar-szláv(?) népességnek – tulajdoníthatjuk. Bicskei Zsolt olvasata szerint a jelek feloldása így hangzik: MOGYARIJAK ISTENÜI (MEGYERIEK ISTENIÉ, esetleg MOGYAR ÍJAK ISTENIÉ).

A Kárpát-medence történetének talán legtöbbet vitatott évszázada a 9. század, benne

egy fontos probléma az avarság, az avar politikai hatalom, szervezet megszűnése vagy továbbélése. Az *Alföld a 9. században* című konferencia előadásai árnyaltan rajzolták meg e korszak történeti képét⁴⁶, melynek tanulsága, hogy a régészeti és történeti források alapján mára már bizonyossá vált, hogy Nagy Károly 791–802 között az Avar Birodalom ellen vezetett hadjáratai, a kagán és a jugurus főleg a Tisza-vidékét sújtó 795. évi belháborúja⁴⁷, valamint Krum bolgár kán 803–804 évi alföldi hadjáratai⁴⁸, végül Omurtag hódításai nyomán az Avar Birodalom, mint államszervezet megszűnt ugyan, de az Alföld nem vált lakatlanná.⁴⁹ A kapkan Nagy Károlyhoz való menekülése – az Avar Kaganátus dunántúli részének „Frank Birodalom Avar Tartományává” minősülése – nyomán a politikai hatalom és szervezet terén sem maradhatott úr. Minden bizonnyal a tisza-vidéki szállásterület korábbi népsűrűséghez képest megfogyatkozott avar népességének szervező központját éppen itt, a jól védhető Bükkalján, az Észak-magyarországi-középhegység és az Alföld határán alakították ki.⁵⁰

Ezt látszik igazolni egy Csörsz-árokka-lal kapcsolatos észrevétel is. A csincsei sáncátvágást végző régész ugyanis arra a felismerésre jutott, hogy a 9. században a még teljesen fel nem töltődött árkot felújították, és azon az avarok egy fordított irányú védekezésre utaló védművet hoztak létre.⁵¹

7. ábra. A kürtő falába vésett felirat rajza

Az alföldi hosszanti sánc-árkok (Csörsz-árkok, Kis-árkok, Ördög-árkok stb.) elkészítését, pontosabban azok egységes rendszerré történő kiépítését Bartalos Gyula egri régész-történész, tudós pap egyébként az *avaroknak* tulajdonította.⁵² Vélekedését Karoling-kori forráshe-lyekre és Rómer Flóris⁵³ érvelésére építette. A Frank Birodalmi Évkönyvekben (*Annales regni Francorum*) említett avar hring⁵⁴ – mely kilenc gyűrűzetből állott⁵⁵ egy részletét Bartalos a Tisza vidékén véli megtalálni. 796-ban a frankok Erik és Pippin – Nagy Károly fia – vezetésevel betörnek az Avar Kaganátus területére. Pippin átkelve a tudun országrészén a Duna partján vert tábort és tárgyalásokat kezdett a kagánnal, akit megadásra akart bírni. A kagán tarkánjainak népes kíséretével elismerte a frankok uralmát. A meghódolás elől menekülő avarok a Tiszán túl kerestek menedéket, Pippin pedig átkelt a Dunán, hogy eljusson a kagáni

székhelyhez, mely valóban a Duna–Tisza-kö-zén állott.⁵⁶ Bartalos ezek alapján úgy gondol-ta, hogy nemcsak a kagáni székhely, hanem a szállásterületek is körül voltak sáncolva.⁵⁷

Bartalos végkövetkeztetése, hogy a külön-böző „*ősnépek*” által készített sáncárkokat az avarok építették volna egységes rendszerré ugyan nem nyert bizonyítást, de hogy az avarok is használták, az igen. A Csörsz-árkok csincsei szakaszán tett régészeti megfigye-lés tehát alátámasztja mind Bartalos véle-ményét, mind pedig a fenti feltevést, misze-rint az avarok egyik meghatározó töredéke, pontosabban az avarok vezető nemzetségei, a kaganátus megszűnését követően az Északi-középhegység (Mátraerdő) előterében, illetve a hegyvidék belsejében húzódott meg, s in-nen, az egyik erődtített központjukból – a ké-sőbbi Váralja (Latorút) településről – igyekez-tek újjászervezni megbomlott államiségüket.

72. kép. A kúrtőben jól kivehetőek a faragásnyomok és a sziklavészetek

A kapkán Dunántúlra – a Frank Birodalom Avar Tartományába – történő áttelepülését követően az avarok néhány Dunán inneni nemzetségének szövetsége a Mátraerdő hegyeinek menedékében őrizte meg függetlenségét és innen vette fel a diplomáciai kapcsolatot a Kijevnél tartózkodó magyarokkal, Álmos népével. A legtöbb kutató Anonymus *kumánjait* (*cumanus*) a kabarokkal (Biborbanszületett Konstantinos művében *kavarok*–*Καβαροι* szerepelnek) azonosítja és a kunnak mondott kabaroktól származtatja a *palóc* néprajzi csoportot. Anonymustól tudjuk, hogy a Mátraerdőben letelepedő három „kumán” törzset az Aba, a Bors (Borsu) és az Örsur (Vrsuuru) nemzetség vezette.

Anonymus „*kumánjait*” azonban nem minden alap nélkül az avarok északkeletre szorult részének is gondolhatjuk, akiket a környező szlávok neveztek polovcoknak. Egyes történészek szerint a birodalmukat veszített avarok egy része (amely nem vált frank vazallussá, bolgár vagy morva alattvalóvá) az Alföldet északkelet felől övező hegyek közt, illetve a Kárpátok külső oldalán lévő gyeptúvidéken talált menedéket. *„Ezek lehettek a Kijev alá vonuló, s ott Álmos népéhez csatlakozó kunok, talán diplomáciai küldetésben is a többiek követeként – vagy érdekeik védelmében. Mindenesetre a Verecke utáni események erre utalnak, valamint arra, hogy a kunok csatlakozása és a foglалásban való hadi, vagy még inkább a békés behódolást elősegítő részvétele egyben az elveszett jogok visszaszerzésének feltétele vagy lehetősége is volt.”*⁵⁸

A Mátraerdő vidékén letelepedő három „kumán” törzset az Aba, a Bors (Borsu) és az Örsur (Vrsuuru) nemzetség vezette. E tájék Eger-pataktól nyugatra eső részén az Abáknak jutott nagy földadomány: Anonymus szerint Árpád fejedelem e nemzetség őseinek Ednek és Edumennek ajándékozta e

területet. A Bükkalján Örsur és apja, Ócsád, délre Aaptolma apja Ketel, a Tisza mentén Ohat és Tarcal, a Sajó vidékén Bors és apja, Böngér kaptak földbirtokokat. Anonymus elbeszéléséből kitűnik, hogy ezen területek foglalása békés körülmények között történt, errefelé hadműveletek nem zajlottak. Böngér fia, Bors is kitűnő terepismerettel, szervezetten, a helyi lakosokkal együttműködve mozog Felvidék hegyei között. *„Ami a kunok szereplésének eseményeivel együttesen értékelve arra utal, hogy itt egy-egy kun nemzetség a saját korábbi birtokait szerezhette vagy kapta vissza, így Árpád adománya az eredetileg is saját nemzetségi birtokokban erősítette meg őket.”*⁵⁹

Az is tény, hogy Árpád magyarjai a honfoglalás eseményeiben vidékünkön nem kaptak sem szerepet, sem birtokokat. Az Aba és Örsur nemzetség szállásterülete közé, az Eger-patak völgyében (Almagyar – Megyer törzs) ugyan beékelődött egy fejedelmi birtoktest, de az csupán későbbi fejlemény. Taksony, majd Géza idején került sor több nemzetségtől központ kisajátítására, ekkor „kumán” nemzetségi területek is fejedelmi birtokba kerültek.⁶⁰ (Később István király az Eger-patak völgyének középső szakaszát az egri egyházmegye szervezésekor az egri püspöknek adományozta. A hajdani fejedelmi birtoktestből a püspöki székhely közvetlen környezetében kialakult sajátos egyházigazgatási egység lett: ez a *Vallis Agriensis*, az Egri Völgy.)

Nagy a valószínűsége annak, hogy Váralja – 9. századi politikai centrummá válását megelőzően – eredendően *kultikus, szakrális központ* volt. A körtemplom (amit ugyan Árpád-korinak tart a kutatás) megléte is ezt a vélekedést támogatja, valamint az is elgondolkodtató, hogy a kürtös sziklahelyiséggel kapcsolatban szinte minden esetben a szakrális rendeltetés lehetősége fogalmazódott meg. E bükkaljai

kürtös sziklahelyiségnek két középkori (?) analógiáját ismerjük. Az egyik a Pomáz melletti Holdvilágárokban, a Nagysziklában található kürtös barlang (a kürtő aljában és a szikla külső falán szintén rovásfelirat van)⁶¹; a másik Bulgáriában, a Provadiai-platón, Roják 12–14. századi barátlakásai közül a 3. számú sziklaüreg.⁶²

A Bükkaljai Léleklyuk-barlangról és környezetről így ír Bartalos Gyula: „Dr. Szendrei János a Mythra istenség kultuszát keresi e helyen: eddig azonban egyenesen ide vonatkozó jeleket nem találtunk. Az kétségtelen, hogy a latori ősvár és e hely összeköttetésben volt, ott pedig... a IV. századból I. Valentinianus római császár pénzét találtam, így nagyon hihető, hogy az ittenlakó barbár nép a rómaiaktól vette át a Mythra bálvány imádását, melyet, mint tudjuk, a betlehemi istálló barlangban született Isten-ember kultuszának utánzására mindenütt barlangokban, kőüregekben tiszteltek.”⁶³ A sziklahelyiséggel kapcsolatban Mesterházy Károly is kultikus, vallási rendeltetést tart valószínűnek. Annak készítését Zoroasztrianus (párszi) temetkezési szokásokra vezeti vissza.⁶⁴

Egyébként a Léleklyuk-barlang megtekintése nagy szerepet játszott Kandra Kabos fő művének, a Magyar Mythológiának megírásában is. Bartalos Gyula így emlékszik erre az eseményre: „...midőn egy ízben Szendrei dr.-al hármasban kirándultunk a lator-úti Léleklyukhoz, hol ismeretlen betűkkel rovott írás van a sziklában. Ezt és a barlangnyílást Szendrei pogány kultuszra vezette vissza és felszólítja Kandrát, hogy írja le a vidéki mytra-kultusz ezen szentélyét.”⁶⁵ Elgondolkodtató, hogy két kürtös barlanggal kapcsolatban is – egymástól függetlenül, térben és időben is távol – ugyanaz a vallási motívum bukkan fel: a Mithras-kultusz. Itt a Bükkalján, a múlt század utolsó éveiben tehát Szendrei János,

73. kép. A kürtő nyílása

az Országos Régészeti és Embertani Társulat titkára részéről csakúgy, mint a pilisi Holdvilágárokban egy fél évszázad múltán Sashegyi Sándor amatőr régész, helytörténet-kutató részéről ugyanaz a vélemény fogalmazódik meg. Sashegyi a kürtös barlang ismertetése után, különösen a sziklafalba vésett jelek és a függőleges akna révén, azt a következtetést vonta le, miszerint az egy nagy jelentőségű szent hely, beavatási templom, Mithras-szentély lehetett a kereszténység elterjedése előtt.⁶⁶

Ez a vélemény a Dunántúl esetében természetesen tűnik, gondoljunk csak Pannónia római építészeti emlékei sorába tartozó fertőrákosi Mithraeumra, azaz Mithras-szentélyre. A Duna–Tisza közén – a hajdani Barbaricum területén – azonban elgondolkodtató a Mithras-kultusz esetleges jelenléte. De nem elképzelhetetlen, csak talán helyesebb Nimród-kultusznak nevezni.⁶⁷

TÖRÖKASZTAL

A Mátra és a Bükk vidékének legismertebb, legnevezetesebb erődítése a Bükkalja nyugati peremén, a Tarna völgye fölé magasodó *siroki vár*, amely kitűnően reprezentálja e táj történelmét.

A meredek sziklafalakkal övezett hegytetőn emelkedő építmény két részből áll, egy felsőből, amely a sziklacsúcsra épült s eredetileg belsőtornyos, szabálytalan alaprajzú vár volt, valamint az alsó várból, melyet két ólasz rendszerű bástya erősített meg. Az alsó várudvarból egy sziklába vágott lépcsős alagúton lehetett feljutni a felső vagy fellegvárba. (A folyosó alatt egy újkori sziklahelyiség bejárata nyílik.) A vár legősibb részét képező fellegvár sziklaalapzatába kazamataszerű folyosókat, termeket faragtak. A feljáró alagútból jobbra

is és balra is folyosók ágaznak ki, amelyek egy nagy, sziklába vágott teremben egyesülnek. A sziklahelyiségből egy lépcsőfeljáraton a felső vár közepének déli részén emelkedő dongaboltozatos terembe juthatunk. Ez a hajdani belső torony omladozó utolsó maradványa. A felső vár északkeleti részén lépcsőn ereszkedhetünk le az északi fal alatt – és részben azon kívül – sziklába faragott, néhol helyiségekké bővülő folyosórendszerbe. A sziklaalagútból hét ablaknyíláson tekinthetünk ki a fellegvár alatti, kőzetbe vájt sáncárokra, illetve a Tarna völgyére.

Vargha Tivadar és Pásztor József úgy gondolták, hogy ez a felső vár képezte az első építkezési periódust: *„A siroki vár tehát kezdetben természetes sziklavár, vagyis ősi pogányvár volt. A hegy pereme egymásra rakott óriási nagyságú sziklákkal volt beszegve, bent a szikla belsejében pedig kőbevált barlangutak képezték a*

74. kép. A siroki vár

*menedéket.*⁶⁸ Lehet valami abban az elgondolásban, hogy az alagútrendszer kifaragása megelőzte a felső vár szabálytalan alakú kövekből rakott falzatának felépítését, hiszen a folyosók, termek túlnyúlnak azon és néhány kürtőszerű ablak (szellőzőakna? égboltfigyelő nyílás?) is a várfalon kívül nyílik. Még ehhez az első, *sziklavár-periódushoz* tartozhat az alsó szinten lévő sziklából kifaragott, de felmenő falú kaputorony, amelybe egy V-alakúra kivájt gyalogkapun lehetett bejutni. Az északi külső védelmi öv felé néző ovális alakú lőrés alakja a kézi íj használatának idejére mutat.

A később épített alsó vár bejáratát az északi fal közepe tájékán egy beszögellésben alakították ki, előtte kisebb farkasverem volt. A ferde homloksíki sarokbástyák falain tölcserébélletes ágyúlőrészek láthatók. Az északkeleti sarokbástya tövében egy 20 méter mélységig kitisztított kút, az északnyugati sarokban pe-

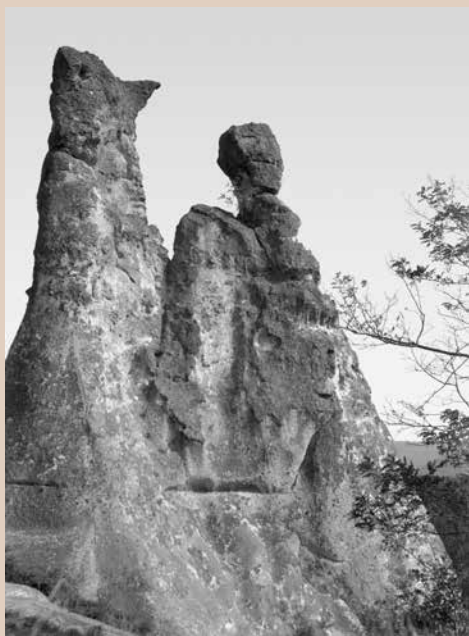
75. kép. A Törökasztal faragott felülete

76. kép. A siroki sziklavár látképe a Törökasztalról (1970-es évek)

77. kép. Kőfej

78. kép. A Bálványkövek

79. kép. Labirintus a sziklában (Sirok, felsővár)

80. kép. A sziklafolyosók ablakai (Sirok, felsővár)

81. kép. A Bálványkövek a Törökasztalról

82. kép. Kilátás a Tarna völgyére. A Darnó-hegy mögül előbukkanó szajlai Nagy-halom már átvezet az Attila-mondakörbe

dig egy sziklába faragott gabonásverem van, tetején beöntő nyílással, oldalán a gabona kiszedésére szolgáló ajtóval. A déli falhoz egy hosszúkás kőépület – talán istálló – támaszkodott, melynek csak alapfalai maradtak meg. Még fellelhetők a hajdani faházak tartóoszlopainak sziklába vésett cölöplyukai is.

Az írásos adatok szerint a siroki vár első birtokosai az Aba nemzetség Borh-Bodon ágának tagjai voltak. Első okleveles említésével 1320-ban találkozunk, amikor a Csák Mátéhoz pártolt Borh-Bodon fiától, Demetertől a Károly Róberthez hű Debreceni Dózsa erdélyi vajda és Drugeth Fülöp szepesi ispán seregei elfoglalták. A király 1324-ben az Aba nemzetségbeli hívét, Kompolti Imrét nevezte ki várnagynak, aki 1339-ig viselte ezt a tisztséget. 1372-ben Domoszlai Miklós hevesi ispán volt a siroki várnagy, aki saját költségén kijavíttatta a rossz karban levő várat, ezért zálogbirtokként megkapta I. Lajostól. 1388-ban Tari László vette át a zálogösszeg kifizetése fejében, s a következő évben a király neki is adományozta a várat. Ezt követően hosszú pereskedés támadt a Domoszlai és Tari leszármazottak közt a vár birtoklásának ügyében, hiszen mindkét fél igényt tartott arra. 1465-ben Tari László dédunokája minden birtokáról lemondott Ország Mihály nádor és Kompolti Miklós javára.

Kompolti János örökös nélküli halála után a várat Ország László, majd fia Kristóf örökölte. Ország Kristóf kedvelt tartózkodási helye volt a siroki vár, feleségével Zrínyi Ilonával ide is költözött. 1561-ben sarokbástyákkal erősítette meg a várat, az őrséget pedig 100 lovasra egészítette ki. Elhunytával a koronára szállt a vár tulajdona, így leánya Borbála és annak férje Török Ferenc 1569-ben vissza kellett, hogy vásárolja. Nekik sem volt fiúgyermekük, ezért lányuk Zsuzsanna és férje, a későbbi egri várkapitány, Nyáry Pál örökölte a várat.

1596-ban foglalták el a törökök, akik 1686. október 2-án ostrom nélkül adták fel az erősséget. Később visszakерült a Nyáry-örökösök kezére, akik 1842-ben gróf Károlyi Györgynek adták el. A vár a török idők után már nem játszik szerepet a történelemben, állapota folyamatosan romlik.⁶⁹

A várhegy nyergébe lesétálva megtekinthetjük a siroki vár látványához hozzá tartozó három dácittufa sziklatornyot az úgynevezett Bálványköveket – melyek népi elnevezései „Török ember, törökasszony és szolgáló”, illetve „Pap, barát és apáca”, de hívják őket „kőembereknek” is. A kőtornyokhoz fűződő népregét – Darnó király, Tarna leánya és az udvarló Bodony vitéz tragédiáját elbeszélő mondát –, Kandra Kabos dolgozta fel 1901-ben. A várral átellenben pedig a *Törökasztal* hatalmas sziklatömbjét csodálhatjuk meg. A szikla csúcsát valaha lefaragták, a vízszintesre kialakított felületébe pedig kisebb-nagyobb medencéket, tálalakú mélyedéseket, csatornákat, lyukakat véstek.

Bartalos Gyula az egész Várhegyet, kopár szikláival, szakrális helynek tekintette. Hasonló véleményen volt Szendrei János is, akinek a Bartalossal és Kandra Kabossal 1892-ben lebonyolított tanulmányújáról készült beszámolójában a következőket olvashatjuk: „*Síron a középkori várat vizsgálva, a casamaták ősi sziklabarlang lakásnak bizonyultak, itt-ott fülkés temetkezés helyével.*” A Törökasztalról ő is megjegyzi, hogy „*lapos tetején üreg van vájva az esővíz összegyűjtésére, mely azután onnan egy kis csatornán levezettetett.*”⁷⁰

Martus Ferenc pedig – aki a Bükkalja összes kúpalakú tufatornyát egykor fejjel rendelkező szoboralakzatok maradványainak tekintette – a Bálványköveken és a Törökasztalon fülkéket említ: „*A kaptárkőkultúra legmonumentálisabb emlékeit ismerem fel a siroki vár mel-*

lett levő kőbálványokban... A faragott fülkék nyomai itt is felfedezhetők, nemcsak a hármaskőbálványon, hanem a keletre ágaskodó ún. Töröksztal csoport kőoldalain is. Azonban itt, minthogy sokkal kitettebbek, bizony jobban elvannak mosódva, mint például a Purgál völgyében vagy a szomolyai csoporton.”⁷¹

CSÚNYAMUNKA

Egertől délkeletre, a város határától öt kilométerre, Ostoros falu határában, a Pünkösdtetőn egy furcsa kis kőépítmény bújik meg az erdőszélen. A rusztikus travertínó-tömbökből, édesvízi mészkőből épített kőkupolát Csúnyamunkának hívják a helybeliek. Úgy tartják, hogy a török időkben maradt itt ez a kőkunyhó és valamiféle megfigyelő hely lehetett.

Ostoros falu nevét az Ostoros-patakról nyerte, melyet Anonymus megemlít a Gesta Hungarorum-ban. Árpád vezér a nemeseivel a Bükkalja keleti részén futó patakok mellett, a mai Kácsnál ütött tábornak. „Árpád itt nagy földbirtokot adott Ócsádnak (Ousadunec), Örsur (Ursuur) apjának, ott a folyó forrásánál Örsur, a fiú várat épített, melyet most Örsur várának hívnak. Innen Árpád vezér övével továbbmenve eljutott az Eger (Egur) vizéig, ahol szállást építve több napig időztek. A hegyet, amelyen a vezér számára levelekből színt emeltek, Színhalomnak (Zenuholmu) nevezték el. Táborhelyük az Ostoros (Ystoros) vizétől egészen Poroszló (Purozlou) váráig húzódott.” (Anonymus, 32)

A falu nevének Ostoros formája először 1330-ban jelenik meg egy okleveles forrásban, ahol azon falvak között sorolják fel, amelyeket Cletus egri püspök a bélháromkúti apátságnak adományozott⁷². 1332-ben a falu nevének

83. kép. A Török toronynak is nevezett Csúnyamunka kőkupolája

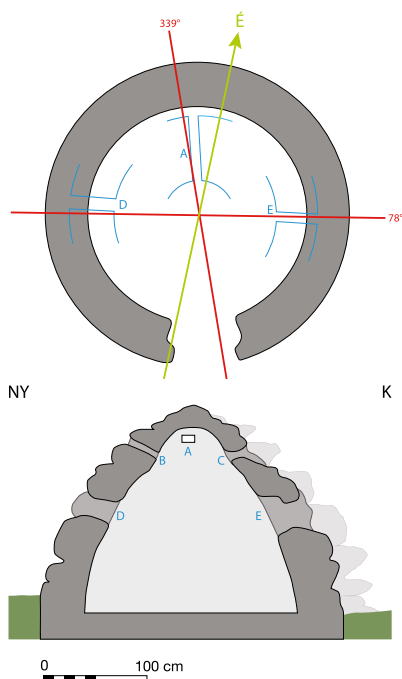
Wstaras alakjával találkozunk. Az 1335-ös pápai tizedlajstromban Hostoros, Ostorus néven szerepel. A falu és határa egészen a 16. századig a bélháromkúti apátság birtoka volt. 1367-ben Nagy Lajos három évig adómentességet biztosít az Ostorosra betelepülő jobbágyoknak. 1446-ban a falu környéki dombokat az egri káptalan szőlővel ülteti be. 1552-ben Eger ostroma idején a törökök Ostorost is felégetik. 1560-ban Kara Dsafer hatvani bég török fennhatóság alá helyezi, 1577-ben a szarvasközi vár tartozéka lesz, de továbbra is adózik a hatvani töröknek. 1638-ban pusztán áll, s csak 1700 után népesül be újra teljesen. Ekkor a bélháromkúti apátság birtokaival együtt az egri szeminárium tulajdonába kerül⁷³.

„A Község határának éjszaki vagy is felső része hegyes, és halmos, keskenyen ki nyúló alsó része dél felé róna. A határ felső részén levő hegyesebb helyek többnyire jó bor termő szőlőkkel

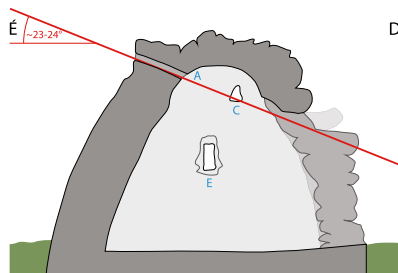
vagynak beültetve, 's termik az egri bor név alatt ösmeretes veres borokat. A szőlő hegyek nevei a következők: Rakottyás, Nagy pajodos, Rókalyuk, Bolond kert, Kerek hegy, Tehén tántz, Aranybika, Savóskút, Kerek ködő, Szadúr, Hosszú szilvás, Közép hegy, Nagy lápa, Szőlő lápa, Ujj ültetés, Vizes völgy, Pünköszt hegy.⁷⁴

Ez utóbbi szőlőhegyen – melyet hívnak Elő-vagy Élő-hegynek is – található a Csúnyamunka. Erről a különleges kőéptményről a helyi lakosok tehát úgy vélekednek, hogy még a törökök építették és megfigyelő hely volt⁷⁵. A török kori eredetet az objektumot ismerő régészek, történészek sem zárják ki, de a kőkupola készítésének idejéről, valamint rendeltetéséről okleveles adatok, illetve régészeti feltárások hiányában nem lehet biztosat mondani.

Azonban az alapos szemre vételezés, illetve az építmény pontos felmérése, valamint egyéb

- A – az északra tekintő ferde tengelyű nyílás
- B, C – további ferde tengelyű nyílások
- D, E – tájolt (K–Ny-i irányú) ablaknyílások

8. ábra. A Csúnyamunka keresztmetszetei. Ősi csillagvizsgáló?

körülmények figyelembevétele megengedi, hogy a rendeltetéssel kapcsolatban megfogalmazzunk egy az eddigiektől eltérő feltételezést. A kőépítmény tulajdonképpen egy kőboltozat. A nyújtott félgömb alakú kupola édesvízi mészkőből (travertinóból, egri nevén darázkőből) épült, ami azért meghökkentő, mert a helyben bányászható kitűnő építőkö, a riolittufa helyett ezt a kőzetfajtát a távolabbi Egerből kellett ideszállítani, ugyanis a Tetemvár és a Vár-domb sziklájának anyaga ez az édesvízi mészkő.

Az alaktalan, kisebb-nagyobb lyukacsos köveket habarcsszerű anyagba (agyagba, kőpor keverékébe) rakták, de a kötőanyag csak a belső felületen látható. A 330 cm belső átmérőjű, kör alaprajzú, 70–90 cm falvastagságú építmény mai járószinhez mért magassága 3 méter. A boltozat belső magassága 290 cm, mivel a belső járószint mélyebben van, mint a külső. A boltozat vastagsága kb. 30 cm. Érdekessége, hogy a befelé hajló falak belső íve 210 cm magasan megtörik, s ez a körbefutó törésvonal egy kb. 70 cm sugarú félgömb alakú kicsiny kupola alsó peremét alkotja.

A déli oldalon egy 210 cm magas, több mint 1 m széles ajtónyílás enged bejárást az építménybe, amely ma igen romlott állapotú. Elképzelhető, hogy a bejárat hajdan tufából faragott kőkerettel rendelkezett, amit a szerteszét heverő kváderkő-darabok valószínűsítene. A keleti oldalon tíz nagyobb kőtömbből kiképzett csigalépcső vezet fel az építmény tetejére. A rotunda falát a bejáraton kívül még öt nyílás töri át. Ebből kettő ablaknyílás (az ábrákon D és E jelzéssel), melyek keletre és nyugatra tekintenek, három pedig 6 x 10 cm-es oldalú, 60 és 80 cm hosszúságú, csőszerű nyílás. Ezek közül a C-jelű pereme kitöredezett, de a délnyugati oldalon lévő B-jelű, valamint az északra nyíló A-jelű teljesen ép. Ezek érdekessége, hogy nem vízszintesek, hanem befelé

lejtnek! Az A-jelű 80 cm hosszúságú nyílás szöge például a vízszinthez képest 23–24°.

Felmerült annak a lehetősége, hogy ezek a nyílások a csillagászati tájolásban játszhattak szerepet: az A-jelű akna szögének egyezése az ekliptika és az égi egyenlítő által bezárt szöggel (23,5°) mindenesetre igen elgondolkodtató. A bejárat és az ablakok tájolásának ténye is ezt látszik alátámasztani. Véleményünk szerint a kilátás és a csillagászati észlelés szempontjából is kitűnő helyen emelt épület egyfajta csillagászati obszervatórium (is) lehetett. Persze eme feltevést alátámasztására még további alapos vizsgálatokra és mérésekre van szükség. Az esetleges asztronómiai rendeltetés a szakralitás irányába terelte figyelmünket. Már Lükő Gábor figyelmeztetett arra, hogy az Anonymusnál olvasható Ystoros elnevezés is-gyöke a Pray-kódex latin szövege közé ágyazott első ismert összefüggő magyar nyelvemlék, a Halotti Beszéd és Könyörgés ős (ise) szavának felel meg.

A tor pedig az elhunyt ősök kultuszának egy fontos eseménye, engesztelés, áldomás, a halott ősök szellemének megnyerésére irányuló szertartás. Lükő Gábor szerint az Ystoros patak neve arról tanúskodik, hogy Árpád és honfoglaló népe ősei szellemének mutatott be áldozatot a Bükkalja ezen pontján. Ő a Pesty Frigyes helynévgyűjteményében is szereplő Aranybika-tetőt jelöli meg az áldozatbemutatás vélt helyszínének.⁷⁶

A kultikus ihletettséggű földrajzi nevek (Ostoros – Ystoros, Pünkösöd-hegy – Élő-hegy, Aranybika-tető, a szomszédos Méti-hegy stb.), a közeli kaptárkő-lelőhelyek közvetve valóban a Csúnyamunka szakrális szerepét erősítik. Nem elképzelhetetlen, hogy e kőkupola a természet megfigyelésére, az égitestek járásának mérésére szolgáló építmény, csillagászati obszervatórium volt.

KAPTÁRKÖVEK FÖLDJE

FÖLDSZENTÉLYEK

EX LEGE VÉDETT EMLÉKEK

Az „ex lege” védelem a természeti és kultúr-történeti örökség megőrzésének egyik sajátos módja. Egyes képződménytípusok, függetlenül attól, hogy védett természeti területen (nemzeti parkban, tájvédelmi körzetben vagy természetvédelmi területen) vagy azon kívül találhatók, a természet védelméről szóló 1996. évi LIII. törvény alapján jogi védelem alatt állnak. A természetvédelmi törvény 23. §-ában foglaltak alapján a törvény erejénél fogva („ex lege”), külön védetté nyilvánítási eljárás nélkül is természetvédelmi oltalom alatt áll valamennyi *forrás, láp, barlang, víznyelő, szikes tó, kunhalom és földvár*. A természetvédelmi törvény 28. §-a szerint a láp és a szikes tó *országos jelentőségű természetvédelmi területnek*, míg a forrás, víznyelő, kunhalom és a földvár *országos jelentőségű természeti emlékeknek* minősül.

Ezek közül a Bükkalján a földvárak jellemzőek, a Bükkaljától délkeletre húzódó síkvidéken pedig a kunhalomok.

A természet védelméről szóló 1996. évi LIII. törvény értelmezésében – 23. § (3) g) pont –

a földvár *„olyan védelmi céllal létesített vonalas vagy zárt alakzatú földmű, amely azonosíthatóan fennmaradt domborzati elemként történeti, kulturális örökségi, felszínalaktani, illetve tájképi értéket képvisel”*.

A régészeti kutatásokból napjainkra világossá vált, hogy az általánosan használt „földvár” elnevezés téves. Részben azért, mert a várak valójában nem elsősorban földből, hanem többféle építőanyagból épültek: leginkább föld-fa-kő szerkezetű sáncokkal védett őskori telepek vagy rekeszes faszerkezetű, földdel kitöltött falú középkori várak voltak. Kivételt a földhalomvár (motte) képvisel, mely teljes tömegében földből felhalmozott csónakálp alakú mesterséges domb volt, melynek tetején kőből vagy fából épített torony állt. A „földvár” kifejezést a napjainkra elpusztult, földdel egyenlővé vált kővárakra (középkori „kisvárakra”) is alkalmazzuk. A Bükki Nemzeti Park Igazgatóság működési területén a kataszterezés során eddig összesen közel kétszáz „földvár” került felmérésre.

85. kép. Bronzkori erődített telep sánca a cserépfalui Mész-tetőn – régészeti kutatás közben

ŐSKORI ERŐDÍTETT TELEPEK

Az őskori „várak” első klasszikus korszaka a korai és középső bronzkor volt. A kora bronzkori hatvani kultúra (Kr. e. 2000–1750) és a középső bronzkori füzesabonyi kultúra (Kr. e. 1750–1350) népe leginkább a Bükk és a Mátra peremén, a dombvidéken telepedett le. A rájuk jellemző erődítéstípus a nagyobb kiterjedésű „nyílt telep” melletti kis vár (0,02–0,08 ha) volt. A többnyire csak árokkal körülvett védett terület a vezető rétegé lehetett: valószínűleg egyaránt szolgálta a saját népüktől való elkülönülést, illetve a szomszédos népek, távolabbi kultúrák elleneségei elleni védekezést.

A bronzkor első feléből származó, feltérképezett földvárak a Bükkalján: Bükkábrány – Temető, Maklár – Baglyas, Novaj – Halom, Tard – Tatárdomb, Vatta – Testhalom.

Az őskori erődített telepek második nagy korszaka a késő bronzkorban kezdődött. A Kyjatice-kultúra (Kr. e. 12. századtól a Kr. e. 8–7. századig, a „preszkíták” betöréséig) sáncsal, árokkal, meredek hegyoldalakkal határolt telepei nagy kiterjedésűek és igazán impozáns megjelenésűek: főleg hegységeink belsejében nagy relatív magasságú hegytetőkön lelhetők fel.

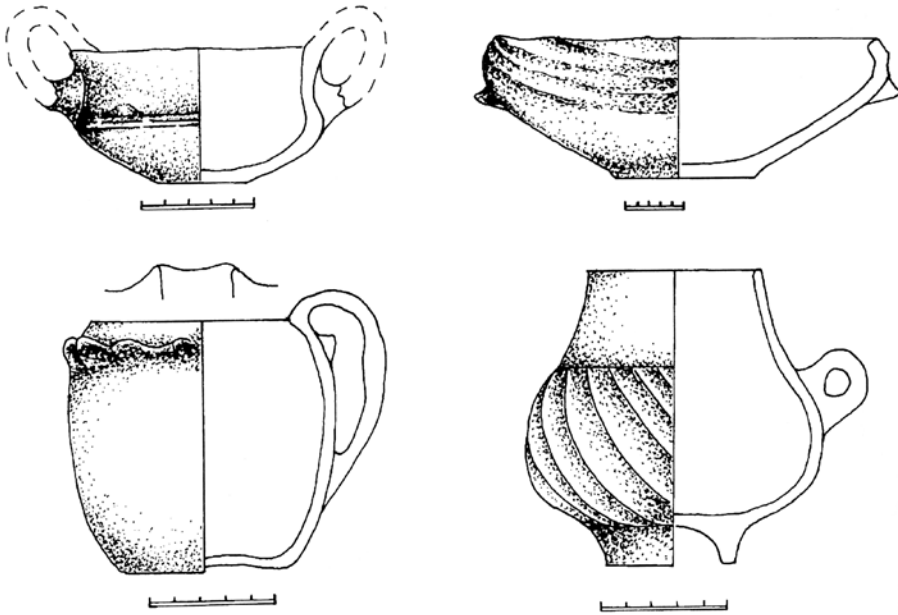
A Bükk hegység kyjaticei típusú, földvárszerű erődített telepei: Bükkaranyos – Földvár, Bükkszentlászló – Nagysánc, Cserépfalu – Mész-tető, Dédestapolcsány – Verepce-tető, Felsőtárkány – Várhegy, Miskolctapolca – Várhegy, Szilvásvár – Kelemen széke („Töröksánc”). A Bükkalja késő bronzkori földvárai: Sály – Latorvár-tető, Kisgyőr – Hársasvár.

Mivel a bükki sáncok építését a Kr. e. 8. század idejére (a Hallstatt B2 periódus végére

és a Hallstatt B3 periódusra) datálják a régészek, ezért legújabbán a preszkíta (mezőcsáti csoport) bevándorlási hullámokhoz kötik az erődítések elkészítését. Csakhogy ennek a vélekedésnek is ellentmond, hogy földvárainkban a keleti eredetű tárgyak is nagy számban jelen vannak, ami itt is a békés kereskedelmet valószínűsíti. Sőt a kiétei lakosság hegyekben történő továbbélése még akkor is jól dokumentálható, amikor a síkvidéket a mezőcsáti kultúra népe birtokolta. A „kiéteiek” és a preszkíták békés viszonyát mutatják a Szabó János Győző által a Tarna völgyében (Sirok – Akasztómály, nem messze a szajlai kiétei temetőtől) feltárt mezőcsáti típusú sírok, valamint a szilvásvárad Töröksáncától északnyugatra Párducz Mihály által szkíta korinak meghatározott (Ha C periódusra datált), de inkább preszkíta temetőrészlet is. Amennyiben az ellenséges viszony kizárható, akkor mi volt az az ok, ami a hegytetők megerősítésére készítette a kiéteieket?

A késő bronzkori erődített telepek, várak jellegzetességeinek legjobb összefoglalását Nováki Gyula adta: *„Valamennyi nagy relatív magasságú és nagy kiterjedésű hegy tetején fekszik. A sáncsal, árokkal vagy hegyperemmel körülhatárolt telepek mérete az előzőkének a sokszorososa. Hosszuk 400 és 2000 méter, területük pedig a »kisebbecknél« 1,33–16,9 ha között változik, Szilvásvár – Kelemen széke („Töröksánc”) azonban már 71,6 ha, Dédestapolcsány – Verepce-tető pedig 123 ha területet foglal magába.”*

„A korai és középső bronzkorral szemben a késő bronzkorban igen nagy kiterjedésű telepeket találunk, mégis mindig osztatlanok. Nem találunk azokon belül elkülönülő részt, amit esetleg a vezetőréteg lakóhelyének tekinthetnénk. A telepek belsejében eddig végzett ásások az óriási területekhez képest elenyészőek, ezért kellően alátámasztott

9. ábra. Késő bronzkori kerámialeletek a felsőtárkányi Várhegyről (D. Matuz, E. – Nováki, Gy. 2002 nyomán)

következtetésekre nincs lehetőség. A többi kutatóval összhangban, mindössze annyit tételezhetünk fel, hogy a magas fekvésű, erődített telepek lakói között lehetett a vezetőréteg is, amely a környék kisebb települései felett is uralkodott. E nagy várak azonban nemcsak az ott élők, hanem az egész környék lakóinak a védelmét is szolgálták szükség esetén, igazi nagy népvárak voltak.

Földváraink egymástól alig pár kilométerre, a Bükk hegység peremét szinte körülveszik. Az eddigi megállapítások szerint egy kultúrán belül, azonos időben lakták valamennyit. Ilyen közelségben nyilván szövetségei voltak egymásnak, ellenségeskedésre aligha gondolhattunk közöttük. Ugyanennek a kultúrának egy távolabbi vidékén láthatjuk hasonló, sőt még szorosabb közelségét a földváraknak, éspediga Börzsöny hegységben, ahol nyilván ugyancsak szövetségben lehettek egymással... A kutatók véleménye ma még megoszlik, vajon ezek a

földvár csoportok, akár egy kultúrán belül is, egymás ellen, vagy szomszédos, de más kultúrák népei ellen védekeztek-e. Utóbbi esetben Borsod vármegye késő bronzkori népessége a tőle keletre és délkeletre uralkodó gávai kultúra népessége ellen védekezett. Földváraink rejtett, nehezen megközelíthető fekvése és óriási kiterjedése mindenesetre defenzív védekezésre vall, stratégiai, vagy kereskedelmi útvonal biztosítása aligha kerülhet szóba rendeltetésükként. Ezt támasztja alá az a körülmény is, hogy a Kyjatice-kultúrában a barlangok nagy részét is lakták.⁷⁷

Úgy tűnik tehát, hogy a szomszédaikkal békés viszonyt ápoló, egymással szövetségben lévő kiételei csoportok nagy relatív magasságban és nehezen megközelíthető helyeken fekvő sáncvárainak rendeltetésével kapcsolatban nemcsak a hadászati védekezést, de az egyéb stratégiai szempontokat (kereskedelmi utak ellenőrzése, birtokközpont) is kizárhatjuk.

86. kép. A késő bronzkori sánc kőfala

A Felsőtárkányi-medence fölött délkeleti irányban emelkedő hosszú, az Eger (és a Bükkalja) felé magasodó Nagy-Egedben végződő hegygerinc legmagasabb része a *felsőtárkányi Várhegy*. A két, közel azonos magasságú csúcsot egy keskeny nyereg köti össze. A teljes hegytetőt sánc veszi körbe, külső árokkal, ami a meredek keleti, délkeleti hegyoldal felett hiányzik. 1962-ben és 1964-ben a vár délnyugati részén Párducz Mihály végzett ásatást: legalul a neolitikumból származó gödrök kerültek elő, felettük a késő bronzkori Kyjatice-kultúra maradványai váltak ismertté, amelynek későbbi periódusában az addig erősítés nélküli telepen épült meg a sánc. A késő bronzkorból gödrökön és tűzhelyeken kívül házakat is feltártak.

A Várhegy őskori földvárát a középkorban ismét használták. Párducz Mihály 1962-ben és 1964-ben végzett ásatásakor középkori leletek is előkerültek, amelyeket XII–XIV. századi-

nak határoztak meg. Középkori telepjelenség nem nagyon bontakozott ki, csupán a harmadik árok keleti végében, a mai felszín alatt 30 cm mélységben vált ismertté egy malteres középkori padlózat középkori cserepekkel és néhány vastárggyal. Egyébként a várra okleveles történeti adatot nem ismerünk.

A sánc tetejéhez közel, de a külső lejtőre habarcsba rakott kőből várfalat emeltek, melynek szélessége átlagosan 2 m. A kőfal maradványa sok helyen látható, a legépebb része a délnyugati saroknál figyelhető meg. A régészek véleménye szerint a késő bronzkori sáncba az Árpád-kor idején „építették bele” a kőfalat. Párducz Mihály szerint a teljes falrendszer a korai vaskorból származik középkori erősítésekkel, javításokkal. Ilyen faragott kőkockákból emelt építményt a Kárpát-medencében ebből a korból azonban nem ismerünk.

VASKORI SZENTÉLYEK

A Bükkalja tájművelésének kezdetét két különleges földépítmény („földvár”) reprezentálja. A Miskolctapolcához tartozó *Leányvár* és a Kisgyőr határában lévő *Halomvár* különleges morfológiájú földépítmények, melyeket eleinte Árpád-kori mottéknak tartottak a kutatók. Az újabb – formai analógiákat bevonó – vizsgálatok alapján azonban indokoltnak tűnik a váraktól (hadászati objektumoktól, mencksváraktól, erősített birtokközpontoktól) való *elkülönítésük* – annak ellenére, hogy e bükkaljai halmok erősített objektumok, hiszen árok övezi őket (bár az árok szakrális célokat is szolgált⁷⁸).

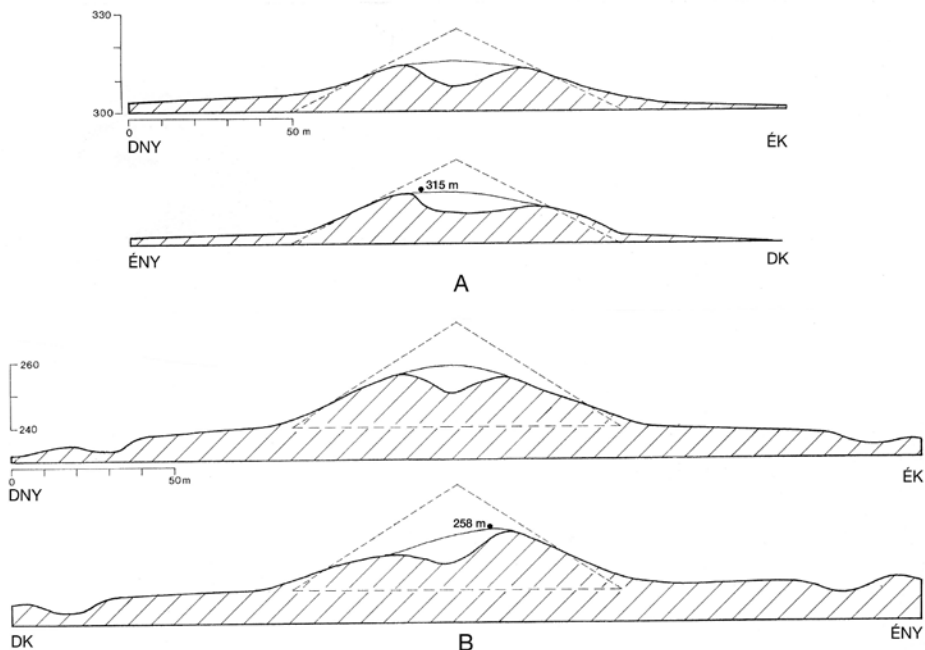
A Leányvár 20 méter széles árokkal körülvett – közel négyzet alakú, több mint 200 méter

oldalhosszúságú, 3,8 ha kiterjedésű – területének közepén emelkedő halom 15 méterrel magasodik környezetétől. A csonka kúp formájú domb tetején – melynek átmérője 30–40 méter, területe 855 m² – egy tekintélyes mélyedés, egy hatalmas kráterszerű gödör található. A körbefutó perem az egyik oldalon lealacsonyodik, mintegy bejáratot képezve a domb belsejébe. A Leányvár „ikertestvére”, a Halomvár szintén egy fennsík jellegű dombhátton fekszik, területe 4,1 hektár, azt is 20 méter szélességű árok keríti, a középső domb relatív magassága 11 méter, felső peremének átmérője 30 méter.⁷⁹

A várak felmérői, a helyszíneken járt régészek szerint a központi magaslatokat az árkok kiásott földjéből emelték. (A Halomvár dombjára felvezetett dózerút feltárja annak kő-föld anyagát.) Falazott épületnek egyik helyen sem találták nyomát. A Leányvárról

régészeti feltárás is volt: a területen és a vár mellett lévő őskori sírhalmokban Kemenczei Tibor végzett próbaásatást 1970-ben.⁸⁰ A várbelsőben több szelvényt nyitottak, a várarkot is átvágták a bejárat mellett, de az előkerült újkőkori, bronzkor végi–koravaskor eleji és középkori edénytöredékekből a várkorát nem lehetett megállapítani. Az ásató régész, eleinte őskorinak, később inkább középkorinak vélte. A szerény leletanyag alapján arra a következtetésre jutott, hogy a földvár sohasem lehetett lakott.⁸¹

A két objektummal kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy rájuk vonatkozó okleveles adatot nem ismerünk!⁸² 1980-ban Sándorfi György vizsgálta e várakat, aki – leginkább a birtokviszonyok és a történelmi események tükrében – a *motte-típusú* várak közé sorolta azokat, építési idejüket pedig a tatárjárást követő időkben határozta meg.⁸³

10. ábra. Keresztmetszeti rajzok a Halomvár központi dombjáról (A) és a Leányvárról (B)

A két ősi építmény metszetrajzai és rekonstrukciós tömegvázlatai alapján inkább a Meótiszi vidéki bronzkori-vaskori *áldozóhelyekre*, szentélyszerű építményekre ismerhetünk rá. Olyanokra, mint amilyenek Vinogradszkij-Tokmakszkij körzetében (középső bronzkori katakombás művelődés Ingul-kultúra nevű csoportja az Kr. e. II. évezredből), Szintasta mellett (középső bronzkori Andronovo-kultúra idejéből) vagy a Kaukázustól északra, a kimmerek és szkíták (meótiszi népek) hajdani szállásterületén, a Kubán folyó partján, Ul környékén található halmok voltak. Ez utóbbi halomcsoportban a későbbi utántemetkezéseket leszámítva igazi sírokat nem találtak (N. I. Veszeloovszkij 1898-as ásatásai). Ezek a halmok általában bronzkori eredetűek, amelyek tetejére az Kr. e. 6–4. században szkíta szentélyeket emeltek. A rituális halmok a Hérodotosz által is elbeszélte *szakrális cselek-mények* színhelyei voltak, tetejükön a szkíta

isteneknek mutattak be áldozatokat. „Minden terület központi helyén emelnek Arésznek egy szent dombot, úgy, hogy rőzsekötegekből hatalmas – széltében és hosszában három-három sztadion, magasságában valamivel szerényebb – halmot raknak, amelynek lapos teteje négyszög alakú, három oldala meredek, de a negyediken fel lehet rá jutni. Erre évente még százötven szekér rőzsét hordanak, mert zivatarok idején megsüllyed az építmény. Ezen a dombon aztán minden kerület elhelyez egy régi vaskardot, Arész jelképeként. A kard előtt minden évben juhok és lovak áldoznak... Az elfogott ellenségéből minden századikat feláldozzák, de másképp, mint a jószágokat...”⁸⁴ Az ilyen földből, fából emelt szentélyeken – a királyi temetkezőhelyek környékén, a sírhalmok körül – ún. emlékező halotti áldozatok is sor kerültek.⁸⁵ Amint azt Makkay János egyik könyvében megjegyzi: ezek a sáncsal, árokkal körülvett szent térségek, áldozóhelyek a sztyeppe iráni nyelvűnek

87. kép. A Leányvár 20 méter széles árka

tartott népeire (kimmerek, szkíták, szarmaták) voltak a legjellemzőbbek.⁸⁶

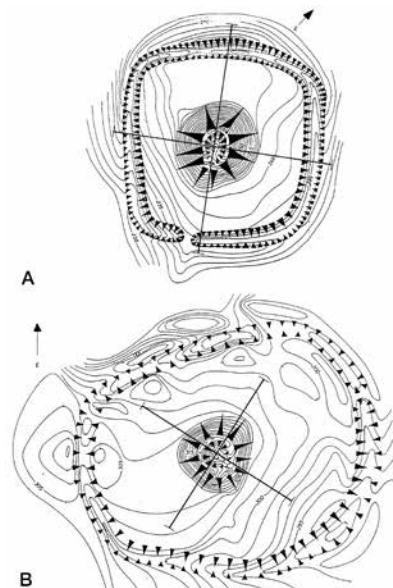
Amennyiben a két bükkaljai halom és a Fekete-tenger melléki szkíta kurgánok méreteit összevetjük, meglepő hasonlóságokat találunk. A Halomvár központi dombjának alapja 100 méter átmérőjű, magassága 11 méter, a Leányvár dombja szintén 100 méter átmérőjű, magassága 15 méter (nyilván eredetileg az átmérő kisebb, a magasság nagyobb lehetett), térfogata több mint 60 000 m³. A Kubán folyó vidékén az Ulszkij Aul (Bolsój Ul) kilenc kurgánja közül az 1. számú 15 méter magas. A Dnyeper vidékén Tolsztaja mogila átmérője 80 méter, magassága 9 méter (15 000 m³), Hajma-nova mogila átmérője 70 méter, magassága 8 méter, Csertomlik hatalmas sírdombja 130 méter átmérőjű és 20 méter magasságú (térfogata: 75 000 m³), Szoloha kurgánja 18 méter magas. A Don-vidék kurgánjai közül például Melitopol átmérője 60 méter, magassága 6 méter, Oguz átmérője 125–130 méter, magassága 22 méter (térfogata: 140 000 m³), az Öt Testvér kurgáncsoport átmérője 60–70 méter között, magasságuk 7–12 méter között van. A Kazahsztáni Isszik kurgánjai (Kr. e. 5. század) 30–90 méter átmérőjűek és 4–15 méter magasak.⁸⁷ Láthatjuk tehát, hogy méreteiket tekintve a mi két halmunk jól beilleszthető az eurázsiai sztyeppe szkíta kurgánjainak sorába is.

Formájuk alapján bükkaljai halmaink a csertomliki kurgánhoz állnak a legközelebb. Ennek laposra kiképzett teteje közel 20 méter átmérőjű volt. Ott egy áldozati térség lehetett, ahol szkíta kőszobor (kamennaja baba) állt, amit Zabelin 1863-as feltárása során meg is talált. (Ekkor tisztázódott, hogy a halom gyeptéglákból és földből készült, a dombot egy 7 méter széles körítés övezte, a központi sírkamrát pedig 12 méter mélyen érték el az eredeti földfelszín alatt.)

A halmok formai analógiáit tehát a Fekete-tenger mellékétől az Altájig terjedő sztyeppén, a szkíták lakhelyén találjuk meg, az ottani temetkezési halmok és föld-fa szerkezetű kultikus dombok közt⁸⁸.

A Leányvár területén és a mellette lévő őskori halmokban folytatott szondázó ásatás során középkori lelet a „vár” területéről nem került elő, onnan kora vaskori cserepek váltak ismertté. A régészeti kapaszkodók, s a távoli (de korban azonos) formai analógiák alapján e sajátságos halmok eredetét a kora vaskor idején – mintegy Kr. e. 9. század végén – kell keresni, amikor Bükk előterében egy keletről érkező népelem tűnik fel: a *preszkíták*.

Ezen álláspontot további közvetett bizonyítékok támasztják alá, amelyek közül még egy példát érdemes kiemelni: a szkítakori kutatás érdeklődésének középpontjában álló

11. ábra. Miskolc – Leányvár (A) és Kisgyőr – Halomvár alaprajza (B) (Lossos M. és Ráksi M. felmérése 1967. alapján Nováki Gy. – Sándorfi Gy. könyvéből)

bronztükröket, melyek közül több is halmaink közeléből került elő. Ezen tárgyak kárpát-medencei jelenléte nem magyarázható pusztán kereskedelmi kapcsolatokkal, hiszen kultikus, mágikus jelentőségük nyilvánvaló. A bronztükrök és a szkíta állatstílus motívumai a szkíta-típusú hitvilág, mitológia, vallás jelenlétére mutatnak (Napkultusz). Miskolc – Dudujka nevű lelőhelyen 1934-ben gepárdot ábrázoló tükörnyélvéget, Hejőszalonta – Temetősoridűlőben pedig szintén 1934-ben egy kosfejes végű bronz tükörnyelet találtak. A Muhi – Kocsmadombról 1900 óta kerülnek a miskolci múzeumba szkítakori leletek, köztük volt egy tükör, melynek nyélvégén párdúc vagy farkasalak, a tükörlaphoz való csatlakozásnál szarvasalak látható.⁸⁹ Számunkra a legfontosabb az a bronztükrölelet, amit a Halomvár közvetlen közelében találtak 1981-ben. A Kisgyőr – Búbtető (Kerek-hegy) 311 méter magas dombján – a helyszínrre érkező, hitelesítő ásatást elvégző régészek szerint – talán egy magányos sírt pusztított el a markoló, amely terepegyengetést végzett.⁹⁰

A két nyitott árokkerettel körülvett bükkaljai halom tipológiai jellemzője, földrajzi fekvése, vaskori régészeti környezete⁹¹ valamint a kultikus rendeltetésű szkíta tükrök halmaink körüli sűrűsödése, vagy a déli irányban, mindössze 20 kilométerre, a síkságon lévő Mezőkeresztes – Zöldhalom-pusztán 1928-ban előkerült *aranyzarvas* tehát a halmok kultikus rendeltetésének és preszkíta-szkíta eredetének lehetőségét vetik föl. Ha a keleti eredetű preszkíta fémtárgyakat, a velük szorosan összefüggő leletfajtákat, a preszkíta és szkítakori temetkezési helyeket egy térképre vetítjük, akkor azt tapasztaljuk, hogy nemcsak a preszkíta, hanem a szkítakori szállásterület súlypontja is a Cserhát, a Mátra, a Bükk déli pereme és a Tisza közti vidékre lokalizálható (kisebb koncentrációk mutathatók még ki a Maros-torkolat

környékén, a Fehér-Körösök mentén és a Dél-Dunántúlon).⁹² Egy dokumentálhatóan közel fél évezreden át fennálló szkíta-jellegű szállásterület – nevezhetjük államalakulatnak is – pedig minden bizonnyal rendelkezett vallási, kultikus központtal, a mindennapi élet régióitól elkülönült szakrális (esetleg asztrális) építményekkel, kultuszhelyekkel, ahol – a „meótszi” rituális halmok kapcsán megemléített – vallási szertartásokat lebonyolíthatták.⁹³

Jelenlegi ismereteink alapján e két várnak tartott objektumot tehát bátran tekinthetjük preszkíta-szkíta áldozóhelynek, vaskori szentélynek (erődített szentélykörzetnek, kultuszhelynek).⁹⁴

PRESZKÍTÁK ÉS SZKÍTÁK

Vidékünkön a vaskor kezdetén, mintegy Kr. e. 9. század végén egy keleti, *„thrák-kimmer típusú fegyverzetet és lószerszámokat”* használó népelem jelenik meg. Eme *preszkíta* bevándorlások első hulláma jelentősen átalakítja a Kárpát-medence keleti felének – főleg az Alföld és az Északi-középhegység (Mátraerdő) vidékének – addigi őskori (bronzkori) kultúráját. Az első, preszkítákhoz köthető keleti típusú tárgyakat tartalmazó régészeti emlék a Kr. e. 9. századból származó prűgyi lelet (bronz buzogány, lófejfigurában végződő fokos), az utolsó pedig a – szintén Borsod megyei – Fügödön talált kincslelet a Kr. e. 7. század közepéről (ebben olyan vaszablák vannak, mint a pontuszi sztyeppe korai szkíta temetkezések mellékletei közt, tehát e leletegyüttes a preszkíta és szkíta kultúra fontos láncszeme). A Leányvár és a Halomvár dombjától mindössze 30 kilomé-

terre délkeletre, a síkvidéken került elő a kultúrának nevet adó legjelentősebb emléksanyag, a Patek Erzsébet által feltárt, több mint félszáz sírt tartalmazó mezőcsáti kora vaskori temető.

A helyi lakosság és e nagyállattartó, lótaró életmódot folytató etnikum érintkezése a *felsőtárkányi Várhegyen* végzett ásatások révén tapintható ki a legjobban. A várhegyi település a *kyjatice kultúra* klasszikus időszakában keletkezett (Hallstatt A2 periódus második fele) és Kr. e. 9. század elejéig élte virágkorát (Hallstatt B1 periódus). Ebben az időben a Bükk hegység területén több erősített késő bronzkori település is létezett: Szilvásvár – Kelemen-széke (Töröksánc), Dédestapolcsány – Verebce-tető, Bükk-szentlászló – Nagysánc, Miskolctapolca – Várhegy, Sály – Latorvár, Cserépfalu – Mész-tető (e két utóbbi a Bükkalja területén található). Ezekben a nagy alapterületű, gazdasági-hatalmi központoknak tekinthető őskori földvárakban (helyesebben: erősített telepeken) békés élet zajlott. A régészeti szempontból legjobban megkutatott felsőtárkányi Várhegy életében a

Kr. e. 8. században azonban változás következett be. A leletek között megjelentek a keleti típusú tárgyak (zablák), a *badabagi, basarábi kultúrára*, az al-dunai *Bosut-csoportra* jellemző kerámiák. (Ez annak jele, hogy a preszkíta kultúra impulzív népessége maga előtt sodort kelet- és délkelet-európai etnikumokat is.) A felsőtárkányi Várhegy erősítését minden bizonnyal a preszkíta bevándorlás következtében hozták létre. A sáncokkal övezett telep ekkor nemcsak a helyiek számára szolgált menedékkül, hanem a *gávai kultúra* menekülőit is befogadta. A preszkíta eredetű tárgyak talán kereskedelem útján kerülhettek a kyjatice kultúra emléksanyaga közé, talán népességváltás is bekövetkezett, mindenesetre a vaskor kezdetén (a Hallstatt B periódus végére) a Várhegy elnéptelenedett⁹⁵.

E lovaspásztorok behatoltak a Dunántúlra is, s ott benépesítették az *urnasíros kultúra* sáncokkal megerősített törzsi központjait, például a Pécs – Jakab-hegyen lévő, amely mellett *kurgansírokat* emeltek. A mezőcsáti kultúra súlypontja azonban az Alföldön, annak is az északi sávjában marad, mely dél felől

88. kép. Szkíta leletek a Bükkalja előteréből: a mezőkeresztes–zöldhalompusztai aranyzarvas és a muhi–kocsmadombi tükör

övezi a Bükkalját. Érdekes, hogy ellentétben a Dél-Dunántúllal, a vidékünkön fellelhető késő bronzkori földvárakba nem költöznek be – s míg a kora vaskor Európa-szerte a nagy területű földvárak kora, itt a Mátra és Bükk vidékén a késő bronzkori erődtített telepek a kora vaskor elején végleg elnéptelenednek. A bukkszentlászlói Nagysáncot is csak 7–800 évvel később, Kr. e. a 2–1. században vették birtokukba a kelták⁹⁶. Talán túl magasan és a síkvidéktől nagyon távol voltak e kytajicek földvárak, s a preszkíta lovas-pásztor életmód hatóköréből kiestek.

A lovas-pásztor preszkíták otthona az erdős-sztyepp-jellegű Alföld volt, mely térben és időben igen változatos kultúrtáj képét mutatja. Az eurázsiai sztyepppei, erdős-sztyepppei övezet nyugati szélét képező Alföld táji arculatát az újkőkortól az állattartás-földművelés alakította. A Kr. e. első évezred elejéig, az éghajlat szárazabbá válásáig – főleg a folyóhátakon, a lápos-vizenyős területek homokbuckáin, a porongokon – inkább a letelepült földműves életforma dominált. A Duna–Tisza közének jelentősebb életkamrái a következők voltak: a Gödöllői-dombságtól délre a Kiskunság homokhátsága (mélyedéseiben apró tavacsákkal), délebbre Bácska lösztakaróval fedett síksága, a Tiszától keletre a Nyírség (Nyír, Nyírvidék) kötöttebb futóhomokkal, lösszel és löszös homokkal fedett hordalékkúp-síksága, a Tisza és a Körös–Berettyó vízrendszerének összeszögelésénél a Kiskunság, valamint a Körös–Maros közében a békési löszhát. Ezek az erdős-ligetes-füvespusztás folyóhátak szigetszerűen emelkednek ki a mélyebb fekvésű ártéri síkságokból, melyek az Alföldre érkező kanyargós folyók vízborította és áradásokkal időszakosan elborított öntésterületei voltak – az ármentesítő és lecsapoló munkálatok megkezdése előtt (18–19. sz.). Ezek a nagy kiterjedésű árterek – a rajtuk tervszerűen

átvezetett áradások (ősi vízrendezések, fokgazdálkodás) mellett – kitűnő feltételeket nyújtottak a rideg pásztorkodásra. A Kr. e. I. évezredben keletről érkező – mozgó (félnomád) életformájú, legelőváltó állattartó gazdálkodást folytató népcsoportok (kimmerek, szkíták, szarmaták) megjelenését követően a letelepedett földműves falvak területe és száma erősen lecsökkent (de nem tűnt el).

A preszkíta mezőcsáti csoport népessége, a „preszkíták” – ellentétben az elhunytakat elhamvasztó őslakosokkal – csontvázasan temetkezett, thrák-kimmer típusú lószerszámozást és fegyverzetet használt. A Kárpát-medencében ők viseltek első ízben vas pengéjű keleti kardokat, vastőröket, vaslándzsákat. Tárgyi kultúrájuk párhuzamai a Fekete-tengert övező sztyeppén, a Kaukázus vidékén, Közép-Ázsiában lelhetők föl. Faleráikon, arany ékszereiken a Kárpát-medencében először jelenik meg a keleti „állatstílus”.

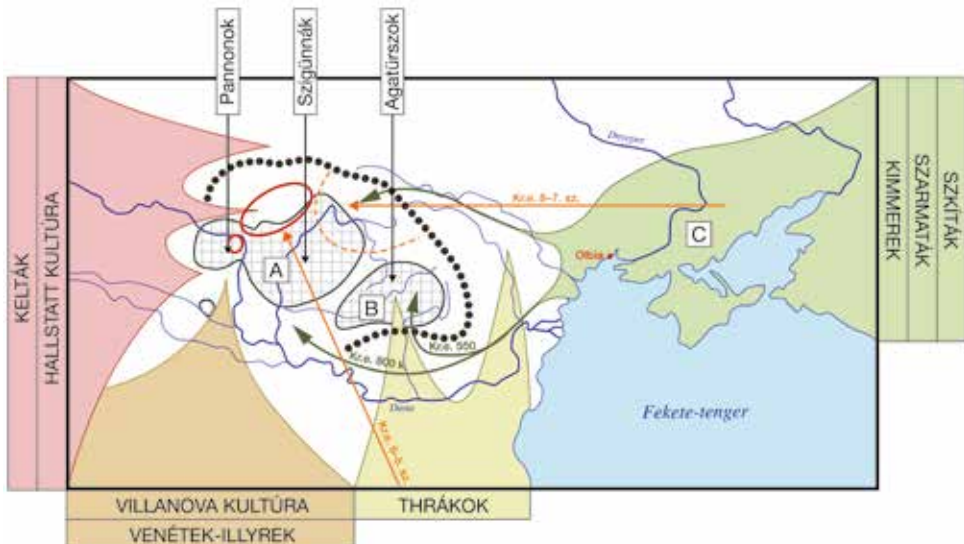
A Kr. e. 7. század közepétől a Kr. e. 5. századig már szkíta korról beszélünk. Az alföldi és a Bükk déli előteréből előkerült régészeti emlékanyagot ma már biztonsággal el lehet különíteni a dákok és a trákok hagyatékától. A hazai régészeti tárgyak egy része a kubán-ciszkaukázusi sztyeppé, a Fekete-tenger északi partvidéke és a Dnyeper–Dnyeszter vidéki erdőssztyepp-övezet szkíta leleteivel mutat rokonságot. A szkíták Kárpát-medencei jelenlétére már történeti adatok is rendelkezésünkre állnak, a Kárpát-medence keleti felének korai vaskori népei közül így kettőnek – régészeti hagyatékán túl – a nevét is ismerjük. Hérodotosz (Kr. e. kb. 484–426.), a történetírás atyja szerint a Marisz (Maros) folyó az agathürszoszok országából ered, s e nép az Isztrosztól (a Duna havasalföldi szakaszától) északra él és nyugat felől szomszédos a szkítákkal. Ez az adat Erdélyre vonatkozik,

esetleg a Déli-Kárpátok és az Al-Duna közti síkságra.

Az Alföld népét Hérodotosz a trák törzsek leírása közt említi: „Közvetlen az Isztroszon túl lakó népnek csak a nevét sikerült megtudnom: szigünnáknak hívják őket és méd viseletben járnak. Bozontos lovaikat öthüvelyknyi szőrzet borítja, termetük kicsi, tömpeorrúak és embert ugyan nem bírnak el, de kocsiba fogva páratlanul gyorsak, ezért az ottani emberek mind kocsikkal járnak. Országuk egészen az Adria partján lakó enetoszok (venétek) határáig terjed. Azt mondják magukról, hogy Médiából származnak, de hogy hogyan vándoroltak oda Médiából, azt el sem tudom képzelni. A régi időkben persze minden lehetséges volt. A Massalia felett lakó ligüszok (ligurok) szigünnának nevezik a kereskedőt, a küprosziak (ciprusiak) ugyanígy hívják a dárdát.”⁹⁷ Az írott források és a régészeti adatok összevetése nyomán valószínűsít

hető, hogy a szigünnák az agathürszoszok nyugati szomszédai voltak és a szkítakori Alföld-csoport korai hagyatéka – és Szabó János Győző szerint a preszkíta mezőcsáti csoport népessége is – a szigünná etnikumhoz kapcsolható⁹⁸.

Az 1970-es évek közepén a Nagy-Eged déli lejtőjén, szőlőtelepítés közben egy szkíta temetőre bukkantak. A régészeti ásatás során 61 sírt és több telepjelenséget tártak fel. A temetkezések többsége hamvasztásos (urnás) és zsugorított csontvázas típusú volt, néhány sír esetében nyújtott vázas temetés történt. A kőkupaccal borított sírokból több fegyverlelet (lándzsa, fokos) is előkerült. Az eltérő rítusú temetkezésekkel dokumentált etnikuma a hazai szkíta kor ún. Vekerzugi csoportjához tartozhatott. Szabó János Győző szerint a Kr. e. 5–4. században itt élő és temetkező népességet egy észak-magyarországi szkíta fejedelmi kíséret tagjai alkothatták⁹⁹.

12. ábra. Kora vaskori kulturális hatások a Kárpát-medencében. A – Alföldi csoportok, B – Erdélyi csoportok, C – Királyi szkíták

ARANYKOR

„Az emberi történet időszámításunk előtt körülbelül hatszáz esztendeig folyamatosan összefügg; ekkor egy vagy két, de semmi esetre sem több mint három nemzedék alatt az idő megváltozik. A hatszáz évét megelőző és követő kort csaknem kézzel kitapintható függöny választja el; hogy mi az, ami a függöny előtt van, világos; azt ami a függöny mögött van, találgatni kell. Az emberi személyek rohamosan valószerűtlenné válnak. Az események körvonala elmosódik. A lét érthetatlenné lesz. Kung-céról magán-életéig terjedő részletes értesüléseink vannak; az egy nemzedékkel idősebb Lao-ce alakja homályba vész. Hérakleitoszról sok lényeges adatot tudunk; a nála néhány évvel idősebb Pythagoras lénye csupa legenda.”¹⁰⁰

Krisztus előtt hatszáz évvel Kínában Lao-ce és Kung-ce, Indiában Buddha, Iránban Zarathustra, Kis-Ázsiában Hérakleitosz,

Egyiptomban az utolsó Toth, az Appennin-félszigeten Pythagoras fejt ki tevékenységét – ekkor a világ kifelé fordul, a lények életbe süllyednek. Miközben a Kárpátok koszorúján belül az íjjeszítőszigünnák, a szkíták formálják a tájat. Akkor, amikor „Az ősidőkre vonatkozó tudás rohamosan elvész. Csak homályos aranykor- emlék marad meg; honvágy, amely az élet egyre növekvő elvadulását ellensúlyozni kívánja. És nem a részletek vesznek el, amelyek a történet folyamán mindig elvesznek. A tudatból az esett ki, ami a legfontosabb és ami megszokott maradni; eltűnt az érzék, amely a létet és az életet meg tudja különböztetni; és eltűnt az ösztön, amely a létet az életben meg tudja valószínűsíteni.”¹⁰¹

„A lét lezárult. Egyszerre itt volt: a határ. A lét életté süllyedt. Sorra jelentek meg az élet tünetei: a passzivitás helyett a tevékenység, a lágyág és a jóllakás helyett az edzettség és az aszkézis, a nyugodt tenyészet, a szeretet, az önkéntelen vonzalom, a kedély helyett a munka, az akarat, a kötelesség, a fegyelem.”¹⁰²

89. kép. A Nagy-Eged. Szent Egyed a névadó vagy az Aba nemzetség egyik őse, Ed (Gesta Hungarorum)?

A Nagy-Eged nem csupán térbeli határ, hanem időhatár is. Sétáljunk fel a hegyre, amely geológiai, geomorfológiai értelemben a Bükkhöz tartozik, mégis a Bükkalja koronája. Elsősorban ősszel. Ősszel mindenképpen. A hegytetőről nézzünk szét a tájon és mélyedjünk el önmagunkban. Itt és ekkor lehetünk igazán éberek.

„Éberség nem annyi, mint ébrenlét. Nem annyi, mint az érzékeket tevékenységben tartani, látni, nézni, cselekedni, mozogni, tudatosnak lenni, tudni. Az ébrenlét sem egyéb, mint az alvás egy neme: az érzéki világban levő alvás... Az éberség az ember metafizikai érzékenysége. Meta ta physika pedig annyit jelent: túl a természetén. Természetfölötti érzékenység, amely néz és lát és tud olyat is, ami az érzékek számára hozzáférhetetlen. Az éber, aki az érzékek, az értelem, az érzések, a szenvedélyek jelenségein túl lát. Buddha állandó jelzője: a tökéletesen felébredett. De a buddha szó maga is szellemi éberséget jelent. A felébredt álmodó. Aki az álmodás minden fajtát levette, nem alszik

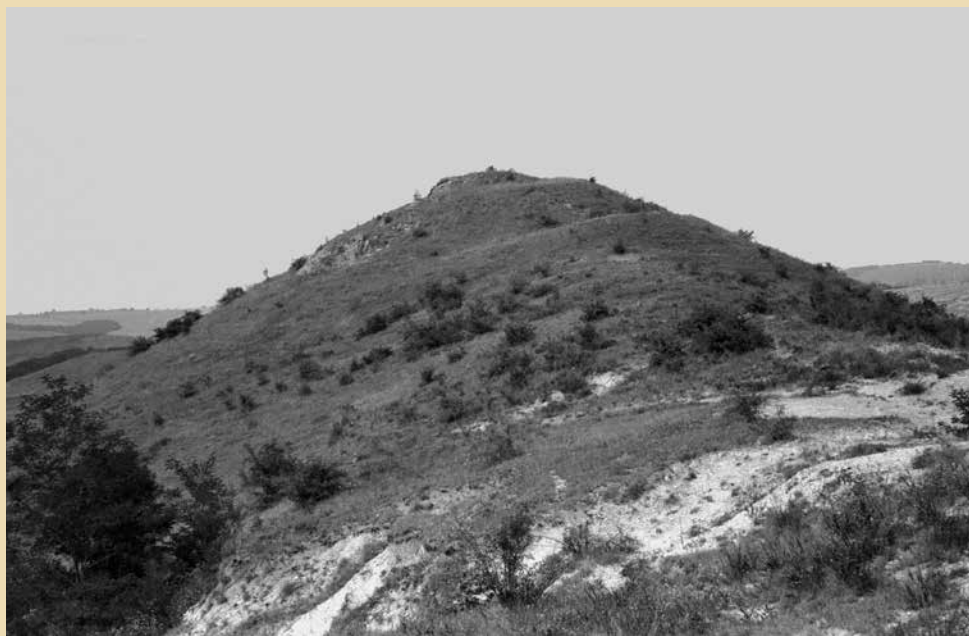
többé sem érzékeiben, sem szenvedélyeiben, sem értelmében, sem vágyaiban, sem zárt emberi Énjében.”¹⁰³

A Nagy-Eged az éberség helye. Ez a mészkősziklás hegyorom mintegy bástyaként, világítótoronyként magasodik a dombvidék fölé. Határterület. Térbeli és időbeli egyaránt. Szent hegy. Oldalában-aljában szkíta temetőt tárt fel a régész – eddig és ekképp vette birtokba az Alföld mozgékony, állattartó, lovas-harcos népessége a Mátraerdő részét képező Bükköt. A Bükkalja keleti felén pedig szentélyeket emelt földből, a nyugati felén pedig áldozóhelyeket faragott sziklákba – ahol rítusaiban a „paradicsom bezárt kapuit” nyitogatta.

Mikor Árpád népe kormányozta a Kárpátok vidékét, az Eged hegy homlokán remetéek éltek, a hegy szoknyáján pedig szőlőt műveltek. Az ország legmagasabb és legmagasztosabb szőlőhegyének, Szent Egyed Promontóriumának története napjainkig ível.

90. kép. Ősz a Nagy-Egeden.

91. kép. Maklyányvár. Az Aba-nemzetségbe tartozó Makján birtokolhatta? Az első írásos adatok (1337, 1350) már csak a vár „hegyéről” és „helyéről” tudósítanak

92. kép. Latorvár. Az Őrsur nemzetség lakótornya? A vár okleveles említése nem ismert

93. kép. Cserépvár. Első birtokosai talán a Miskolc-nembéli Panyitok voltak. De kik és mikor építették?

94. kép. Cserépvár. A belső várat körülvevő kettős falrendszer külső öve igen vastag, kétrétegű kőfal. Vajon milyen céllal emelték?

KAPTÁRKÖVEK FÖLDJE

KAPTÁRKÖVEK

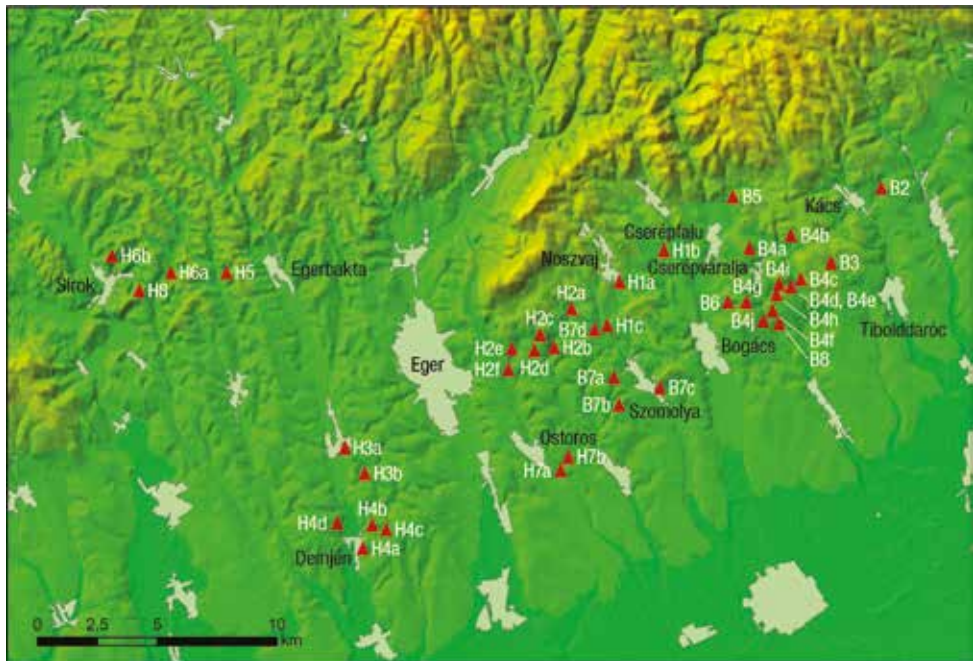

ÁTTEKINTÉS

A kő megmunkálása, az építőkö fejtése és a népi építészetben történő felhasználása, a kőfaragás és a kőzetbe mélyített helyiségek készítése a Kárpát-medencében tehát a Bükkalján nyúlik vissza a legrégebbi időkig. A bükkaljai kőfaragó- és kőépítészeti hagyomány, az ún. bükkaljai kőkultúra legarchaikusabb rétegét a kaptárkövek jelentik.¹⁰⁴ A kaptárkövek különlegesen szép természeti értékek és egyben érdekes kultúrtörténeti emlékek. A Bükkalja területén, a siroki Várhegy és a kácsi Kecsekő között több olyan sziklavonulat vagy kúp alakú kőtorony található, amelyek oldalába a régmúlt korok emberei fülkéket faragtak. Ezek a földtani alakzatok tehát az ember formalképző tevékenységének nyomait is magukon hordozzák, ezért régészeti, néprajzi, történeti értéket is képviselnek¹⁰⁵.

A fülkés sziklák kis csoportja fellelhető a Pilis és a Budai-hegység területén is (különösen a Tétényi-platón), de a leggazdagabb előfordulásuk Eger környékén, a Bükkalján található¹⁰⁶. Legtípusosabb csoportjuk Eger határában (Nyerges-hegy, Mész-tető, Cakó-tető), Szomolya mellett (Vén-hegy, Kaptár-rét) és Cserépváralja környékén (Mangó-tető–Nagykúp, Furgál-völgy, Csordás-völgy) lelhető fel, de ezeken kívül Sirok, Egerbakta, Egerszalók, Ostoros, Noszvaj, Bogács, Cserépfalu, Tibolddaróc és Kács határában is találunk kaptárköveket. A Bükkalján jelenleg 41 lelőhelyen 82 kaptárkövet ismerünk, a sziklaalakzatokon pedig 479 fülkét számolhatunk össze.

A fülkés sziklákat a szomolyai lakosok nevezték *kaptárköveknek*, Eger környékén *vakablakos köveknek*, máshol *köpuskóknak*, *Ördög-toronynak*, *Nagybábaszéknek*, *Nyergesnek*, *Hegyeskőnek*, *Kecsekőnek*, *Ablakoskőnek*,

13. ábra. A bükkaljai kaptárkövek előfordulása

Királyszékének, Kőszármányának mondják azokat. Legismertebb és legelterjedtebbé a kaptárkő elnevezés vált. Ezen a néven említik tanulmányaikban a kaptárkövek rejtélyének megoldásán fáradozó kutatók is: 1865-ben *Kubinyi Ferenc*, 1885-ben és 1891-ben *Bartalos Gyula*, 1939-ben *Klein Gáspár*, a 60-as években *Saad Andor*, a 70-es évektől pedig *Mihály Péter*. Legtöbb vitát a sziklaalakzatok oldalaiba vájt fülkék eredete, készítésük oka váltott ki.

Az átlagosan 60 cm magas, 30 cm széles és 25–30 cm mély fülkék peremén – az épségben lévőknel még jól láthatóan – bemélyedő keret fut körbe, széleiken néhol lyukak is kivehetők. Ezek a nyomok arra utalnak, hogy a fülkéket

lefedték, a fedlapot a lyukakba vert ékekkel rögzítették. A keretnyommal rendelkező fülkék elég rendszertelenül vannak elhelyezve a sziklafalakon, a nyílások rendkívüli formagazdagsága pedig megkövetelte, hogy mindegyikhez egyedi méretű és alakú fedelet készítsenek. (Bizonyos megfontolások alapján felmerült a keretezés díszítő funkciójának gondolata is.)

A kaptárfülkék rendeltetésével kapcsolatban tehát számos feltevés, elmélet született. E téma első alapos kutatója az egi történész-régész pap, *Bartalos Gyula* szerint a kaptárkövek *sírmélekek* voltak, s a fülkébe az elhunytak hamvait rejtő urnákat helyezték. A kőfülkék kifaragását eleinte a *hun-magyarokhoz*, később a *keltákhoz* illetve a *szkítákhoz* kötötte. *Klein Gáspár*

96. kép. A Király széke egy 1880-as évek végén készült felvételen. Vén-hegy – Kaptár-rét, IV. kaptárkő (B.7.a)

Borsod megyei főlevéltáros a vakablakoknak *bálványtartó, áldozat-bemutató* rendeltetést valószínűsített, s azokat honfoglalás-kori emlékeknek tartotta. Már Bartalos megemlíttette – hangot adva kételyeinek – a ma leginkább ismert és elfogadott véleményt, miszerint a fülkékben hajdan méhészkedtek: „*A köznép, mely a pillanat hatása alatt okoskodik, a fülkékről kaptárköveknek mondja e sziklát, szerinte ezek a régi ember méhese lettek volna, mintha kőben és*

árnyékos oldalon laknék a méh.” – írta 1891-ben az Archaeologiai Értesítő lapjain. A sziklaméhészeti rendeltetés legmeghatározóbb képviselője Saád Andor miskolci orvos volt, aki Korek József régésszel az 1960-as évek elején néhány ásatást is végzett kaptárkövek előterében, Cserépváralján és Szomolyán. A régészeti feltárások során előkerült 11–14. századból származó leletek azonban egyik feltevés igazolására sem szolgáltatott bizonyítékot.

BARTALOS GYULA – A KAPTÁRKŐKUTATÁS KEZDETÉN¹⁰⁷

Bartalos Gyula 1839. június 15-én az Abaúj megyei Szepsiben született. Középiskoláit Rozsnyón végezte, majd 1854-től az egri papnevelő intézetben tanult. 1861-ben szentelték pappá, de mivel sokat betegeskedett – érseke, Bartakovics Béla támogatásával – 1871 őszén Olaszországba ment gyógyulást keresni és tanulni. 1879-ben Rómában a San Apollinare főiskolán megszerezte a kánonjogi doktori fokozatot, ugyanitt klasszikus régészetet is hallgatott. Sokat publikált egyházpolitikai értekezéseket, „*lelkipásztori kódási cikkeket*”, szertartástani fejtegetéseket, az itáliai reneszánsz művészetét és az olasz irodalmat elemző dolgozatokat, verseket, színműveket, valamint történelmi, régészeti és nyelvtudományi tanulmányokat.

Bartalos számára meghatározó élményt jelentettek az Ipolyi Arnolddal történő találkozások. A neves történettudós, a Magyar Mythologia szerzője 1863-tól mint kanonok tartózkodott Egerben. Ipolyi nagy befolyást gyakorolt Bartalos szellemére, kijelölve érdeklődésének, kutatásainak irányát.

Az 1890-es években több régészeti ásatást végzett az ország különböző pontjain: például a jászódózsai Kápolna-halmon, az Országos Régészeti és Embertani Társulat megbízásából a tardi Tatár-dombon és – Jósa Andrással közösen – a szabolcsi földvárban. Hazánkban ő végezte el az első szakszerű sáncátvágást.

1898–1899 fordulóján feltárta az egri Szépasszony-völgy melletti honfoglalás kori temetőt.

Bartalos leginkább a „*védelmi vonalak*”, a „*gyepük*” nyomait kutatta. Részeredményei alapján megjelent monográfiája végkövetkeztetése, hogy a különböző népek által kiásott sáncárok-szakaszokat az avarok egységes rendszerré építették ki (ezek lennének szerint a Karoling-kori forrásokban, Annalesekben említett avar hringek), melyek később, az Árpád-korban gyepekűként funkcionáltak, és néhány hadi eseménynél fontos szerepet is betöltöttek. A hosszanti sánc-árkok (Csörsz-árkok), illetve a jobbra természetes földtani képződményeknek bizonyuló hegyvidéki „*ördögáttak*”, „*kőgarádok*” mellett figyelmét nem kerülték el a „*győrvárak*”, „*gyűrűvárak*”, „*körsáncok*”, „*hal-mok*” sem, melyeket ma földváraknak (sáncváraknak, földhalom-váraknak vagy kővár felé hajló átmeneti formáknak: *kisváraknak, történelemnélküli váraknak*) nevez a szakirodalom.

Kutatásaiban a kaptárkövek jelentették az „*ariadnéi fonalat*”. 1885-ös és 1891-es tanulmányaival Bartalos rakta le a kaptárkö-kutatás alapjait. A vakablakos kövekről, fülkés sziklákról – „*a Mátra és Bükk hegységben levő őskori síremlékeknek tartott bálvány és ún. kaptárkövekről*” – írt értekezését az Országos Régészeti és Embertani Társulat 1891. január 27-i ülésén olvasták fel, s ezt követően megválasztották a társulat rendes tagjává.

Azonosító kód	Kaptárkő/kaptárkő-csoport neve	Település neve	Természet- védelmi oltalom	Fülkés sziklák száma	Fülkék száma
B2	Kecske-kő	Kács	TE	1	3
B3	Ablakoskő-völgy, Karud alja és árnyék	Tibolddaróc	TE	1	6
B4a	Setét-völgy	Cserépváralja	TE	1	5
B4b	Koldustaszító	Cserépváralja	NP	1	6
B4c	Köves-lápa, Karud délnyugati oldala	Cserépváralja	NP	2	11
B4d	Nagy-Bábaszék - Bábaszék	Cserépváralja	NP	1	12
B4e	Nagy-Bábaszék - Szőlő-tető	Cserépváralja	NP	1	1
B4f	Nagy-Bábaszék - Nyúl-völgy oldal	Cserépváralja	TE	1	1
B4g	Furgál-völgy	Cserépváralja	TE	5	32
B4h	Csordás-völgy	Cserépváralja	NP	5	31
B4i	Mangó-tető (Nagykúp, Kiskúp)	Cserépváralja	NP	2	30
B4j	Vén-hegy	Cserépváralja	TE	2	3
B5	Ördögtorony (Mész-hegy)	Cserépfalu	NP	1	3
B6	Hintó-völgy	Bogács	TE	1	5
B7a	Vén-hegy (Kaptár-rét, Kaptár-völgy)	Szomolya	oTT	8	117
B7b	Ispánberki-tető	Szomolya	TE	3	7
B7c	Gyűr-hegy	Szomolya	TE	1	4
B7d	Csobánka	Szomolya	TE	1	4
B8	Pokololdal (Bábaszék és a Hosszú-járó közötti vízmosás)	Tard	oTT	1	2
H1a	Farkas-kő (Pocem)	Noszvaj	TE	1	1
H1b	Dóc	Noszvaj	TE	3	6
H1c	Pipis-hegy	Noszvaj	TE	1	2
H2a	Cakó-tető	Eger	hTT	4	36
H2b	Mész-völgyi szikla	Eger	TE	1	6
H2c	Mész-hegy déli sziklacsoport	Eger	hTT	3	22
H2d	Nyerges-hegy keleti oldala	Eger	hTT	1	7
H2e	Nyerges-hegy nyugati oldala	Eger	hTT	4	20
H2f	Pajdos	Ostoros	TE	2	10
H3a	Betyárbújó (Őreg-hegy)	Egerszalók	hTT	1	1
H3b	Menyecske-hegy	Egerszalók	hTT	2	4
H3c	Kőbújó	Egerszalók	hTT	1	–
H4a	Bányaél (Kő-tető)	Demjén	hTT	1	23
H4b-c	Hegyeskő-tető és Ereszvény-völgy	Demjén	hTT, nv	8	36
H4d	Remete-völgy	Demjén	TE	1	6
H5	Szent-völgy	Egerbakta	TE	1	3
H6a	Rozsnaki-völgy	Sírok	TE	1	1
H6b	Törökasztal és Bálványkövek	Sírok	hTT	1	3
H6c	Síroki Várhegy	Sírok	hTT	2	3
H6d	Földkunyhó-tető	Sírok	TE	1	–
H7a	Vizes-völgy	Ostoros	TE	1	1
H6b	Tag-gödör	Ostoros	TE	2	5
Bükkalján összesen:				82	479

1. táblázat. A bükkaljai kaptárkövek listája. Természetvédelmi oltalom: NP = nemzeti park, oTT = országos jelentőségű természetvédelmi terület, hTT = helyi jelentőségű védett természeti terület, TE = természeti emlék. 2014 óta a 17/2014. (X. 27.) FM rendelet alapján minden kaptárkő természeti emlék kategóriában, természetvédelmi oltalom alatt áll.

BÜKKALJAI KAPTÁRKÖTÁR¹⁰⁸

A Kács község keleti határában emelkedő **Kecske-kő-tető** nyugati riolittufa-vonulatán mindössze három rossz állapotú fülke és három alaktalan fülkenyom, valamint a csúcsba befaragott lyuk látható (B.2)¹⁰⁹. A Tibolddaróc melletti **Ablakos-kő-völgyben** egy alacsony sziklakibúvás tömbjein 6 kaptárfülke van (B.3). A hasadékokkal tagolt riolittufa-vonulaton egyéb faragott felületek is láthatók (talán kőfejtés nyomai). Újonnan felfedezett kaptárkő-lelőhely a két erősen megkopott fülkével rendelkező sziklatömb a Bába-szék és a Hosszú-járó közötti vízmosásban (**Pokol-oldal**: B.8) Cserépváralja határában 10 lelőhelyen 20 kaptárkövet ismerünk, amelyeken összesen 132 fülke számolható össze. A kaptárkövek zöme kúp formájú, köztük impozáns méretűek is vannak.

A **Mangó-tető** (B.4.i) déli oldalából kimagasló **Nagykúp** a legismertebb kaptárkő, amit idősebb lakosok Ördögtorony néven is emlegetnek. A Mangó-oldal riolittufa mélyútja (Törökút, Nagykőkapu) alatt, meredek lejtőből emelkedik ki a 16,2 m magas tufakúp. A különleges geomorfológiai képződmény oldalán 25 db erősen elkopott fülke látható. A hegyoldalhoz alacsonyabb gerinccel, nyakkal kapcsolódó kúpkő csúcsába egy mélyedés van faragva, amely Kolacskovszky Lajos 1934-ben megjelent cikkének fotóján is jól kivehető. A kaptárkő alatti völgy felé lejtő sziklafelszínbe pedig egy csatorna, valamint gödrök vannak vájva, melyekre az 1960-as Korek József vezette régészeti ásatás során találtak.

Az ásatások nem hoztak igazán értékelhető eredményt. A kaptárkő előteréből két darab 11–12. századra datált edénytöredék

97. kép. Mangó-tető, Nagykúp (B.4.i)

98. kép. Mangó-tető, Kiskúp (B.4.i)

(hullámvonalas kerámia) és egy karddarab (magasabb színtről pedig üvegdarab és egy kovácsoltvas mécsstartó) került elő. Ezekből és a későbbi, szomolyai ásatások leleteiből azonban messzemenő következtetéseket vontak le a fülkék használatának idejére vonatkozóan. „Ezek szerint a fülkék i. sz. után a XI-XV. században voltak használatban.”¹¹⁰ Vigyázni kell azonban az ilyen kategorikus kijelentésekkel, hiszen a használati idő alsó határát – a készítés idejét – két kerámiatöredék alapján nem lehet biztosnak tekinteni!

A Nagykúpot és a tőle keletre lévő 5 fülkés **Kiskúpot**, közvetlen környezetükkel együtt 1960-ban természetvédelmi területté nyilvánították. 1977. január 1-től a csordás-völgyi és Karud környéki kaptárkövekkel együtt a Bükk Nemzeti Park területébe tartoznak.

A Nagykúp tetejéről szép kilátás nyílik a **Csordás-völgyre**. Annak kicsiny, keleti mellékvölgyében található a kaptárkövek (B.4.h). Az öt sziklából álló csoport I. számú kúpjá a legmonumentálisabb. Erősen hasadozott, gyorsan pusztuló felületén 16 db nagyméretű fülke sorakozik (oldalsó kúpján pedig 3 fülke). Geomorfológiai szaknyelven szólva a II. számú kúp igen érett stádiumban van, a kúpkőfejlődés utolsó állomására jellemző formát mutat. A meredek falú, igen keskeny magányos kúpon 6 db fülke látható.

99. kép. Csordás-völgy, II. kúp (B.4.h)

Ugyanezt az állapotot mutatják a **Furgál-völgy** (B.4.g) I., II. és V. számú kúpjai is. A Tardra vezető műúttól nyugatra nyíló völgy északi oldalán (tehát a déli lejtőn) mint hatalmas, kővé vált cápauszonyok sorakoznak a kaptárkövek. Az öt sziklán összesen 32 db fülke számolható meg.

Érdeemes még fölkeresni a **Nagy-Bábaszék** északkeleti oldalán megbújó bizarr formájú

100. kép. Csordás-völgy, I. kaptárkő (B.4.h)

101. kép. Furgál-völgy, IV. kaptárkő (B.4.g). Átégett felületű fülkék

102. kép. Furgál-völgy, II. kúp (B.4.g)

103. kép. Nagy-Bábaszék északkeleti oldala (B.4.d)

kaptárkövet (B.4.d), melynek felső, délkeleti oldalán 7 db viszonylag jó állapotú fülke, alsó, északias kitettségű oldalán pedig 5 db fülke van. Ősztől tavaszig a fák ágai közt jól látható innen a Kő-völgy túlsó oldalában lévő **Köves-lápa** nevű oldalvölgy két sziklatömbre tagolódó kaptárköve (B.4.c). A Karud délnyugati oldalában húzódó törésvonalakkal alaposan átjárt sziklakibúváson összesen 11 fülke látható.

A Kő-völgy Felső-szoros nevű részének bejáratától keletre a Szaduszka nevű hegytető déli lejtőjén bújik meg a **Koldustaszító** kaptárköve (B.4.b). Az alacsony tufapad délkeleti oldalába 6 fülkét faragtak.

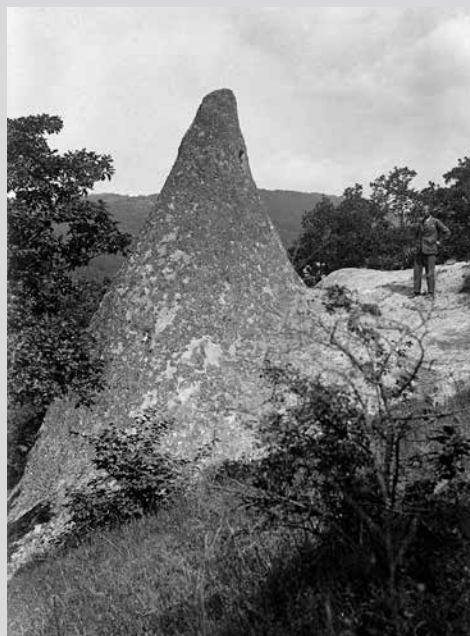
Cserépfalutól északkeletre található a **Mész-tető**, melynek délnyugati oldalában, a plató pereme alatt néhány tufakúp látható. Ezek egyike az Ördögtoronynak nevezett sziklatorony, melyen 3 db fülke van.

A bogácsi **Hintó-völgy** északi oldalán lévő lapos kúpalakú sziklán 5 db erősen elkopott fülke nyoma fedezhető fel.

Szomolya község határában négy lelőhelyen, 13 kaptárkövön, összesen 132 db fülke van. Ebből 117 db egy lelőhely 8 kaptárkövén található, s ugyanitt egyetlen kúpon 48 db fülkét lehet összeszámolni.

104. kép. Nagy-Bábaszék délnyugati oldala (B.4.d)

105. kép. Mész-hegy, Ördögtorony (B.5)

A **Kaptár-völgy** fölött, a **Vén-hegy** délnyugati oldalában lévő hatalmas kúppokkal, sziklaormokkal tagolt riolittufa vonulat 8 egymástól jól elkülöníthető kaptárkővet foglal magába (B.7.a).

A kaptárkövek területén 1958-ban kőbányát nyitottak. Ezt követően többen is felszólaltak a kaptárkőcsoport megmentése érdekében, sürgetve védetté nyilvánításukat. A cikkeket

követően a megyei tanács betiltotta a kőbányászatot, ami addigra már tetemes károkat okozott. 1960-ban végleg rendeződött e természeti és kultúrtörténeti emlékek sorsa: az Országos Természetvédelmi Tanács természetvédelmi területté nyilvánította a sziklavonulatot.

A Kaptár-völgy aljából közelítve a sziklacsoport felé az I. sziklát pillantjuk meg először, ami egy kisebb méretű kúp, melyen egy fülke van. Maga a sziklavonulat ettől felfelé 50 méterre kezdődik: a II. szikla egy szfinx-szerű kőzetborda, amelyen 20 fülke sorakozik. A déli oldal már nagyon lekopott, az északnyugati oldalon viszont nagyon szép fülkék láthatók. Némelyiken a keret és keretátvágás is jól ki-vehető (pl. 16., 19. számú fülkék).

A völgyoldal peremén egykor legmagasabbra emelkedő sziklavonulat (III. szikla) felső részét a kőbányászat teljesen elpusztította. A megmaradt alsó szinten 8 fülke menekült meg. Ehhez a vonulathoz kapcsolódik a völgyet uraló, legimpozánsabb IV. sziklatömb (Királyszéke), melyen 48 db fülke van. A sziklát átszelő hasadéokban (Kutyaszorító) is találunk fülkéket. A 11. számú fülkének csak a hátlapja maradt meg, de annak 112 cm-es magassága alapján kiérdemelte a legnagyobb ismert kaptárfülke címet. Feltűnően sok a nagyméretű fülke:

106. kép. Köves-lápa, II. szikla (B.4.c)

107. kép. Vén-hegy – Kaptár-rét, VII. szikla (B.7.a)

108. kép. Vén-hegy – Kaptár-rét, VIII. szikla (B.7.a)

a nyílásmagasságuk általában 60 cm fölött van, nem egy meghaladja a 80 cm-t, sőt a 90 cm-t is (a IV. sziklán 64,5 cm az átlagmagasságuk), a hátlap magassága általában 10 cm-rel kisebb, mint a nyíláspere magassága (54,7 cm); nyílásszélességük pedig alul átlag 32,2 cm, felül 26,5 cm. Bartalos Gyula és Kolacskovszky Lajos cikkeikben erről a IV. számú kúpról közöltek fényképet, amit tehát Királyszékének neveznek. Ez annak bizonyítéka, hogy már azokban az időkben is – a kőbányászatot megelőzően – ez volt a legsajátosabb, legszebb, legmegragadóbb kaptárkő! A kúpok csúcsaiba itt is egy-egy kerek lyukat faragtak, amelyek rendeltetését nem ismerjük, arról csak sejtéseink vannak.

Az V. sziklavonulaton 20 fülke és egy természetes hasadék mentén kialakult, barlangszerű üreg látható. 1961-ben itt végzett ásatást Korek József és Saád Andor. Az üreg feltölté-

109. kép. Vén-hegy – Kaptár-rét, VII–VIII. szikla (B.7.a)

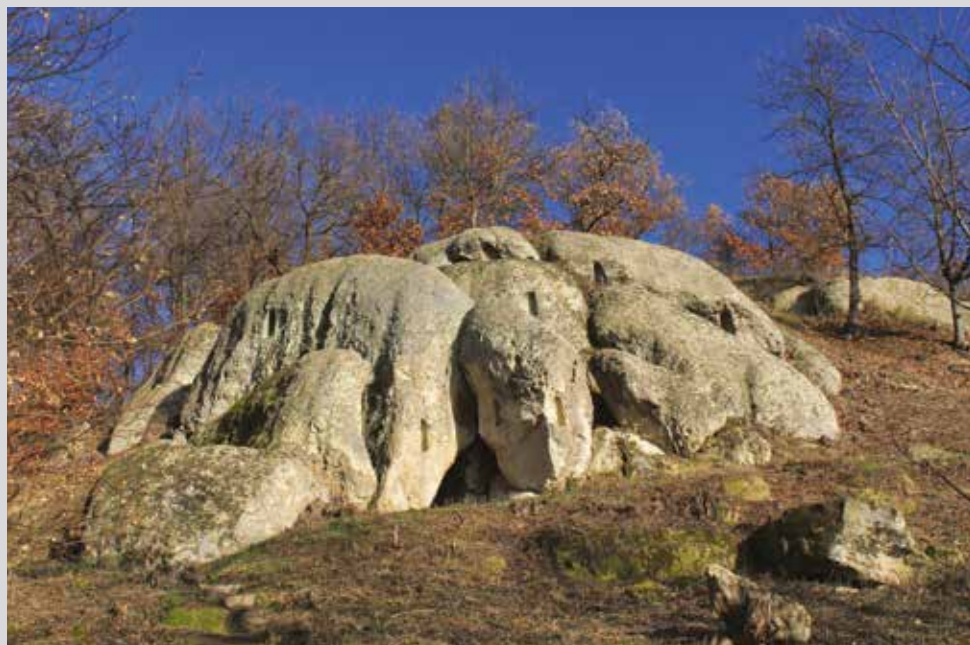
sében és az előtérben kitűzőtt szelvényben 36 db 14–15. századi kerámiatöredéket találtak. (Ezek és a cserépváraljai leletek alapján határozták meg a fülkék használatának alsó és felső határát.)

A VI. sziklakibúvás tulajdonképpen az elbányászott III. vonulat folytatása, de attól bányaterek választják el és közelebb is esik az V. vonulathoz, ezért kapta a VI. sorszámot. A sziklacsúcson mindössze egy fülke látható.

A VII. sziklavinulat egy törésekkel, hasadékokkal átjárt hatalmas tömb. A 16 fülke között több viszonylag épségben megmaradt. Itt kitűnően tanulmányozhatók a keretes fülkék hosszanti oldalát metsző bevágások, amelyek az üreget lezáró fedőlap beillesztése után is nyílást biztosítottak a fülke belsejébe. Ezeket többen röpnylásoknak, a méhek közlekedését biztosító vajatoknak tartják, de másféle

110. kép. Vén-hegy – Kaptár-rét, IV. szikla (B.7.a)

111. kép. Vén-hegy – Kaptár-rét, V. szikla (B.7.a)

112. kép. Ispánberki-tető, I. szikla (B.7.b) az 1970-es években

113. kép. Ispánberki-tető, I. szikla (B.7.b) napjainkban

szerepük is lehetett. A VIII. kúp formájában a cserépváraljai tufatornyokat idézi. Rajta 3 db fülke van, amelyek közül az 1. számú hossz-tengelye annyira ferde, hogy megkérdőjelezi a méhtartás lehetőségét.

A Szomolyától nyugatra emelkedő **Ispánberki-tető** (B.7.b) peremén és nyugati oldalában, a falutól keletre fekvő **Gyűr-hegyen** (B.7.c), valamint az északnyugatra lévő **Csobánkán**

(B.7.d) szintén találhatók kaptárkövek. (Ez utóbbi lelőhelyet az ELTE Földrajzi Tanszékének munkatársai fedezték fel 1978-ban egy terepbejárás során. Az alacsony, 4 fülkés ignimbrit sziklapadot helytelenül Eger határába helyezték.)

Noszvaj **Pocemnak** nevezett barlanglakásos részén – régi nevén: **Farkas-kő** – egy kaptárfülke ismert (H.1.a), a **Dóc** (H.1.b) szintén

114. kép. Dóc (H.1.b)

115. kép. Vén-hegy – Kaptár-rét, IV. szikla (B.7.a). A Királyszéke közel félszáz fülkét hordoz

116. kép. Vén-hegy – Kaptár-rét, VII. szikla (B.7.a) keretes fülkéi

117. kép. Vén-hegy – Kaptár-rét, II. szikla (B.7.a)

118. kép. Vén-hegy – Kaptár-rét, IV. szikla (B.7.a). A 38. sz. fülke hátlapján faragott ornamentika látható

Noszvaj határához tartozik, itt két sziklán 5 db fülke található.

A **Pipis-hegy** (H.1.c) oldalán a Kánya-patak öreg kőhídja felett, egy alacsony, vörös színű ignimbrit sziklafalon két jó állapotú fülke van kifaragva. A lelőhelyet Mihály Péterrel közösen 1994 tavaszán fedeztük fel a tarra vágott erdő jóvoltából.

Ostoros déli végén emelkedő Verem-part túloldalán húzódik a **Vizes-völgy**, s annak egy kisebb riolittufa padján egy fülke látható (H.7.a). Ettől északkeletre fekszik a **Tag-gödör** vízmosásos szurdoka, melynek nyugatra néző oldalában két sziklafalon összesen 5 db kaptárfülkét találunk (H.7.b).

Mai ismereteink szerint Eger keleti határában 6 lelőhelyen, 12 kaptárkövön 104 fülke számolható össze.

Cakó-tetőn (H.2.a) a déli nagy sziklafal az I. sziklavonulat, amelynek aljában 20 db fülke sorakozik. (Mihály Péter 1976-os topográfijában csak 18 szerepel, azóta két újabb, addig a szikla talajszint alatti felületén rejtőző fülke vált ismertté.) A fülkék átlagos nyílásszélessége alul 28 cm, nyílásmagassága 62,5 cm, mélysége – az eredeti, nem megkopott fülkék esetében – 18–20 cm. Érdekessége a fülkének, hogy a hátlapjuk

119. kép. Cakó-tető, I. szikla (H.2.a)

szélessége néhány centivel szinte minden esetben nagyobb, mint a külső peremé. Az 5. számú fülkének a hátlapmagassága is nagyobb, mint a nyílásáé, a boltozata nem lejt befelé, hanem emelkedik. Ennél a fülkénél furatok, lyukak is láthatók a keret mentén, ami a nyílás felső peremén duplán van kialakítva. Jó épységben maradt meg a 3. számú fülke is, körbe kerettel, a fedlap rögzítését szolgáló závarzat furataival. A 2. számú fülke

120. kép. Cakó-tető látképe

121. kép. Kilátás Cakó-tető IV. sziklavonulatáról

egyike a néhány csúcsíves kiképzésű, gótikus formájú vakablaknak. Egy ehhez hasonló, csúcsíves boltozatú fülke látható a II. sziklán is. A kappadókiai tufatornyokat idéző, a hegyoldalból ujjként meredező, hármassúcsú kaptárkövön 4 fülke van. A III. szikla egy kicsiny kötömb, amelyen egy fülke található.

A IV. sziklavonulat az elsőhöz hasonlóan fél és negyed kúppalástokkal, hasadékokkal és kannelurákkal tagolt hatalmas sziklafal, melyen 11 fülkét találunk. A 10. számú megközelíthetetlen helyen, egy a vonulattól hasadékkal elkülönülő sziklatorony tetején látható, a többség azonban a talajszinthez közel lett kifaragva. Legnagyobbak a 8. és 9. számú fülkék: magasságuk 86 és 82 cm, nyílásszélességük alul 33 és 30 cm, felül 26 és 20 cm, alpmélységük 20 cm, a boltozatnál 10 és 20 cm ez az érték (ezek eredeti méretek, hiszen nem lekopott, hanem keretes fülkékről van szó).

A Cakó-tetőtől délnyugatra, a **Mész-völgy** (H.2.b) keleti oldalában, fák takarásában egy alacsony sziklafal húzódik. Az itt látható hat fülke mind különbözik egymástól: a 3. számú például gótikus formájú, a 2. számú pereme pedig lekerekített sarkú trapézt formáz (a fülke 64 cm magas, alapja 60 cm széles). A boltozat külső pereme ráadásul 42 cm-rel túlhanglik az alaplap külső szélétől, ami lehetetlenné tette, hogy a fülkében akár méhcsaládot, akár más tárgyat tartsanak.

A **Mész-hegy** (H.2.c) déli lejtőjén három kaptárkő található. Az I. szikla kettős kúp formájú, tömzsi szikla, amely oldalába 4 db fülke, egyik csúcsába három különböző méretű lyuk van befaragva. A kaptárkő déli oldalán egy nagyméretű, sekély mélységű négyzetes mélyedés van befaragva (külső magassága 122 cm, a belső boltozott rész hátlapja 84 cm magas, az egész 70 cm széles, a hátlap befelé, az alaplap

122. kép. Mész-völgy (Cakóföld) kaptárköve (H.2.b)

123. kép. Nyerges-hegy névadó sziklája (H.2.e)

kifelé lejt). Az I. sziklától északnyugatra emelkedik a II. szikla lekerekített csúcsokkal tagolt kúpegyüttese, amelyen 14 eléggé elkopott fülke látható. A kőzetbe egy sziklahelyiséget is befaragtak. A napjainkban már alig kivehető 9. számú fülke fölötti ormon, a csúcs alatt kialakított, párkánnyal körülvett mélyedésre és egy befaragott lyukra Mihály Péter is felfigyelt. A pár méterre lévő III. szikla felületén 4 fülke ismerhető fel.

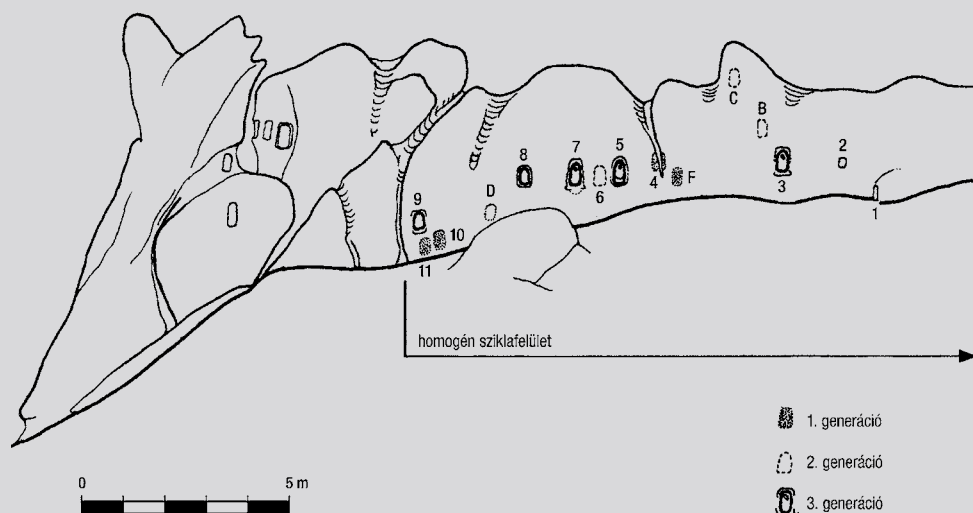
124. kép. Nyerges-hegy nyugati oldala (H.2.e)

A **Nyerges-hegy** keleti oldalán – szemben a mész-hegyi kaptárkövekkel – kúp formájú szikla emelkedik, oldalán 7 fülkével, belsejében sziklahelyiséggel (H.2.d).

A **Nyerges-hegy** nyugati oldalán található a Bükkalja legrejtélyesebb kaptárköve (H.2.e). Azoknak a fülkés szikláknak az egyik tagja, amelyek a legkarakteresebben testesítik meg a kaptárkő fogalmát. A Nyerges megjelenésében méltó társa a cserépváraljai Nagykúpnak, a kúpkövek legszebbikének és a szomolyai Kaptár-völgy koronájának, a Királyszékének. A lapos ormú sziklavonulattól egy keskeny és mély hasadék választja el a helynek is nevet adó magas sziklatornyot. Ennek az impozáns riolittufa oszlopnak a teteje nyereg alakúra van kiképezve. A sziklavonulat délkeleti falán (I. szikla) és a különálló tömbön (II. szikla) 24 fülkét, fülkenyomot találunk. Az itt sorakozó kaptárfülkék közül néhány sajátos kiképzésű, az általánostól eltérő egyedi formát képvisel. A 3., 5., 7. és 9. számú fülkék – amelyeknél a keretek is viszonylag jó állapotban maradtak meg – annyira sekély mélységűek, hogy esetükben kétséges a méhészeti rendeltetés. Ráadásul ezek előrehajló nyílású és hátlapú fülkék, hossztengejük 15–35°-kal tér el a függőlegestől. (Azt tudni kell, hogy a méhek a viaszfüggönyt fent rögzítik, a lépeket minden esetben felülről lefelé, függőlegesen építik. A mennyezetről

125. kép. Nyerges-hegy nyugati oldala (H.2.e), 7., 6. és 5. fülkék

14. ábra. A Nyerges-hegyen lévő sziklavonulat összefüggő, tagolatlan falán sorakozó fülkék alkalmasak egy geomorfológiai megfigyeléseken alapuló periodizációra, relatív kronológia kialakítására (114. oldal).

Néhány nyergesi fülke mérete (cm-ben)												
Fsz.	Nysz.a.	Hsz.a.	Nysz.f.	Hsz.f.	Nym.k.	Hm.k.	A.m.k.	B.m.k.	Ny.t.	K.	F.é.	B.é.
3.	42	38*	30	29	78	77*	5!	10!	DK	+	+	+
5.	38	35	23	21	75	63	12!	15!	DK	+	-	+
7.	38	43	24	25	74	74	8!	18*	DK	+	+	+
9.	32*	34*	30	32	50*	48*	6!	16!	DK	+	+	+

Fsz.: fülkeszám; Nysz.a.: nyílászélesség alul; Hsz.a.: hátlapszélesség alul; Nysz.f.: nyílászélesség felül; Hsz.f.: hátlapszélesség felül; Nym.k.: nyílsmagasság közepén; Hm.k.: hátlapmagasság közepén; A.m.k.: alaplap mélysége közepén; B.m.k.: boltozat mélysége közepén; Ny.t.: nyílás tájolása; K.: keret; F.é.: fedőlap ékelése; B.é.: belső ékelések; i.: felül ívesen záródó nyílás; *: Mihály Péter adataitól eltérő, oldalkitörés, íves kiképzés miatt máshogy megítélt méret; !: különleges, az általánostól különböző méret. (Mihály P. 1976. 256. nyomán)

lefelé gyarapodó sejtsorok készítése a hátlap vagy az oldallapok dőlése miatt megszakad. A lépépítést a mi esetünkben az előrehajló nyílás fedőlapja gátolja meg. Ez a fülkeforma az urnatartó szerepet is kizárja.)

A Pajdos (Pajodos) (H.2.f) riolittufa vonulatán (I. szikla) 9 nagyon elkopott fülke ismerhető fel. A hegynéve a hevesi, gömöri, nógrádi palócok lakta vidékeken egy hiedelemlénnyel kapcsolatos. A „pajod” megeszi a Napot és a Holdat.

A II. szikla az előzőtől északra, a mellékvölgy túlsó oldalán található. A vonulat nagyobbik kúpjába egy helyiség van befaragva, azelőtte emelkedő kisebbik oldalába pedig egy nagy méretű fülke. Ezen és a helyiség szikláján egy-egy fülke nyoma vehető ki.

Egerszalók határában, a Maklányvár vagy Maklányvár dombjától délre emelkedő **Me-nyecske-hegyen** (H.3.b), két sziklavonulaton összesen 4 db fülke ismert.

A település déli részén a demjéni út melletti **Öreg-hegyen** (H.3.a) emelkedő tufatömbbe szintén egy bújó van vájva, amely bejárata fölött egy kaptárfülke látható.

Demjén központja fölé magasodó **Bányaél** (Bányaoldal) sziklafalán 23 db fülke található (H.4.a), a 2. és 5. fülkéek feletti mesterségesen kialakított tető felületébe faragott lyukak és csatornák mélyülnek, amelyek hasonlóságot mutatnak a Nyerges és a Törökasztal tetején lévő befaragásokkal, és amelyek nem hozhatók összefüggésbe a kőbányászattal. A 60 cm körüli magasságú fülkéek közt akad egy 93 cm hátlapmagasságú ún. óriásfülke is (1. számú).

Demjéntől északra a Pünkösd-hegyhez kapcsolódó Hegyes-kő-bérc nyugati, sziklás vonulata a **Hegyes-kő-tető**, amelyen öt egymástól elkülöníthető kaptárkő emelkedik (H.4.b). A lelőhelyen egyébként összesen 11 db fülke számolható össze.

Az innen keletre lévő **Ereszvény-völgy** (H.4.c) nevű kaptárkőlelőhely tulajdonképpen a Hegyes-kő-bérc oldalában van. A három sziklavinulaton 25 fülke lett fölmérve. Legszebb a kúppal tagolt III. szikla, amelyen 12 db fülke, a 7. számú fülke feletti csúcson egy befaragott lyuk, alatta pedig egy nyereg alakú kiképzés látható.

127. kép. Hegyeskő-tető (H.4.b)

126. kép. A demjéni Bányaél (H.4.a) megfaragott teteje

Demjéntől északra a Laskó egyik nyugati mellékvölgyében, a **Remete-völgyben**, egy sziklahelyiséget magába foglaló alacsony riolittufa sziklán 6 db – jobbára csak nyomokban fölfedezhető – fülke látható (H.4.d). A boltíves bejáratú rendelkező helyiségben is található négy tárolófülke. Innen kürtöszzerű ablak nyílik a szabadba. A sziklahelyiséget Szabó János Győző régész adattári jelentésében „*pálos remete lak*” néven említette.

128. kép. Menyecske-hegy, Kőbújó (Pásztorkunyhó)

Az Egerbakta – Szent-völgy 2. számú fülkéjének mérettáblázata (eredeti méretek cm-ben)

F.sz.	Nysz.a.	Hsz.a.	Nysz.f.	Hsz.f.	Nym.k	Hm.k.	A.m.k.	B.m.k.	Ny.t.	K.	F.é.	B.é.
2.	15!	17!	14!	15!	66	63	18	16	NyDNY	+	+	-

(Mihály P. 1976. 259. nyomán)

Egerbakta nyugati határában a Szóláti-völgy felső részét nevezik Rábca-völgynek, s ennek egyik keleti oldalvölgye a **Szent-völgy**. A déli oldal hatalmas riolittufa vonulatának délnyugatra néző falán 3 kaptárfülke és két fülkeszerű nyom látható. Figyelmet érdemelt a 2. számú fülke, amely szélességi adatait tekintve kitűnik az átlagos méretű fülkék közül. Ez az igen keskeny fülke sajnos már csak Mihály Péter dokumentációjában és fényképfelvételein vehető szemügyre, mert napjainkban átfaragták, kiszélesítették azt.

Sírok keleti határában, a Kígyós-patak völgyének (**Rozsnak-völgy**) nyugati oldalából több

sziklatorony emelkedik ki a hegyoldalból, amelyek csúcsába kapaszkodókat faragtak, de csak az egyiken találunk 1 db fülkét (H.6.a).

Martus Ferenc – aki a Bükkalja összes kúp alakú tufatornyát egykor fejfel rendező szoboralakzatok maradványainak tekintette – a síroki **Várhegyen** emelkedő Bálványköveken és a Törökasztalon határozottan fülkéket említ¹¹¹. Martus fülkékről szóló tudósítását elfogadhatjuk, hiszen Mihály Péter 1974 márciusában a Törökasztal dácittufa tömbjén még három darab nyomról készíthetett fényképfelvételt, két évtized múltán már csak egy fülke alaplapja volt látható.

129. kép. Szent-völgy (H.5)

130. kép. Rozsnaki-völgy (H.6.a)

131. kép. Kőszfinx a Rozsnaki-völgyben

A **Törökasztal** sziklájának csúcsát lefaragták, a vízszintesre kialakított felületébe pedig kisebb-nagyobb medencék, tál alakú mélyedések, csatornák, lyukak vannak bevésve. Minden valószínűséggel a Törökasztal sziklatornyának tetejébe vájt mélyedések rendeltetésére a Szent István korabeli keresztény térítések előtti magyar ősvallás áldozati szertartásai adnak magyarázatot. Ha a kaptárkövek mibenlétét e „*pogány*” vallás, egyáltalán a keleti társadalmak hitvilágának sajátosságai felől közelítjük meg – s e kíséreltethez Ipolyi Arnold Magyar Mythológiáját hívjuk segítségül¹¹² –, akkor a siroki Törökasztal, az egri Nyerges, a demjéni Bányaél, Hegyes-kő-tető és a többi bükkaljai kaptárkő csúcsába faragott lyukakra, tálszerű mélyedésekre, lefolyókkal kiképzett köüstjeire, csatornáira tekintve mintegy megelevenednek a régmúlt idők kultikus szertartásai¹¹³.

132. kép. A siroki Várhegy délnyugati sziklavloulat

133. kép. Oltárkő (Törökasztal H.6.b)

134. kép. A Király széke a Tejút alatt (B.7.a IV. szikla)

135. kép. Mitikus idők tanúja (B.7.a IV. szikla)

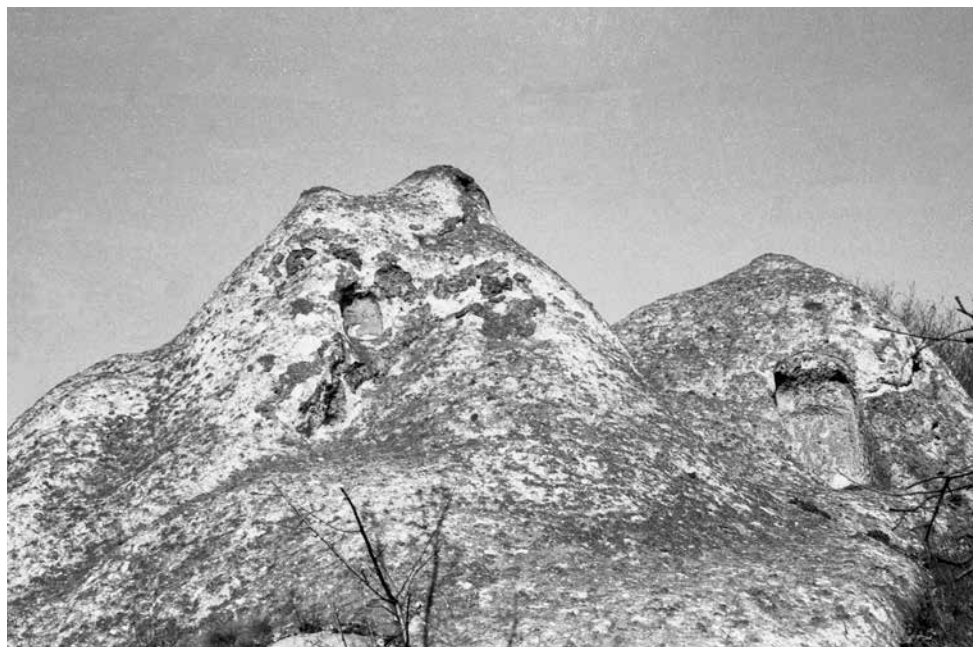
KÉRDÉSEK

A csekély régészeti és néprajzi adatok ellenére mégis az a nézet vált elfogadottá és a közvélemény számára ismertté, hogy a kaptárkövek fülkéi a *középkori erdei sziklaméhészet* emlékei, s a méhészetnek ezt a formáját vagy a honfoglaláskor magyarsághoz csatlakozott *kabarok* vagy a régebbi korokban egy Balkán-félszigetről idemenekült trák-illír népcsoport (*agriánok*) honosították meg.

A kaptárkövek fülkéinek méhészkedésre történő felhasználásával kapcsolatban felmerül azonban néhány kétség. Elgondolkodtató a fülkék égtájak szerinti változatos elhelyezkedése éppúgy, mint a talajszinthez közeli vagy éppen megközelíthetetlen helyre, sötét, hűvös sziklahasadékokba, vízmosságok falába faragott fülkék jelenléte. De a keskeny

és sekély, sőt előrebukó fülkék esetében is kizárható a méhtartás. A 11. századtól írásos adatok tanúskodnak a méhészet meglétéről, oklevelekben olvashatunk erdei méhészekről, méh vadászokról, de a sziklaméhészetről hallgatnak a források. A szájhagyományok pedig megoszlanak a *kultikus* és a *gazdasági* rendeltetés közt. A kaptárkövek rejtélye tehát még nem oldódott meg.

A sziklák megfaragásának okát, a fülkék rendeltetését ma még nem ismerjük. A „Kik? Mikor? Miért?” kérdésekre még nem tudunk megnyugtató válaszokat adni. Az eddigi kutatások eredményei, a topográfiai adatok kiértékelése nyomán nyert statisztikai valószínűség azonban a kaptárkövek fülkéinek méhészeti rendeltetése ellen szólnak, míg „a *kultikus, áldozati célú fülkehasználatot illetően nem fogalmazódott meg kizáró ok.*”

136. kép. Mész-hegy, I. szikla (H.2.c)

137. kép. Furgál-völgy, I. kúp (B.4.g)

138. kép. A Nyerges sziklatornya (H.2.e)

139. kép. Mangó-tető, Kiskúp (B.4.i)

Az alapvető kérdések azonban továbbra is nyitottak:

1. Milyen lehetett a fülkékhez kapcsolódó kultikus szertartás, rítus, a mögötte álló vallásalakulat és mitológia?
2. Meddig tartott a fülkék kifaragásának és használatának (a kaptárkövekhez kapcsolódó kultusz gyakorlásának) ideje?
3. Kik voltak a fülkekészítők és rítusgyakorlók? Melyik népességhez (csoporthoz, nemzetséghez, etnikumhoz, nemzethez) köthetjük a kaptárkövek faragványainak kialakítását?

A kérdések megválaszolását – okleveles adatok hiánya és a néphagyomány ellentmondásossága miatt – a régészeti feltárásokon túl, a mai napig a topográfiai adatok figyelembevételével tartjuk lehetségesnek. Jelen helyzetben két irányban tájékozódhatunk:

A – az egyik, az „azonos analógiák” bővítése, azaz a keretes fülkék más vidékeken történő keresése és az analógiákhoz társuló adatok bevonása;

B – a másik, a kaptárköveken, illetve a tágabb környezetükben fellelhető és a fülkével kapcsolatban lévő egyéb kőfaragási jelenségek (kőművelés) vizsgálata.

Tehát nagyon fontos a fülkés sziklákon előforduló egyéb kőfaragási nyomok (lyukak, csatornák, tál alakú mélyedések, kőüstök) áttekintése és elemzése, már csak azért is, mert az eddig ismertté vált analógiák sok szempontú összevetése és elemzése ezáltal történhet meg.

Mikor?

Az Eger melletti Nyerges-hegy kaptárkövein végzett geomorfológiai vizsgálat, fülkeperiódizációs kísérlet alapján ma már megkísé-

relhetjük a fülkék kifaragásának három nagyobb ritmusát az abszolút időszámításba beilleszteni:

- első generáció: Kr. u. 5–6. század (Kr. u. 400–550 között) – hunok, szarmaták kora;
- második generáció: Kr. u. 7–8. század (Kr. u. 670–800 között) – avarok (onogurok) kora;
- harmadik generáció: Kr. u. 10–14. század (Kr. u. 900–1300 között) – magyarok kora;
- a harmadik generációhoz tartozó legépebbek: Kr. u. 1500-as évekig.

Az egész Bükkalját áttekintve ehhez annyit szükséges hozzátenni, hogy *nagy valószínűséggel az első fülkéket jóval a nyergesi első generáció megjelenése előtt faragták ki*. Ezek korának megállapítása azonban még további alapos vizsgálatokat igényel. Régészeti leletek pedig csak a harmadik generációhoz kapcsolódnak, a kerámiatöredékek a fülkék Árpád-kori használatát (és nem kezdetét!) igazolják.

Kik?

A fülkeperiodizáció révén meghatározott *tág időintervallum*, valamint a kaptárkömező területi kiterjedése azt látszik igazolni, hogy a fülkékhöz kapcsolódó rítust gyakorlók köre már a hun korban is, majd az avarok és az onogurok (késő avarok) idején, valamint a magyar honfoglalást követően is ezen a területen élt. De nem elképzelhetetlen, hogy a fülkefaragás kezdete az őskorig is visszanyúl.

Miért?

Szent László király 1. számmal jelölt törvénykönyvében (1092. Szabolcs) lefektetett 40 egyházi intézkedés egyik törvénytípusa (decr. 1. 22.) fellép a *pogány szertartások* ellen, megtiltja a forrásoknál, vizeknél, fáknál, köveknél történő *pogány áldozati szertartásokat*: „...*quicumque ritu gentilium iuxta puteos sacrificaverit, vel ad arbores et ad fontes, et lapides oblationes obtulerit...*”

140. kép. Csordás-völgy, II. kúp

(aki pogányszokás/nemzetségi-nemzeti szertartás szerint kutak mellett áldozik vagy fákhoz, forrásokhoz és kövekhez ajándékokat visz...). Nem bizonyítható, de könnyen elképzelhető, hogy a *lapis* szó értelmébe – mely *Ipolyi Arnold* szerint egyfajta „pogány” oltárkövet, kőoltárt jelenthet – a kaptárkövek is beletartoznak.

Közelítsük meg a kaptárkövek – a sziklák felületébe faragott fülkék, lyukak, tál alakú mélyedések, csatornák – mibenlétét e „pogány” vallásgyakorlás sajátosságai felől. Ehhez a kísérlethez pedig *Ipolyi Arnold Magyar Mythológiája* (1854) ad segítséget.

Áld, áldozat. „Az isteni tisztelet kitűnő jelensége az áldozat, az istenségnek nem csupán szóval, de tettel, ajándékkal tisztelése.”

Szent helyek. „Hogy őskorunkban hasonlóan (t. i. mint a szkítáknál, a szabadban) végeztetett az isteni tisztelet alkalmilag választott bizonyos helyeken, nemzetünk költöző, vándor, barang élete gyaníttatja; hogy az ily helyek az ősi természetvallási tisztelethez alkalmazva választattak, a természetelem tiszteletet feltételezi; mint ezt emlékeink is tudják még. László törvénye tiltja még a források, vizek, fák s kövek melletti pogány áldozatokat...”

Oltár. Az áldozati szertartások elvégzésére oltárokat állítottak, lapos oldalú, különleges köveket alkalmazva. Nagy valószínűséggel „László törvényeiben is a köveknél az áldozás eltiltása egyenesen ilyen oltárkövekre vonatkozik”. Középkori okiratokban, határjelentésekben gyakran szerepelnek oltárkövek, menedékkövek, bálványkövek.

Bálvány. „Voltak-e bálványaink is? Valószínűleg. A kő, melyen az állati véres áldozat leölettetett, szétvágatott, s az áldomásnál asztal és tálul szolgált; s az, mely a halott sírját jelölte,

nem csak oltárrá lesz, de idővel bálvánnyá emelkedik, az oltár és sír felett álló alakká képeztetik.”

Néző. A később bálványokká magasztosult oltárköveken a *táltosok*, *garaboncosok*, *deákok*, a *pogány idők tudós szerzetesi, papjai* – kiket *boncosoknak* is hívtak – végezték szertartásaikat. A *boncos* elnevezés *Ipolyi* szerint arra figyelmeztet bennünket, hogy „ők valának talán pogány vallásunk azon béli nézői, az állatok béliéből jóslók, kikről krónikáink... még emlékeznek.” A *táltosok*, *mágusok*, *bölcsek*, *jósok*, *bűvösök*, *bájosok*, *varázslók*, *béli nézők*, *hugyanézők*, *áldozatnézők*, *oltáron nézők* különböző elnevezések, melyek a régi, „pogány magyarok papjait” jelölik.

KITEKINTÉS. TRÁKOK A BÜKKALJÁN?

A fülkés sziklák rejtélyének megoldásában segítséget jelent az „azonos analógiák” bővítése, azaz a forma és méret tekintetében hasonló (esetleg a kerettel rendelkező) fülkék más vidékeken történő keresése és az analógiákhoz társuló adatok bevonása. A hazai előfordulásokhoz hasonló fülkés sziklák Eurázsia számos helyén ismertek: a Mediterráneumtól Kisázsian át a Kaukázusig, sőt az Altájig (a Hovd-folyó völgyéig). A legközvetlenebb analógiák – a magyarországi kaptárkövekhez leginkább hasonló fülkés sziklák – a Balkán-félszigeten lelhetők fel: Bulgáriában a Provadiai-platón (Madara, Roják) és a Keleti-Rodope hegységben

A kaptárkövek eredetét kutatva tehát van egy másik vonal, amin el kell indulnunk: az *agrián* nép nyomozása. A történelemtudomány

141. kép. Parmak Kaja (Nočevo, Keleti-Rodope, Bulgária)

142. kép. Gluhite Kamäni (Malko Gradište, Keleti-Rodope, Bulgária)

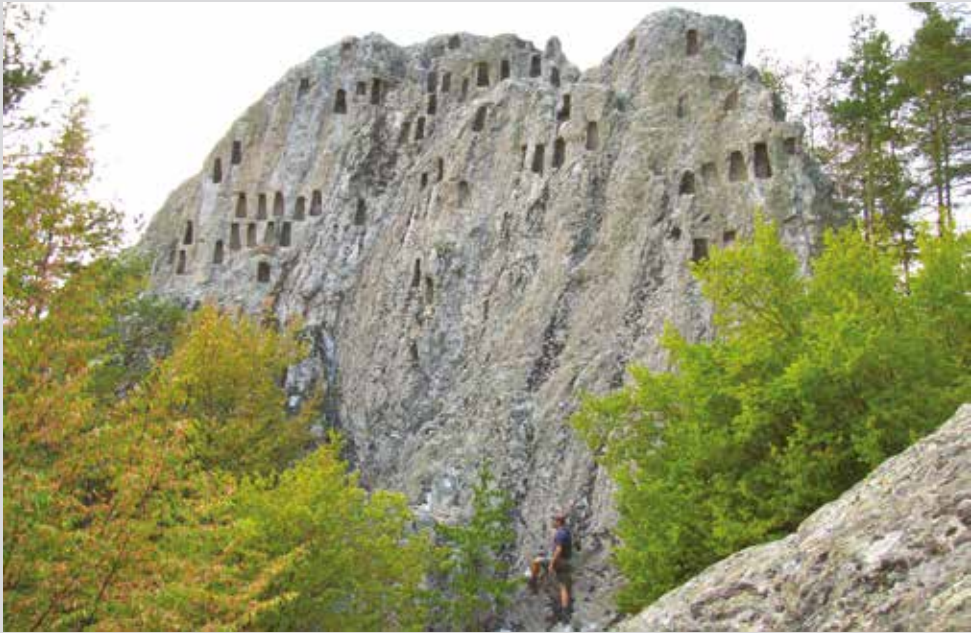
Bonfini Egerre vonatkozó adatait nem kezeli kellő súlyal, pedig állításai mögött tények láncolata húzódik. Bonfini Eger a *metanaszták* vagy *jászok* tartományába helyezi és a város alapítóit, illetve névadóit a Rodope hegység mellől elűzött *agrianes* nevű *trák-illír* eredetű népben nevezi meg¹¹⁴. Már Strabon *Geographika* című művében tudósít a Balkánon élő *agrianes* nevű *trák-illír* néptörzsről.

Felvetődik tehát a kérdés, hogy kik lehettek az agriánok és mikor érkezhetek vidékünkre? Régebbi népnek kellett lenniük az Kr. e. 1. század vége felé Alföldre települő szarmata jazigoktól, ha igaz a bizánci forrásokat jól ismerő Bonfini azon állítása, hogy a jazigok kiűzték Eger mellől a trák-illír földművelőket.

Kr. e. 730-tól erősödik meg a trák-kimmer törzsek inváziója a Fekete-tenger északi előtere felől s ez egybeesik a *preszkíta* bevándorlásokkal (*mezőcsáti csoport*). Az Eger városa

fölött magasodó felsőtárkányi Várhegyen éppen ebben az időben, a Kr. e. 8. században (az ún. HaB3 periódus elején) épült meg a Kyjatice-kultúra telepének erősítése. A késő bronzkori-kora vaskori földvár sáncának létrehozása a preszkíta mezőcsáti csoport beáramlásának első hullámaival függhet össze. Hogy a védművet ellenük építették-e meg vagy maga az újonnan érkező népcsoport emelte, nehéz eldönteni. Mindenesetre a felsőtárkányi leletek között megjelennek a *badabagi-besut-besarábiai-bulgáriai* eredetű kerámiaformák, díszítménytípusok. Sőt, ez a nép ismerte a vasat, *trák-kimmer* fegyverzetet és lószerszámokat használt¹¹⁵.

A második megoldási kísérletünk egy hadjáráshoz kapcsolódik. I. Dareiosz perzsa uralkodó időszámításunk előtt 513-ban átkel az Al-Dunán és behatol a *szkíták* földjére, akiktől ugyan vereséget szenved, de a hadmozdulat a Balkánról *trák* népeket készítetett

143. kép. Sas-kő. A Kartal kaya, azaz Orlovi skali a Keleti-Rodope egyik legtöbb fülkével rendelkező kultikus sziklája (Ardino, Bulgária). Az Arda vízgyűjtő területe bővelkedik ilyen megfaragott sziklákkal, melyek a bronzkor végén, a vaskor elején kialakult kökultúra sajátos elemei

15. ábra. Gyökerek. Részlet Abraham Ortelius térképéről (Thraciae veteris typvs... 1585). Az agrián nevű trák néptörzs lakóhelye a Taxis fluvius (Ardasz) folyó mentén volt a Kr. e. I. évezred első felében. Itt sejtethető a bükkaljai kökultúra forrásvidéke

144. kép. Testvértájak. A Bükk-vidéket idéző Keleti-Rodope Mečkovec nevű vidéke (Harmanlijska-patak völgye) számos, a bükkaljai kaptárkövekhez hasonló trák kultikus sziklát rejt (Nočevo, Bulgária)

145. kép. Perperikon az ősi trák sziklavár. III. Alexandrosz is járt itt

146. kép. Orpheus kőszarkofágja a trák sziklaszentélyben (Tatul)

147. kép. Sziklavár. A siroki vár feltárás közben (1965–1972)

148. kép. Kivájt sziklatömb. A siroki vár vaskori történetének emléke

149. kép. A kitáruló Cakó-tető. Napjainkban fák lombjai takarják a fülkés sziklafalakat (I. sz. sziklavonulat)

150. kép. Szőlőparcellák és gyümölcsöskertek a Mész-hegy délnyugati lejtőjén. Ma már az akác vette át az uralmat

151. kép. Erdő, sziklák, kertek. Amikor a Nyerges-hegy tetején még szőlő és gyümölcs termett (1970-es évek eleje)

152. kép. Erdő, sziklák, gyepek. Ekkor még legeltettek és kaszáltak a Hegyeskő-tető környékén (1970-es évek eleje)

153. kép. Egri tanítóképzősök kirándulása a mész-hegyi kaptárkövekhez (1956)

elvándorlásra. A régészek szerint ekkor, a Kr. e. 5. századtól a Kárpát-medencében és a Balkánon egységes színezetű kultúra virágzott. A rómaiak ezeken a területeken trák nyelvű törzseket említenek. Talán ebben az időszakban érkeztek az agriánok a Bükkaljára...

Mindenesetre a kaptárfülkéket készítő népeség kutatása terén döntő lehet ez a balkáni vonal is. A Rodope hegység trák kultikus fülkéit, melyeket a bolgár kutatók szerint *urnate-metkezésre* használtak a Kr. e. I. évezredben, fontos analógiának tekintjük, nem kizárt a kapcsolat a mi kaptárfülkéinkkel.

Bulgáriában a sziklás hegycsúcsok oldalába sűrűn egymás mellé faragták a 80–100 cm magas, álló trapéz alakú fülkéket. Például a Keleti-Rodope hegységben található Sveta Marina csúcsán egy trák erődtítmény alatt négysziklatömb emelkedik ki (Gluhite Kamäni azaz Süket-kő, Malko Gradište településtől délnyugatra a Gorata gerincén), amelyekbe sziklasírokat faragtak, oldalaikba pedig több száz trapéz alakú fülkét, amelyekbe a trák Odrüsz törzs az elhunytak hamvait helyezte. Ugyanitt sziklába vájt lépcsők vezetnek a csúcsra, ahová a kultikus szertartásokhoz szükséges áldozati ajándékokat vitték.

Az odrüszok és az agriánok jelentős megalit-kultúrát teremtettek, amelyet a Szakar-, a Keleti-Rodope és a Sztrandzsa-hegység dolmenje, sziklasírrai és sziklaszentélyei szemléltetnek. A régészek a trákiai megalitemlékeket – a dolmeneket, sziklába faragott sírokat, fülkéket – a Kr. e. 12. és 6. század közé helyezik és kapcsolatba hozzák az ókori Napkultusszal. „A Rhodopében néhány sziklasírt olyan magasságban képeztek ki, hogy egész nap érhessek a napsugarak. Jó néhány száz thrákiai dolmen és a Rhodope néhány sziklába vájt sírja szolgált a királyok végső lakhelyéül; ezek a szoláris és khthonikus kultusz összeolvadását jelképez-

ték, és egyben rituális áldozatok és kultikus szertartások helyeiül is szolgáltak. A számos, kőből kirakott kör – a Nap ábrázolása – annak bizonyítéka, hogy az uralkodó alattvalói között elterjedt ez a kultusz.”¹¹⁶

EGY KIS ETIMOLÓGIA

A „kaptárkő” népi elnevezése a fülkés sziklának, amelyeket Bartalos Gyula szerint csak Szomolyán hívták így. Bizonytalan a fülkés sziklák ezen névadásának keltezése: nem tudjuk, hogy megelőzte-e a kaptáras méhészet létrejöttét, a kaptár szó méhészeti terminológiává alakulását vagy annak hasonlósága nyomán csak az újkorban született. Egyébként a kaptár szó etimológiája sincs megnyugtatóan tisztázva.

A kaptár szó először tulajdonnévként bukkan fel korai okleveleinkben. 1264-től olvashatunk Kaptár-hegyről, Kaptár nevű faluról – ezekben az esetekben a kaptár kifejezés tehát földrajzi névként van jelen.

1264: „...ad monticulum kaptarhegh.” a csöti monostor határában (Monumenta ecclesiae Strigoniensis I-II. Ed.: Ferdinandus Knauz. Strigonii 1874-82. 511.). 1313: „Kaptarvocation in Comitatu de Barana” (Magyar Országos Levéltár Mohács előtti gyűjtemény. Dl. 86924.). 1357/1360: „...et pervenit ad magnam viam Kyrallwtha ad arborem Captarhassa vocatam.” (OL. Dl. 12173.). 1367: „In Montem Captarvocation.” (OL. Dl. 5623.)

A kaptáras méhészkedés csak 19. századi eredetű: Dierzon és Berlepsch nevéhez fűződik a mozgatható keretes kaptárak (irzon, zirzon) elkészítése, bár őket megelőzte Kövesdi Szar-

ka Sándor erdélyi magyar méhészt 1844-ben, Kolozsváron bemutatott hasonló elvű találmánya, amit még „közönséges ráma méhkas”-nak nevezett. „Nem ismerjük a szarvasiak kaptározását, amelyet már 1794-ben megkezdtek, hogy mentsék a méheket a füsttel való lefolytástól.”¹¹⁷ 1779-ben Vannay István, 1795-ben Szuhányi János, 1816-ban Márton Gábor még a fonott kasra értik a kaptár szót. Vannay a mai kaptár őstét „új módi bödön”-nek nevezi, ez már deszkából összeszegezett méh lakás¹¹⁸. Az első köznévi adat a kaptárról az 1519 körül keletkezett Debreceni Kódexben található: „egi ray meh zalla reiaia mind orczaiat s mind zaiaz el leun s ugi zengedoznek vala mit egi kaptarban uagi kosarban.” (Nyelvelmléktár XI. 17.)

Ezek az adatok azonban nem teszik lehetővé a kaptár szó egyértelmű meghatározását, amire *A magyar nyelv történelmi-etimológiai szótárában*, a kaptár címszó értelmezése előtti kérdőjel hívja fel a figyelmet. A szó jelentését így határozzák meg: ‘fatörzsbe vájt üreg a vadméhek számára <az erdei méhészetben>’. A kaptár szócikk etimológiai részének bevezető mondatából is tükröződik a szó eredetére vonatkozó vélemény határozatlansága: „Valószínűleg német eredetű; vö. ófelnémet *chaftore*, *chafteri* ‘kaptár, méhkas’; vö. még főként közép- és észak-németországban német népnyelvi, nyelvjárársbeli *käfter* ‘kis kamra, alvófülke, rekesz’...” „A magyarba való átvétel a középfelnémet korban történhetett. A származtatás némi nehézsége, hogy a szó a középfelnémetből nincs kimutatva, meglete azonban feltehető.” (MTESZ II. 366–367.)

Mollay Károly szerint a kaptár szó átvétele a 11–13. századi vallon telepítésekkel került hazánkba. A velük egyidőben bejött felsőnémet – elsősorban bajor – nyelvjárási telepések azonban nem az ófelnémet *chaftere*, hanem egy nem adatolható *chafter*–*chafter* változatot hoztak. Mivel szótagzáró (f) a magyarban

még nem volt, (p)-vel helyettesítették. Az ófelnémet *chaftere* <latin *captarium* <*captorium* eredeztetési valószínűsítése nyomán a latin szó egy *cavum captorium* szószerkezetből ráértéssel válhatott ki. A latin *cavum*, *cavea* ‘üreg, mélyedés’ jelentésű. Az 1405 körül írt Schläli Szójegyzékben egymás mellett áll a három szinonima: *cauerna*–*cauus*–*fouea*, az első és harmadik felett magyar értelmezés: ‘lik, lyuk’. (Az Abaúji vármegyei Méhlyuk – 1255: Myhluk, 1275/78: Myzluk – helynév szinte tükörfordítása a latin *cavea apium*, illetve a *cavum apium* megnevezésnek, illetve ómagyar megfelelője a /*cavum*/ *captorium*-nak, az eredeti kaptárnak.) Mollay itt utal a kaptárkövekre is, szerinte a kaptár a magyar földemes szinonimája lett. A kaptár szó így került a középfelnémet korban nyelvünkbe, de ennek vizsgálatát még nem tekinthetjük végleges álláspontnak¹¹⁹.

Más következtetésre jutunk azonban, ha a kaptár kompozitum két gyökszavát külön-külön vizsgáljuk meg. Fehér Géza írja: „Az óbolgár-szláv nyelvben van egy szó *k a p* ‘szobor, idolum’ jelentésben, amely mint a magyar *kép* is bolgár-török eredetű (**kāp*). Tehát a bolgárok keresztény tanítói átvették a bolgár-törököktől a ‘szobor, idolum, szentkép’-et jelentő **kāp* szót, mint fontos kultusz-szót...”¹²⁰

A kép először 1315 körül jelenik meg írott forrásainkban ‘forma, alak’ jelentéssel, egyébként a nyelvészeti kutatások ótörök eredetűnek tartják. „Az óegyházi szláv *kapъ* ‘kép, képmás’ a bolgár-török nyelvből való. – A magyarba hosszú magánhangzót tartalmazó török alak kerülhetett át ‘forma, alak’ jelentésben.” (MTESZ II. 447–448.)

A bálványképek sumir és ural-altáji egyező elnevezéseit vizsgálva Varga Zsigmond megjegyzi, hogy bár nyelvészeink a magyar *kép*, *képmás* szavunkat török eredetű, honfoglalás előtti jövevényszónak tekintik, az eredetét

mégis a sumir nyelvben kell keresni. A *Gombocz Zoltán* által összeállított jegyzékből a 15/117. listaszámú tételt közös sumir-török-magyar szókinsnek tartja, melynek sumir alapszava a *gib, gim* 'faragvány' s ennek parallele a magyar „készítmény, kép”, a török *kap, kep, geb* ugyanaz. „A *sumir gim. ES. dim* és a török *gib, gibi, gim* a hasonlítás partikulájaként szerepel, de eredeti jelentése, mint ez a *dim* formából is kitetszik – tesz, készít, ebből készítmény, kép, alak és így lett a hasonlítás, a hasonlóság partikulája.”¹²¹

A *tar* utótag szintén megtalálható a sumirban 'rendel, végez' jelentéssel. *Varga* szerint pontos megfelelője a köztörök *türü*, mongol *türü*, mandzsu *doro*, a magyar törvény, döntés, szokás, erkölcs szócsaládnak. A *tar* a szintén sumir gyökkel a *dar*-ral alapját képezi a családi ősök tiszteletét kifejező ősi intézményünknek, a *tornak*. Ezt a magyar szót szintén honfoglalás előtti, török jövevénytőnek tekintik és a csagatáj hasonló jelentésű *tor* szóból eredeztetik. *Varga* szerint viszont sem a *kap*, sem a *tar*, *dar* nem török jövevénytő, hanem mindkettő sumir-ural-altái közös örökség.¹²²

Ha tehát a *kaptár* szavunk törvénnyel, szokással, rítussal kapcsolatos valamilyen készítmény, faragvány (bálvány?) megjelölésére szolgáló ősműveltségi fogalom, akkor az ősmagyar mitológia örökségét kell benne látnunk. Így a *kaptárkövek* pedig – amennyiben elnevezésük megelőzte a *kaptár* szó méhészeti terminológiává alakulását – kapcsolatba hozhatók az ősi magyar (kárpát-medencei) hitvilággal, azon belül a halotti szellemek animista tiszteletével, az ún. „*pogány*” vallásgyakorlással, a halotti torral.

Elgondolkodtató *Sz. P. Tolsztoz* Az ősi Chorezm című könyvében szereplő „*kaptar chana*” terminus is. A 10–13. századi chorezmi kultúra emlékei azok a hosszú, keskeny és magas

épületek, melyek falán belülről számtalan fülkeszerű kis bemélyedés látható. Az ásatások tanúsága, valamint az írott források szerint a fülkéknek „*dekoratív*” szerepük lehetett, bennük üveg és fém díszedényeket helyezhettek el. A helyi üzbégi lakosság a rájuk gyakorolt benyomás alapján *kaptar chana* elnevezéssel illeti az építményeket, vagyis „*galambdúcoknak*” hívja azokat¹²³. Önkéntelenül is a székelőkapuk galambdúcai jutnak eszünkbe, melyekben sosem tartottak galambot! Nem véletlen az sem, hogy az antik római, kora keresztény korszakban a föld alatti temetkezési helyek, fülkék neve a galamb latin nevéből képzett *columbárium* ('galambdúc'). A szemiotikai szakirodalomból tudjuk, a galamb lélekjelkép.

Mielőtt a megkezdett gondolatsort folytatnánk, szólni kell a fülkés sziklák *köpkö* elnevezéséről is. Nemcsak *Saad Andornál* találkozunk ezzel a kifejezéssel, hanem *Bartalos Gyula* terepi megfigyeléseit rögzítő naplóiban is: „*Mangóoldal... aljában vannak a köpkökök.*”¹²⁴ Kérdés, hogy ez az elnevezés mennyiben utal a rendeltetésre, mert köpüt a fülkében nem tartottak. Az őtörök eredetű *köpi* szavunk „*minden valószínűség szerint a honfoglalás előtti magyarság állattenyésztésében érvényesülő török hatás nyomán, mint a tejfeldolgozás egyik műveletének kellékét jelölő kifejezés került át nyelvünkbe.*” Jelentése 'vajköpülő faedény'. A méhlekással kapcsolatos másik jelentés kialakulásának a kivájt fa ilyen célra történő felhasználása képezi az alapját. (MTESZ II. 617.)

Ez az elnevezés a mi esetünkben is inkább a fülkés sziklák 'kivájt lyukkal', 'üreges eszüközzel' való alaki hasonlóságon alapulhat, mintsem méhészeti rendeltetésen. Tehát ez az elnevezés sem feltétlenül a *kaptárkövek* fülkéinek méhészeti rendeltetését hivatott alátámasztani.

KAPTÁRKÖVEK FÖLDJE

VÖRÖSSÁNCOK

LATORVÁR

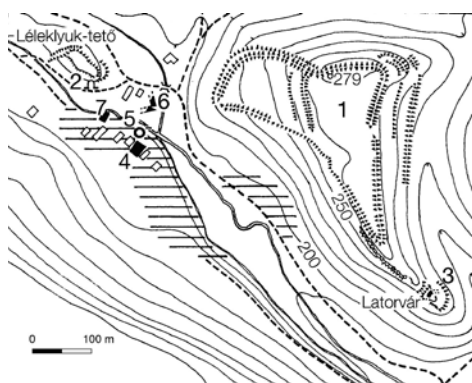
A 10–11. századot, a honfoglalás és az államalapítás korát a Bükkalján két impozáns megjelenésű sáncvár képviseli: a sályi Latorvár-tető sánca és a közelmúltban felfedezett felsőtárkányi Kőköz erődítése. A sályi Latorvár-tető 5,26 hektár kiterjedésű őskori telepének felső platóján – a honfoglalást követően – egy 2,4 hektár alapterületű sáncvárat építettek. Az Anonymus által említett Örsur várával azonosítható erődítés 11 méter talpszélességű és 3 méter magasságú sánca egymásba csapolt gerendákból álló sűrű rács- és rekeszszerkezetű, amit cölöpök erősítettek meg. A gerendaszerkezet közé döngölt agyagtöltésre kőfalat is emeltek. Ezt a vártípust tartja ma a kutatás a honfoglaló magyarok első várainak. A X. századi nomád állam erődített nemzetségi szállásközpontjai, a későbbi törzsi állam lokális centrumai lettek az I. István idején

létesített ispánságok központjai (ilyenek például Abaúj, Borsod és Szabolcs). A hegyvidékek peremén, alacsony hegyhátakon, dombhátakon, tehát kis relatív magasságban találjuk ezeket az erődítéseket. Sáncszerkezetük az ún. széles talpú sánc; a többosztatú, kazettás gerendahálózattal megerősített töltés szélessége jelentősen meghaladja a magasságát. A sánc anyaga több esetben téglaszerűen átégett.

Anonymus Gesta Hungarorumában az Örsur vára és az Eger vize című fejezetben több olyan várról tesz említést vidékünkön, amelyet ma is ismerünk: „Azután Árpád vezér és nemesei innen felkerekedve a Nyárad vizéig vonultak, s tábort ütöttek a patakok mellett attól a helytől kezdve, amelyet most Kácsnak mondanak. Árpád itt nagy földet adott Ócsádnak, Örsur apjának. Örsur, a fiú aztán ott, annak a folyónak a forrásánál várat épített, amelyet most Örsur váranak hívnak. Árpád vezér és övéi

155. kép. Sály – Latorvár-tető sánca, lent a völgyben Latorút (a hajdani Váralja település)

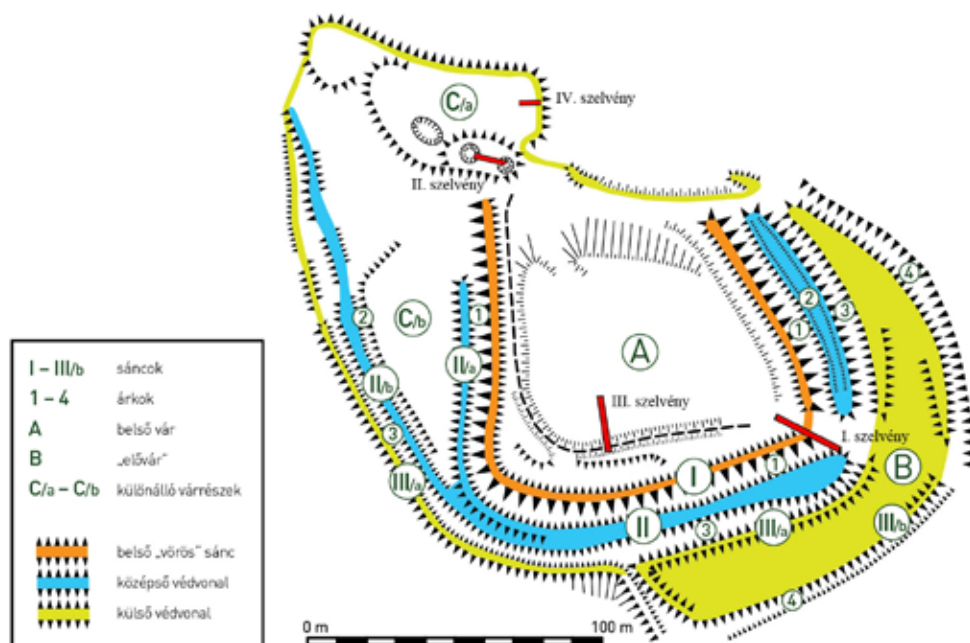
16. ábra Sály-Latorút. Az Őrsur nemzetség 10. századi nemzetségi központja. 1. nemzetségi vár; 2. kora-Árpád-kori (?) földvár és a Léklyuk-barlang; 3. Árpád-kori lakótorony; 4. 10-15. századi település részlete; 5. rotunda; 6-7. középkori épületek falmaradványai. (A vízszintes csíkozás az Árpád-kori település kiterjedését jelzi.)

innen továbbmenve eljutottak az Eger vizéig. Kunyhókat készítve több napig ott maradtak, s azt a helyet, amelyen a vezér számára leveles színt vertek, Színhalomnak nevezték el. Táboruk

az Ostoros-pataktól egészen Poroszló váráig húzódott. Azután útjukat folytatva elérték a Zagyva folyót; ennek a folyónak a partján tábornok ült a Tiszától egészen a Mátra erdőig, s meghódították annak a földnek minden lakóját a Köröstől a Zagyva folyóig meg a Szepes erdőig. Akkor Árpád vezér nagy földet adott Ednek és Edöménnek a Mátra erdőben, ahol az unokájuk, Pata, később várat épített. Az ő sarjadékukból származott hosszú idő után Sámuel király is, akit kegyességéért Abának hívnak.”

ÁRPÁD-KORI KÖZPONT: VALLIS AUXILII

A Tárkányi-medence peremén lévő kő-közi vár 270–310 m tszf-i magasságot fog át,

17. ábra A felsőtárkányi sáncvár alaprajza

és legmélyebb védett része 40 méterrel van magasabban mint a medence északkeleti talpsíkja. Erősségünket É–ÉNy felől a Kő-köz sziklaszurdokának meredek fala, DK-i irányban egy enyhén emelkedő és kiszélesedő lapos hegyhát határolja. Ez a Csák-pilis felől É-i irányba futó hegygerinc gátolja el a Barát-völgyet (Barát-rétet) a Tárkányi-medencétől.

A három párhuzamos sánccal és árokkal (délekeleten egy negyedik sáncvonallal) kerített kő-közi védmű összetett, többrészes volta jelentősen különbözik az őskori erődített telepek alaprajzától. A háromrészes kő-közi vár teljes alapterülete 2,74 ha. Erősségünket – a történeti adatok és korhatározó leletek hiányában – a geográfiai-morfológiai helyzete, alapterülete, alaprajza és a sáncok jellege alapján középkorinak (pontosabban Árpád-korinak, azon belül is államalapítás korinak) feltételezhetjük. Amennyiben a vörös színű, égett agyag-granu-

látumok (patics-szerű darabkák és törmelékek) jelenléte, valamint a sáncban lévő nagy felületű vörös agyagtömbök a sáncmű építéstechnikájára utalnak, azaz valóban ún. *vörös sánccal* van dolgunk, akkor még inkább alátámasztást kap az erődítmény feltételezett kora.

Felsőtárkány a középkortól az egri püspökség birtoka. A település két falurészre különült el: Alsótárkány a mai templom körül terült el, a „*Feltarkan*” elnevezés pedig a Kő-köz előterében kialakult püspöki majorság és kastély környezetére vonatkozott. Az 1493-ban készült Bakócz-kódex az északkeleti falurészen már megemlíti a püspöki „*pallaciumot*” (kúriát, palotát), a díszkertet, a pisztrángos tavat és a majorházat. Ezt megelőzően, a Kő-köz sziklaszorosán túl – a mai Barát-völgyben – Dörögdi Miklós egri püspök 1332-ben kolostort építtetett a kartauzi szerzetesek részére. A Barát-völgy középkori neve *Vallis Auxilii* volt, azaz *Segedelem-völgy*.

156. kép. Sáncok a Kő-köz fölött (Felsőtárkány)

A törökök már 1526 őszén végigpusztították Eger környékét, amely során Felsőtárcány is jelentős veszteségeket szenvedett. A legnagyobb pusztítás azonban 1552-ben, Eger sikertelen ostroma során érte: a törökök felégették a püspöki uradalmat. Ekkortól elnéptelenedett a kartauzi kolostor is. Felsőtárcány egészen a 18. század első évtizedéig pusztta, határát az alsótárcányi jobbágyfalu lakói használják.

A környék újjáéledése az 1744. december 8-án kinevezett Barkóczy Ferenc egri püspökségének idején történt meg, aki 1750 körül felépítteti a Fuorcontrasti (Gondúzó) nevű kastélyát, majd a nazarénusok részére kolostort létesített a kartauziak helyén (1756). Ekkoriban több helyen „márványbányát” nyitnak (Kő-köz, Kőbánya-órom), ahol olasz kőfaragók dolgoznak, s a Lök-völgy egyik mellékvölgyében (Zsindelybánya-lápa)

beindul a palakőbányászat is, valamint a Várhegy – Csák-pilis nevű hegyvonulat északi oldalában létesül egy vadaskert.¹²⁵ A környék topográfiai viszonyai, illetve a földrajzi nevek némi eligazítást adhatnak a kő-közi védművet illetően. A Barát-völgy középkori neve tehát *Vallis Auxilii* volt.¹²⁶ A latin *vallis* szó ugyan valóban völgyet jelent, a *val* gyökből képzett *vallum* szó azonban sánc, fal, árok, 'erődgát' értelmű. A segítő, segéd jelentésű auxiliáris kifejezés mindenképpen a védelem fogalmkörébe tartozik, ezért asszociálhatunk az elnevezésből egy mentsvára, sánccal, fallal erősített menedékhelyre is: egy auxiliáris vallum-ra. A *Vallis Auxilii* középkori latin elnevezés tehát a Barát-völgy és környezetének egyfajta menedék-jellegét hangsúlyozza. Nem elképzelhetetlen, hogy az egri püspökség, a vármegye egyik elfeledett mentsvára, menedékhelye (asylum) lehetett a Kő-köz fölötti erősített hely.

157. kép. Bükkzsérc látképe a Patkó-sziklával (Hódos)

A vár alaprajza, valamint a belső, ún. „vörös sánc” szerkezete analógia nélküli, különbözik a Kárpát-medence eddig ismert őskori erődített telepeitől, illetve a 11–12. századi ispáni várakétól. A 2018-ik évi régészeti kutatás feltárta a sánc belső és külső oldalát megerősítő kőpakolást, amelyet a sánc irányára merőleges vékony faágakból képezett faváz kötött össze a kőfallal érintkező agyagtömbös, agyagrögös feltöltéssel. A faágaszövedéket döngölt agyaggal szilárdították meg, amelybe hosszanti helyzetű fagerendákat illesztettek, ezáltal alkotva igen stabil szerkezetet. A belső, vörösre átégett sánc korát egyedülálló és archaikus jellege alapján őskorinak vélik a kutatók. (A kik nem tudták eldönteni, hogy a gerendákat elszenesítő és az agyagbetöltést teljesen átégett tűz egy építészeti technológia vagy várostrom követelménye...)

A régészeti kutatás során a hegytető északi nyúlványán egy Árpád-kori épületegyüttes maradványai is előkerültek. Az egyik épületnek kőalapozása és téglával kitöltött gerendaváz szerkezetű fala volt, faragott kőkeretes ablakokkal és ajtókkal. A másik épület színesfém-megmunkáló műhely lehetett, gerendaváz, sövényfonatos falakkal, vályogos tapasztással. A 12–13. századra keltezhető pénzérmék, kerámiatöredékek, valamint a vörös színű téglák és a világos faragott kövek (riolitignimbrit) kombinációját használó építészeti megoldás alapján egy kora-középkori, Árpád-kori reprezentatív központ sejthető itt: nem elképzelhetetlen, hogy a kő-közi erősség a korai vármegye-rendszer egyik kulcsfontosságú, de eddig rejtőzködő eleme, Heves (Újvár) vármegye központja volt.

Az István államszervezési tevékenysége nyomán létrejött Újvármegye – amely két össze nem függő tömbből, a későbbi Abaúj (és Sáros), valamint Heves megye területéből állt. Elgondolkodtató, hogy a hevesi ispánság központját

nem ismerjük, a hevesi ispáni vár nyomának azonosítása eddig nem járt eredménnyel. Hevesen nem igazolható egy korai vár megléte¹²⁷.

Heves, pontosabban a hevesi udvarispán első említése 1215-ből való. Ez a forrás arról tanúskodik, hogy Újvár hevesi részét az *újvári ispántól* függő *hevesi udvarispán* (*curialis comes*, azaz udvarbíró) igazgatta. A fennmaradt írásos-okleveles adatokból tudjuk, hogy Hevesújvár 1323-ban már önálló vármegye¹²⁸. Nehezen képzelhető el, hogy az abaúji tömbtől távoli hevesi rész ne rendelkezett volna a közigazgatáshoz szükséges „infrastruktúrával”. Még ha nem is ispáni várral, de legalább egy *curialis* várral (udvarispáni/udvarbírói erődített tartózkodási hellyel) biztosítani kellett a vármegye biztonságos működését, védelmét.

A felsőtárkányi felfedezés nyomán felvethetjük, hogy megvan a vár is, csak éppen nem Hevesen, hanem Egertől északkeletre, a Vallis Agriensis szegletében, a Vallis Auxilii kapujában fekvő (Felső)Tárkány határában. Ott, ahol a többi korai Árpád-kori megyeszékhely szinte minden jellemző ismérvét megtaláljuk: a várat, a katonai telepítést, illetve a várjobbágyok hajdani jelenlétét, a törzsi területet, fejedelmi birtokot, illetve a szolgáltató falvak rendszerét. (Az esperesi templom még rejtőzködik.) Györfy György a Tárkány helynevet – és a *tarkan* méltóságnévből származó *tarján* török eredetű/rokonságú magyar törzsnevet – a vasművességgel, vasveréssel, azaz a szolgálnépi berendezkedéssel, illetve a központi hatalom által be- vagy letelepített törzsi katonasággal hozza kapcsolatba.

A várispánságok királyhű fegyveres erejét alkotó harcos várjobbágyokon kívül Felső-tárkány (és Eger) közel-távolabbi környékén, Hevesvármegyében több szolgáltató falu is kimutatható (Fegyvernek, Lovász, Szekeres, Fedémes, Halász, Tímár, Szűcs és a disznópásztort jelentő Színér, Szőlőske stb.).

KAPTÁRKÖVEK FÖLDJE

SZŐLŐHEGYEK

VÁLASZTÓVONAL: AZ ŰRBÉRRENDEZÉS¹²⁹

Magyarországon a török hódoltság után a hagyományos (szerves) tájművelést felváltja egy modernizálódó tájhasználat. Az ősi, tradicionális erdőhasználatot (nevezik helytelenül: erdőkielésnek is) felváltja a korszerűnek nevezett erdőgazdálkodás. Közben valami végzetesen megváltozik: az *erdőkhöz és vizekhez való paraszti jog* – ami az újkor küszöbén álló Nyugat-Európában teljességgel ismeretlen – megszűnik. A Rákóczi-szabadságharc után, Mária Terézia uralkodása alatt a nyugat-európai joggyakorlat szerint rendezik a tájhasználat, a földhasznosítás kérdését, a jobbágyságot megfosztják az erdők, gyepek, vizek művelésének jogától.

Addig a faluközösségek választott önkormányzata alkotta meg azokat a szabályokat, amely

szerint a falut és határát – az erdőket, vizeket, legelőket, mezőket, szántókat, szőlőket – a közösség tagjai egyenlő joggal használhatták. A földművelésre alkalmas földeket a falu határán belül a talaj minősége, a domborzat tájolása, a lejtés iránya és mértéke, valamint a vízellátottsága szerint *dűlőkre* osztották, melyeket utak, szélesebb-keskenyebb erdő- és cserjesávok választottak el egymástól. Minden dűlőben minden család rendelkezett művelhető földterülettel: például a szántók kiosztása az igaerő szerint történt. Néhány évenként nyílászással (sorshúzással) újraosztották a földterületeket.

A szántóföldi művelésre alkalmatlan, de *szőlők* telepítésére, bortermelésre alkalmas felületeken, rendszerint hegyek, dombok délies lejtőin kialakult szőlőskertek tulajdonlása ugyan állandósult, azonban a műveletlenül hagyott szőlőket elvették és másnak adták.

159. kép. Szőlőtáblák a Nagy-Eged alatt

Itt igen korán kialakult egy-egy szőlőskert másokat kizáró használata. Ha azonban műveletlenül hagyta a foglalással szerzett szőlőt, a közösség vagy a hegy földbirtokos ura azt elvette, s más vette művelésbe.

A lakóháztól és az udvartól elkülönült, távolabb épített szállás, szálláskert, istálló- vagy ólaskert, a szőlő és a meghatározott időre másokat kizáró, művelésbe vett szántók kivételével a településhatárt az egész közösség használta: az erdőkkel, a fás, ligetes legelőkkel, a nádasokkal, a patakokkal, a folyókkal, az állóvizekkel, az árterekkel a faluközösség összes tagja rendelkezett.

A földesúr és a jobbágy közötti jogviszony egységes országos szabályozása, az *úrbérrendezés* 1767 és 1774 között (Délvidéken az 1780-as években) zajlott le. Bár az úrbérrendezés elsődleges célja az állami adóalap, a

jobbágytelek szabályozása és védelme volt – amit a jobbágytelkek felmérése, az úrbéresek és birtokállományuk felmérése előzött meg –, a tájművelés és a birtokszerkezet alapvető átalakulását eredményezte. Az úrbérrendezés a tradicionális magyar faluközösség mellett leginkább a természetre volt negatív hatással: új, szervesen földhasználati formák (pl. intenzív művelésű gabonatablák) és hatalmas nagybirtokok alakultak ki.

Az *úrbérrendezést* követően szűnt meg például az ősi vízrendezési elveken alapuló sajátos és egyedi kárpát-medencei ártéri gazdálkodás is. A jobbágyok az úrbérrendezés előtt szabadon használták az árteret, annak erdeit, legelőit és a folyóhátakon kialakított szántókat, kerteket. A síkvidéki ártereken halásztak, pákászkodtak, állatot tartottak, vadásztak, madarásztak, gyűjtötték a madarak tojásait, a gyümölcsöket és a kicsiny földeken

160. kép. A cserépváraljai Várhegy és a kastély látképe a faluból (Saád Andor fényképfelvétele, 1941)

szántottak-vetettek. Miközben gondozták az ártéri gazdálkodás, a vízrendezés kulcsának számító *fokokat*, az övzátynyokat megnyitó csatornákat. A nehezen járható vízi világ, az idegenek számára áttekinthetetlen táj menedéket és szabadságot adott az ott élőknek – egészen az 1700-as évek végéig, amikor is a nagy folyóinknak kereskedelmi vízi úttá kellett válnia. Az ezzel járó vízmentesítési munkálatok ellehetetlenítették a fokgazdálkodást.

Az 1767. évi úrbéri törvény a jobbágytelek tartozékának tekintette a földművelésre alkalmatlan területek használatának jogát, a legelők és erdők jobbágyi haszonvételét is, de jelentősen korlátozta ezt a jogot. Az elkülönítés során kimérték a jobbágytelkenként járó legelő- és erdőrészteket, amelyeket az úrbéresek közös használatára egy tagban hagytak. Az ezen felül megmaradt legelő és erdő pedig az uradalomé lett, így az egykori

ártereket – vizeinek lecsapolásával, a folyók gátak közé szorításával – bekapcsolhatták a gabonatermelésbe. A földesurak a jobbágyokkal közösen használt szántóművelésre alkalmatlan területekből tehát a törvény segítségével hatalmas földdarabokat hasíthattak ki, amelyeken majorsági gazdálkodást folytathattak.

Az *elkülönözések* következtében más ősi, organikus kultúrtáj-formák, az ember és a természet harmonikus viszonyát tükröző élőhelyek, növénytársulások is eltűntek. A Bükkalja dombvidékére, de a Bükk hegység nagy részére jellemző legelőerdők is megszűntek az úrbérrendezést.

A falu határán belül a hagyományos faluközösség rendelkezett minden élőfával. Épületfát minden lakos a maga szükségletére, a közösség engedélyével vágathatt az arra

161. kép. Cserépfalu a mész-hegyi hagyásfás legelőről

elkülönített erdőrészből, tüzelőre száraz, hullott fát is mindenki szükséglete szerint szedhetett, ha kevés volt belőle, az egyenlő jog alapján osztoztak. Kialakult a közösség állatainak eltartására legalkalmasabb erdőtípus, a *legelőerdő* vagy *fás legelő* is. Ezt, mint a később kialakult fátlan legelőket is, minden esztendőben a közösség kitisztította: kivágták a marháktól megkímélt tuskés bozótot, a kökényt, vadrózsát, galagonyát, más tuskés gazokat. Az élőföldön felnövő vad gyümölcsfákat az ahhoz értő emberek beoltogatták tavasszal. A 18. század végéig általában az oltó nem tartott igényt a beoltott fa termésére, de voltak olyan vidékek is, ahol tiszteltben tartották az erdei szállások körül oltott fák terméséhez a szállás gazdájának a jogát. Az elkülönözések következtében megváltozott az erdőkép is. Az erdőhasználatot az „ősidőktől” kezdve szabályozták: erdőrendtartásokat már a középkortól ismerünk. Míg a török hódoltságot követően az erdélyi falutörvények még részletes erdőhasználati előírásokat tartalmaztak, addig az Erdélyen kívüli parasztság már nem dönthetett a faluhatár Erdeinek használatáról, az erdőgazdálkodás módjairól, hiszen Mária Terézia *urbariumát* követően a földesúr került döntéshelyzetbe: az erdők jogilag *allodialis* földdé – azaz hűbéri kötelék nélküli feudális birtoktípussá, földesúri birtokrészé – váltak.

FÖLDHASZNOSÍTÁS¹³⁰

Az 1848-as polgári forradalmat követően a jobbágyság intézményének felszámolása a feudális jog- és tulajdonrendszer átalakulását jelentette. Megszűnt az úrbériség, a földesúri monopólium, megindult a szabad földforgalom. A hajdani úrbéres jobbágytelkével

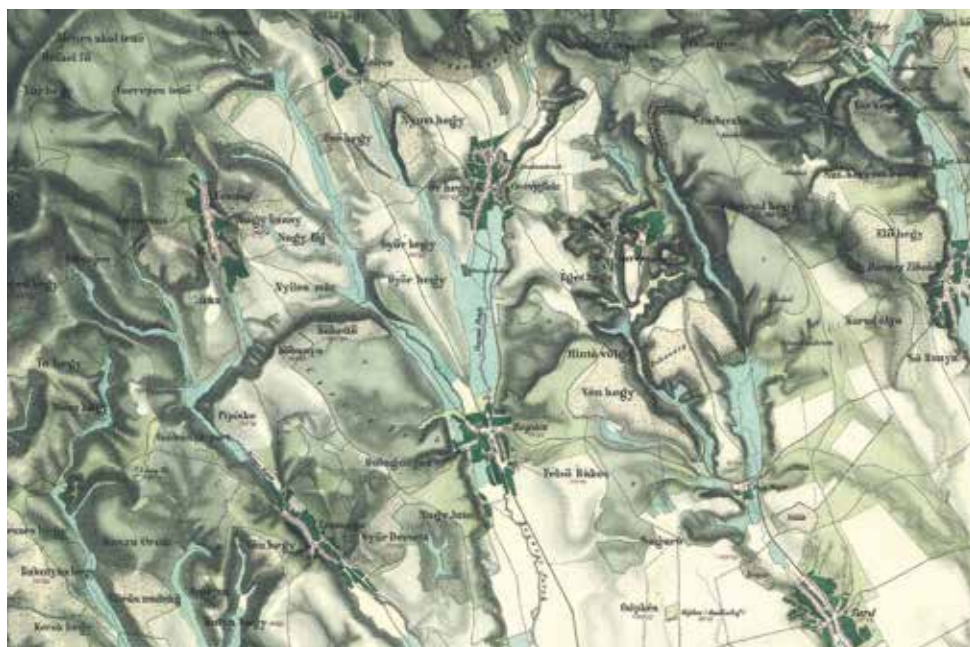
szabad paraszttá lett. A 19. század második felében egy telek két félhelyföld nagyságú. Ezek nem egy darabban voltak, hanem ún. *nyomásokban* adták ki, amelyekben szigorúan meg volt szabva a termelés rendje (nyomásos rendszer, majd vetésforgós rendszer).

A teleknek két fajtája volt: a házhelyül szolgáló beltelek zártkerttel és a határban lévő kültelek (szántóföld, szőlő). A *határ* egy falu mezőgazdasági területe, amelyet dűlőkre osztottak. A *dűlő* a nyomás területe, amelyet közvetlen földutak (az ún. dűlőutak) határoltak. A *kert* bekerített helyet jelöl (hasznosított föld, tehát adó alá esett ellentétben az udvarral). A Bükkaljai falvak belterületén kívül élősvénnel körülvett *szerűskertek* is voltak, ahová a termést hordták, ahol a cséplés, nyomtatás történt. A rét elnevezés általában a szénakaszcálásra alkalmas földet jelentette, ami többnyire a patak menti zizenyős területeken, a domboldalak aljában terült el. A füves legelőt nevezték *mezőnek*, egyébként az ugaron (parlag, pallag, talló stb.) is legeltették a jószágot. A Bükkalja domborzata, éghajlata, talaja kiválóan alkalmas szőlő- és gyümölcs-termelésre. Általában a szőlőhegyeken is sok gyümölcsfa volt, de kifejezetten gyümölcsös határrészek is kialakultak.

Mind az *Első katonai felmérés* (1783), mind a *Második katonai felmérés* (1856–1860), mind pedig a *Harmadik katonai felmérés* (1883) térképein jól kivehetően ábrázolták az alapvető növénytársulások (vegetációs formák), a különböző tájhasználati (földhasznosítási) módok területi eloszlását. Ezek a térképek a Bükkalján a hegységből lenyúló, nagy, összefüggő erdőfoltok közt, a völgyközi hátakon, a települések közvetlen közelében lévő lankás domboldalakon szántókat, a völgytalpakon gyepeket, a völgyek meredekebb partján gyepest, fás, cserjés vegetációt (legelőket, kaszálókat), a dombok délies kitettséggű homlo-

18. ábra. Bükkaljai részlet az Első katonai felmérésről

19. ábra. Bükkaljai részlet a Második katonai felmérésről

kán pedig kaszálók által övezett, mezsgyével, kőgaráddal, sövénykerítéssel körülvett szőlőket, kerteket jölnek.

Az első katonai felmérésre tekintve láthatjuk, hogy a hosszan elnyúló völgytalpi gyepeket a kistájcsoport ÉNy-i harmadában inkább erdők, a DK-i harmadában pedig szántók övezik. Kivéve Cserépfalu és Bükkzsérc völgy-medencéjét, ahol a hegységperemig érnek a szántók. Érdekes – a második és harmadik felmérés térképeinek tanúsága szerint –, hogy éppen itt, a Hór-patak völgyében jelentősen megfogyatkoznak a gyepterületek: Bogácstól északra feldarabolják, délre pedig teljesen beszántják a völgytalpi kaszálókat. A szántóföldek térnyerése egyértelmű. Ugyanakkor a harmadik katonai felmérés lapjain az előzőekhez képest szembetűnő változás, hogy a Bükk hegyei közt viszont megsokasodtak a gyepterületek, a hegyvidéki legelők. A Mész-

hegy és a Hidegkút-laposas fás legelőinek a második katonai felmérésen még híre-hamva sincs. A harmadik katonai felmérés viszont már nagy kiterjedésű gyepterületet (fás legelőt) jelez a „Mészárnyék”-tól északra lévő medencében.

Számos bükkaljai településen a megélhetés alapja az állattartás volt. A gazdák állataikat a közbirtokossági legeltetési társulatok kezelésében lévő legelőkön legeltették. Az állatokat tavasztól őszig a pásztorok, gulyások, csordások, kondások és juhászok vigyázták. (Például Tardon még a 19. század végén is kifejezetten a külterjesség volt jellemző az állattenyésztésre.) A belsőségben tartott jószágot (igavonó állatokat, tejelő teheneket) naponta hajtották ki a legelőre (csordahajtás). A juhtartással és lótenyésztéssel csak a tehetősebb birtokosok foglalkoztak. Eleinte a disznókat félvadon tartották, a bensőségekben történő hizlalásuk

162. kép. Az állattartásnak fontos szerepe volt a bükkaljai emberek életében

igazán a 18. sz. első felében terjedt el, ahogy a makkoltatás háttérbe szorult, sőt kifejezetten tilalmassá vált. A legelő- és takarmányhiány miatt – a földesúr engedélyével – az erdőkben is legeltettek. A bükkaljai lakosság legelőbérleti törekvéseiről és a téli takarmánybeszerzéséről a Tájbanélők c. fejezet ad áttekintést.)

Bár az erdőterületek még a 19. század közepén is jóval nagyobb területeket tettek ki a bükkaljai falvak körül, de az úrbérrendezést követően az erdő (amely nagyrészt uradalmi vagy kincstári tulajdont képezett) csupán munkalehetőséget jelentett a lakosság számára (favágás, egyéb erdei munkák).

TÖRTÉNELMI BORVIDÉKEK

A Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Magyar Királyi Minisztérium által 1884-ben kiadott *„Magyarország borászati térképe borvidékek szerint beosztva”* című térképén a Bükkalja nyugati része a *Tiszáninnen (III.) borkerület Eger–Visontai borvidékéhez*, a Bükkábrány–Tibolddaróc vonalától keletre lévő része a *Miskolci borvidékhez* tartozott.

A térség (Eger–Visontai borvidék, Miskolci borvidék) szőlőtermeléséről és a vele együtt járó borkereskedelemről már középkori írásos források is hírt adnak. Jelenleg a Mátra-aljai borvidékhez tartozó Abasáron, az Aba Sámuel által alapított bencés monostorhoz, az oklevelek tanúsága szerint 1042-ben szőlőbirtok is tartozott. A Szent István által alapított egri püspökség területére és birtokaira 1042–1052 közötti időszakban települtek be a latinusok, akik jelentős szőlőművelők voltak. Az Eger környéki dombok irtáshelyein nagyobb területeket a tatárjárást követően

163. kép. Szőlősgazdák védőszentje: Szent Donát (Eger)

foglalt el a szőlő. A 14. századtól Eger határában már egész hegyeket alkotnak a szőlőterületek. A *Cheplez* nevű szőlőhegyet egy 1364-ben kelt irat, a *Mezpest* és *Zyngvan* nevű promontoriumokat pedig a 16. századi Szent János-könyv említi. Miskolc közelében először egy 1313-as oklevél említi egy szőlőbirtokot: Ákos nembéli Ernye bán fia, István a Krisztus teste klostrom pálos remetéinek adományozta a diósgyőri előhegyen lévő szőlőjét és földjét.

Az Eger környéki ősi szőlő- és kertkultúra a 17. század végén, a török hódoltság után újjászerveződött: ekkor alakult ki az a szőlő-monokultúra, ami kisebb-nagyobb kataklizmákat átvészelve (filoxeravész, gazdasági világválság, a mezőgazdaság szocialista átszervezése) napjainkig jól nyomon követhető.

Ahhoz, hogy az egri határhasználatról pontos képet alkothassunk, tisztában kell lennünk a

város jogi helyzetének alakulásával¹³¹. A török kiűzésétől a 20. századig három korszakra osztható Eger jogállapota:

1. 1687. december 17-től a város kamarai irányítás alatt áll és a szabad királyi városokhoz hasonló jogokkal rendelkezik: a lakosság tulajdonjogon bírta a város határában lévő szőlőket, szántókat, legelőket és szabadon használta az erdőket.
2. 1695. január 4-től (Fenessy-féle egyezmény) Eger püspöki földesúri város.
3. 1854-ben Bartakovics Béla egri érsek és a város polgársága megváltási szerződést köt.

Az igen meghatározó 18. században és a 19. század első felében tehát a városfallal körülvett területet a püspökség alá tartozónak tekintették, ahol a bíró és az igazságszolgáltatást gyakorló városi magisztrátus kijelölési joga a püspököt illette meg. Az egyezés („*transactio*”)

felsorolja az adómentességet élvező, földesúri tulajdonba kerülő ingatlanokat és tevékenységeket, valamint rendelkezik arról, hogy a város határában lévő szőlők után tized és kilenced, a szántóföldi terményekből tized jár a püspök-földesúrnak. Az egriek által birtokolt, illetve bérelt szőlők után beszedett szőlődézsmából a püspökségnek igen komoly bevétele származott. (1695 után az egri határ és a távolabb fekvő ún. puszták nem azonnal és egyszerre mentek át földesúri tulajdonba. Először a káptalan jelölte ki Almagyar puszta határát, majd a földesurak is körülhatárolták birtokaikat, egyre távolabb szorítva a város lakosait.)

Az 1724. évi összeírás a város határában nyolc nagy, összefüggő szőlőterület (szőlőhegy és puszta) nevét sorolja fel: Hajdúhegy, Ráchehy, Almagyar, Cegléd, Egerszalók, Kocs, Szőlőske, Tihamér. A szőlőparcellák összes területe ekkor 1166 kataszteri hold.

164. kép. Szőlőtábla, fáslegelő, erdő. Tradicionális tájkép Cserépfalu határában

1789-ben a nagyarányú telepítések következtében már 3993 kh a szőlőterületek kiterjedése (a város és határának összterülete: 7493 kh).

Az egri szőlők birtokosai szinte teljes mértékben maguk az egri lakosok voltak, ellentétben a Tokaj-hegylajai borvidékkel, ahol már a 15. századtól jelentős arányú az idegenek – elsősorban a felső-magyarországi városok polgárainak – szőlőszerezése.

A Bükkalja szőlőtermeléséről a 19. század közepétől állnak rendelkezésünkre pontos, számszerű statisztikai adatok. 1865-ben a Bükkalján (Eger nélkül) 8649 kataszteri hold (=4977 hektár) szőlőterület volt. Az 1880-as évek közepén megjelent filoxéra az ültetvények jelentős részét elpusztította: 1895-ben már csak 2701 kh (=1553 ha) szőlőt találni a Bükkalján.

A Bükkaljai borvidék 1970 óta önálló szőlőtermő térség. A 127/2009. (IX. 29.) FVM rendelet 1. sz. mellékletében található a borvidékek és a hozzájuk tartozó települések meghatározása, amely szerint a Bükkaljai borvidék jelenlegi neve „*Bükkai borvidék*”, amely a következő 24 települést foglalja magába: Aszaló, Barabás (?), **Bogács, Borsodgeszt, Bükkaranyos, Bükkszérc, Cserépfalu, Cserépváralja, Edelény, Emőd, Harsány, Kács, Kisgyőr, Kistokaj, Mályi, Megyaszó, Mezőkövesd, Miskolc, Nyékládháza, Sály, Szikszó, Tard, Tibolddaróc, Vatta.** (Vastagítva: a valószínűleg is a Bükkalján található települések neve.) A borvidék összes területe: 18 597 ha, hegyközségi nyilvántartás szerint: 1183 ha, a borvidékbe tartozó települések száma: 22.

165. kép. Promontórium. Szőlő és gyepek az erdővel övezett Mész-hegy tetején

Az *Egri borvidék* Egri körzetének jellemző szőlőfajtái a leányka, az olaszrizling, a chardonnay, az ottonel muskotály, a tramini, a sauvignon, a zenit, a királyleányka, a szürkebarát, a pinot blanc, a kékoportó, a blauburger, a pinot noir, a kadarka, a merlot, a cabernet franc, a cabernet sauvignon, a medoc noir, a merlot, és a kékfrankos. Kiegészítő fajták: a rajnai rizling, a csereszei fűszeres, a zweigelt, a bíbor kadarka és a turán. A Debrői körzet jellemző fajtái: a hárslevelű, az olaszrizling, az ottonel muskotály, a chardonnay; a sauvignon, a szürkebarát és a tramini. Kiegészítő fajták: a zenit, a pinot blanc, a leányka és a csereszei fűszeres.

Az Egri borvidék leghíresebb bora a leányka és a bikavér. Ez a bor több vörösborszőlő bórának házasításával készül. Valaha a kadarka különböző változatai adták az alapját, ma a kékfrankos (nagyburgundi). A hagyomány szerint a törökök elől menekülő rácok hozták magukkal a kadarka szőlőfajtát, valamint a héjonerjesztéses vörösborkészítés technológiáját. A borvidék híres bora még az egri leányka és a debrői hárslevelű, valamint a verpeléti olaszrizling. A források szerint a filoxérapusztítást megelőzően Eger környékén a legelterjedtebb szőlőfajták a kék kadarka (vagy: fekete kadarka, törökszőlő, török gohér), a negotíni, a nemes, a lúdtalpú (kadarka-változat), a kekrelevelű (kadarka-változat), a bolond (vagy: rúgós), fehér frankos (vagy: fejeér gohér, fejeér kadarka), a juhfark és a piros bakator voltak.

A Bükkalja keleti felére a fehérborok jellemzőek. Illatos, savban gazdag, zamatos borait riolittufába vajt nemespenésszel vastagon borított pincék rejtik. A fehérbort adó szőlők közül a chardonnay, a leányka és az olaszrizling a jellemző, kisebb mennyiségben a csereszei fűszeres és a karát, valamint a cabernet sauvignon, a cabernet franc, a kékfrankos, a merlot és a zweigelt. (Kiegészítő fajták:

ottonel muskotály, pinot blanc, rizlingszilváni, sauvignon, tramini, zengő, zenit, zöld veltelini, kékoportó, medina, blauburger, pinot noir és a turán.) Az írott források szerint a filoxéravész előtti régi fajtákat a Tokaj-hegyaljához hasonlóan itt is a gohér, a furmint, a hárslevelű, a mézesfehér, a juhfark, a bátai, a damián és a rizling képviselte. A krízis elmúltával az új ültetvényekbe sokféle az ellenállóbb, direktermő szőlőfajtákat telepítettek: konkordot, delavárit, otellót.

A szőlőhegyek (*promontóriumok*) dűlőiben gyümölcsöt is termesztettek, a parcellákban jellemzően cseresznyét. A hajdani szőlőket szegélyező birssövények, szilvások, meggyesek még ma is több helyen láthatók. A különféle gyümölcsfákkal beültetett dűlők a szőlőültetvényeknek „*regényes kertalakot adnak*”¹³². A Bükkalján a filoxéra által okozott szőlőpusztulás jelentős lendületet adott a gyümölcsstermesztésnek. A bükkaljai gyümölcs kultúrát a régiségben legalább félszáz gyümölcsfajta gazdagította. A szilva (besztercei), a körte, a meggy, az alma (batul) és a szőlősorok közé ültetett parasztkabacknak nevezett őszibarack mellett a cseresznyetermesztésnek volt (és van) nagy hagyománya. A Bükkalja legismertebb, leghíresebb gyümölcse a gyógyhatású *szomolyai rövidszárú fekete cseresznye*.

Sályban csak körtefajtából 11 félért termesztettek régen: „*A körték között az eperrel egy időben érett az epréskörte (kicsi, világoszöld fajta), aratásra a búzáskörte. A császárkörtének is két fajtája volt: nyári és őszi. A nyári aratás után érett az őszi, ha korábban is szedték le, csak októberben volt jó. Nagyon szerették a sályiak az őszi pergamenkörtét. Ez az egyik, a napverte oldalán bíborvörös, a másik oldalán sárga színű, igen édes körtefajta. Sárgára érett a lopótök formájú golyakörte, zöldre pedig a nyakaskörte. Cömbölyded, élénk sárga színű,*

apró, de igen illatos a citromkörte. Keményhúsú a télre érő vaskörte. Olyanra tud nőni, hogy egy-egy darabja a 30 dekát is megüti. Őszeleji az igen apró, zöld mézkörte. Ezt akkor szedik, mikor a közepe megívódik (meglottyad). Meg kell még említeni a libanyakkörtét. Nem kiadós, inkább dísznek jó.”¹³³

Az Eger környéki szőlőbirtokok a szőlőültetvény alsó részén – a szőlőalján – gyümölcsöst, esetleg kisebb kaszálót vagy kisebb kapálót, szántóföldet is tartalmaztak. Az általában 5–10 hold kiterjedésű szőlőtáblák aljában kapott helyet a kunyhó, amely az időjárás viszonyosságai ellen menedékkül szolgált. Például az egeri Nyerges-tetőn vagy a Novaj és Szomolya közötti Nyárjason riolittufába faragott bújókát alakítottak ki, míg az egeri Mész-hegy tetején, és néhol a Nyerges-tetőn felmenő falú, ignimbrít-téglából rakott kőházacskákat építettek – melyek közül néhány még ma is áll.

166. kép. A Boldogasszony-dűlő. Háttérben a Patkó-sziklák (Hódos)

Azegri **Kőlyuk-tető természetvédelmi terület** (117,5 hektáron) 1998-ban hozták létre annak érdekében, hogy a területen meglévő *szőlő génbanki anyagokat és szőlő törzsültetvényeket* megőrizték. Az Eger déli határában húzódó többhektáros szőlőültetvény nem elsősorban az ökológiai illetve termőhelyi adottságok miatt figyelemreméltó, hanem a területen fellelhető szőlő génállománya miatt. A természetvédelem elsődleges célja a területen ezen génállomány és a törzsültetvények jogszabályokban, rendeletekben és előírásokban rögzített módon történő megtartása. Mivel a terület bizonyos szőlőfajták törzsültetvényeinek fenntartását és létesítését szolgálja, ezért bármilyen egyéb gazdálkodási tevékenység a területen nem engedélyezett. A Biológiai

Sokféleség Egyezmény kihirdetéséről szóló törvény alapján a génforrások megőrzésére irányuló tevékenységek során nemzetközileg egyeztetett, standard módszertani ajánlásokat és előírásokat kell alkalmazni.

Az Egeri Kőlyuk-tető Természetvédelmi Területen az alábbi szőlőfajták és klónok találhatók: blauburger (anyatóké, törzsültetvény), kékfrankos M. 6/44 klón (törzsültetvény), Rajnai rizling T68. klón (génbank), hárslevelű P.41. klón (génbank), medina (génbank), zöldveltelíni 133. klón (anyatóké), chardonnay (anyatóké), szürkebarát 34. klón (anyatóké), szürkebarát B.10. klón (génbank), traminer Fr. 46-107. klón (génbank), nemes olaszrizling (génbank), olaszrizling P.2. klón (génbank), olaszrizling B.5. klón (génbank), királyleányka (génbank), ottonel muskotály D. 90. klón (génbank), csemegefajták (12 génbanki tétel).

SZŐLŐSKEPUSZTA PROMONTÓRIUMA

Az Eger környéki *szőlő-monokultúras* borvidéken a szőlősgazda (a kapás vagy a napszámos) az év javarészét (koratavasztól késő ősziig) a szőlőben (a szőlőskertben) töltötte, hiszen a szőlő a leghosszabb vegetációs periódusú növény, amit a tenyészidő alatt – a metszéstől a szüretig – folyamatosan gondozni kell. A szőlősgazda ugyan a hóstyai házakban élt, de a második otthona a megélhetést jelentő szőlő volt – ahol tehát ideiglenes hajlékot alakított ki¹³⁴.

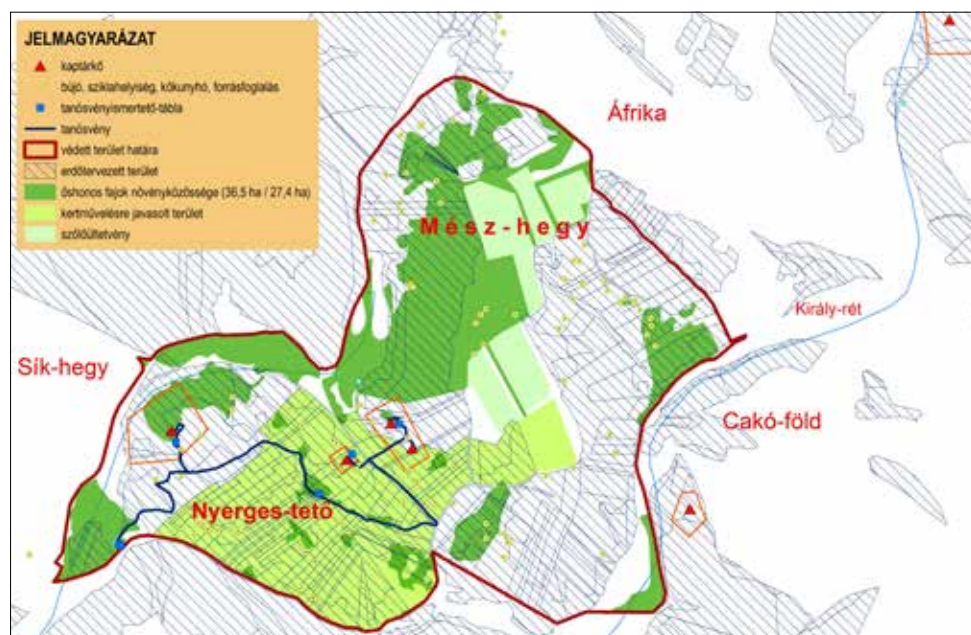
A nagyobb részt erdőművelési ágba sorolt Mész-hegy és a Nyerges-tető egykor szőlő-hegy, egy sajátos, időszakosan lakott település volt, melyről antropogén struktúrák – riolittufa faragott sziklahelyiségek („bújók”), épített falú házak („kunyhók”), gazdasági ren-

deltetésű objektumok (pince, dézsmapince, istálló, kőhodály) és egyéb hajlékok, valamint kőgarádok, utak tanúskodnak. A területen és közvetlen környezetében 2018-ig 81 db objektum (75 emberi tartózkodásra alkalmas hajlék: 55 db bújó, 20 db építmény, épület) lett felmérve, valamint 4 parasztkőfejtő, egy kút, egy foglalt forrás és egy kőzetbe vágott vízmedence.¹³⁵ (Az újkori sziklahelyiségek között akad néhány archaikus, kultikus jellegű is.)

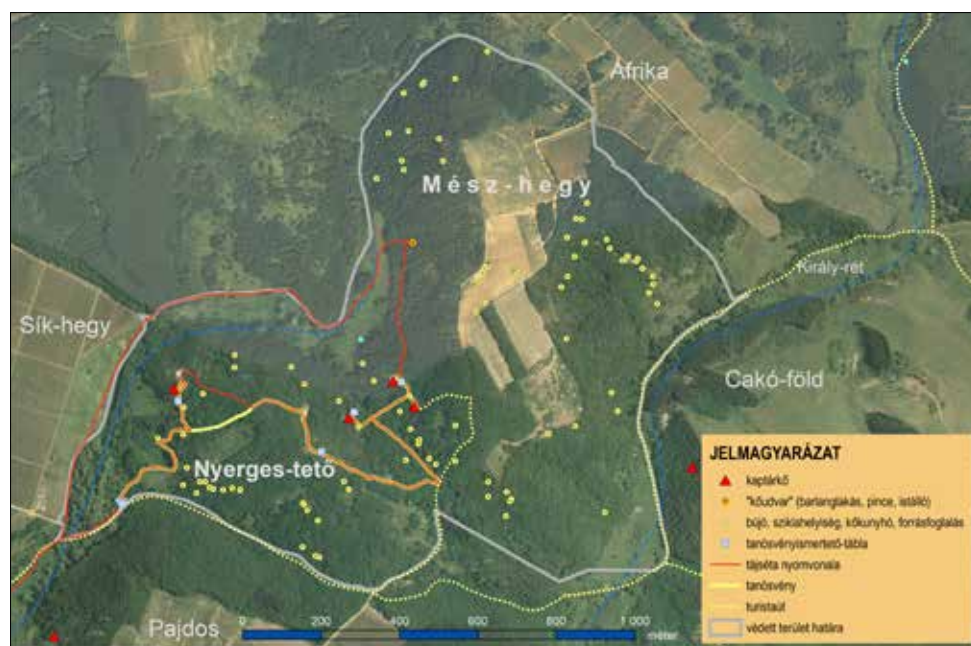
A szőlősgazdának a szőlő, a pince és/vagy a préház jelentette a szőlőbirtokot. Ha tehát a szőlő (szőlőskert, a szőlővel beültetett dűlő) távolabb volt a várostól (falutól), akkor a szőlőben *kunyhó* vagy *bújó* szolgált hajlékul, szerszám és egyéb javak raktárául. A bükkaljai szőlőkben csak a legritkább esetben alakítottak ki bor tárolására szolgáló pincét, melyek általában a település szélén *pincecsoportokba*, ún. „*pincefálvakba*” rendeződtek.¹³⁶

167. kép. Az egri Mész-hegy délnyugati lejtőjén lévő kaptárkőcsoport (H.2.c – II. sziklavonulat) az 1960-as évek elején

20. ábra. A Mész-hegy – Nyerges-tető helyi jelentőségű védett természeti terület felszínborítása és tájhasználati módjai

21. ábra. A Mész-hegy – Nyerges-tető helyi jelentőségű védett természeti terület kultúrtörténeti értékei

A szőlőhegy, a szőlőbirtok a régiségben különleges jogi helyzetet jelentett: a szőlőhegy birtokosainak összessége, a hegyközség tagjai a jogi szabályozás (hegyi regulációk, instrukciók) révén voltak részesei a szőlőhegyi életnek. A szőlőhegyek mentesültek a feudális birtokrendszer kötöttségei alól és a korlátozottan szabad paraszti tulajdon kategóriájába kerültek.¹³⁷ A 16. századtól azonban az autonóm módon működő „hegybéli helyiségek”, hegyközségek mellett nagyobb kiterjedésű majorsági szőlőbirtokok is kialakultak a szőlőhegyeken (így Eger határában is). A földesúr elismerte a hegyközségek önállóságát, a demokratikusan megválasztott tisztségviselők igazgatási szerepét.

A hegyközség intézménye az 1950-es évekig maradt fenn, az akkori politikai berendezkedés megszüntetett minden autonóm, valódi közösséget, így az organikus-természetes szőlőhegyi életet is. Az irányítás nélkül maradt

szőlőhegyeken megszűnt a közösségi tulajdonlás ezen különleges formája, az eredeti-ősi tájhasználat (tájművelés).

A Mész-hegy – Nyerges-tető helyi jelentőségű védett természeti területet 146,64 hektár kiterjedéssel 1995-ben Eger Megyei Jogú Város Önkormányzata a 13/1995. (V.24.) rendeletében nyilvánította védetté. A helyi jelentőségű természeti terület rendeltetését a következőképpen határozták meg: az utókor számára őrizze meg a táj nagy részben fennmaradt eredeti arculatát, tartsa fenn a tudományos szempontból is egyedülálló riolittufa-vonulatok természeti értékeit, különös tekintettel a területen található *kaptárkövekre*; a védett terület biztosítsa a területére eső molyhóstölgyes erdő, az ősgyep-szigetek és a tájra jellemző hagyományos mezőgazdasági kultúrák fennmaradását és legyen a szakirányú tudományos kutatás, illetve oktatás bázisa.

168. kép. A Nyerges-tető nyugati kaptárköve (H.2.e)

169. kép. A sziklaoltár madártávlatból

170. kép. A nyerges-tető keleti kaptárköve (H.2.d)

171. kép. Dülöszelektált borok kóstolója e régi barlanglakás udvarán (Mész-hegy)

172. kép. Egy tipikus bújó belseje (Mész-hegy)

173. kép. Ősi kőépítmény a Tarna völgyében (Tarnaszentmária)

174. kép. A síroki vár sziklahelyiségei

175. kép. Egy hajdani dézsmapince a Mész-hegy és az Afrika-dűlő közt

176. kép. Sziklába faragott ősi menedékhely: a Százrejtektű (Andornaktálya)

KAPTÁRKÖVEK FÖLDJE

FÁSLEGELŐK

LEGELŐERDŐK, FÁSLEGELŐK

Az ember az őskőkor óta járja az erdőt: eleinte csak gyűjtögetett és vadászott benne, a neolitikum óta viszont egy komplexebb használat révén (át)alakította azt. A Kárpát-medence belső területein mindenütt ún. „járt erdők” voltak, amelyek az ember és a természet viszonylag harmonikus „együttélése” („együttműködése”) következtében jöttek létre – és amelyek elsődleges rendeltetése az újkorig nem a faanyag-igény (tűzifa, épületfa stb.) kielégítése volt, hanem az élelemszerzés, a különböző haszonvételek, az állattartás, a legeltetés. A hagyományos állattartás révén az ember (a pásztor és a faluközösségek együttesen) egy mozaikos (száraz gyepekkel váltakozó, inkább nyitott, mint zárt erdős vegetációt), diverz tájstruktúrát („kultúrtájat”) alakított ki, amit „járt erdőnek” nevezünk¹³⁸.

„A járt erdők között is a legelőnek, kaszálónak alkalmas tölgyeseket becsülték legtöbbre. A tölgy nemcsak makktermése miatt volt értékes a legeltető állattartó gazdaságok számára. A természettől ritkásan növő tölgyfák alatt elég dúsan terem a fű, s azt a lombos árnyékban nyáron sem égeti ki a nap. A tölgyes erdő a füves tisztásaival ... egész éven át legelőnek használható, legeltetéstől megkímélt részei pedig kaszálónak is alkalmas. Tölgyes erdőkben a gulyák, méneselek élelmet találtak akár egész éven át. Sok településről jegyezték fel a 17–18. században, hogy legelője, kaszálója nincs, csak az erdőben.”¹³⁹

A bükk-vidéki („palócföldi”) fáslegelők létrejötte, a hajdani állattartás módjainak megismerését Paládi-Kovács Attila¹⁴⁰ munkái alapozták meg. Az erdő- és legelőhasználatok, valamint az észak-magyarországi erdő- és legelőközösségek, közbirtokosságok néprajzi,

178. kép. A kisgyőri Községi-legelő hagyásfái

179. kép. Famatuszálem a fáslegelőn (Cserépfalu)

történelmi, jogi hátterét Petercsák Tivadar¹⁴¹ munkái foglalják össze.

Mivel régen az erdő elsődleges rendeltetése az élelemszerzés és az állattartás volt, az erdőben legeltettek, makkoltattak („járt erdő”), ezért az állattartás vonatkozásában az úrbérrendezés, a birtokelkülönözés, de már az ezeket a jogszabályokat megelőző 1791-es erdőtörvény (1790/91. évi LVII. törvénycikk) is számos probléma okozójává vált.

Az erdei legeltetés/makkoltatás, illetve a 19. században egyre nagyobb mértéket öltő legelőhiány összefüggéseit, a legelőkérdés lényegét legtömöbben Téglás Károly foglalta össze 1902-ben az Erdészeti Lapokban. Kifejti, hogy az állattenyésztők az erdőtörvény végrehajtásából származó erdei tilalmazásokban és az „erdészet egyéb túlbuzgósaiba” látják a legelőhiány okait. A legelőkérdés legélesebben a hegy- és dombvidékeken merült fel,

hiszen ezeken a tájakon található az erdők zöme, itt született a legtöbb tilalom, ráadásul a hegy- és domboldalakon „a szántóföldek csekély terjedelme miatt a gazdaság éltető erejét többé-kevésbé az állattenyésztés képezi”. A legelőhiány megszüntetésére javasolja többek között, „hogy az új legelőterületekből a talajerő fennmaradását fokozott mértékben biztosító fáslegelők alakíttassanak”¹⁴².

Magyarország nagy részére jellemző, hogy az erdősült területek legeltetését megsínylette az úrbérrendezés – de leginkább az 1853. évi úrbéri pátenst –, amely megszüntette a tradicionális földközösségeket és kötelezővé tette az erdők és legelők elkülönítését, azaz a „birtokelkülönöztetéseket”¹⁴³. Addig a fával a falu közössége önállóan rendelkezett, a közösség állatállományának eltartására szolgáló fáslegelőket, illetve legelőerdőket, valamint a fátlan legelőket a falu lakosai gondozták és tisztították. A fáslegelő pusztulását és eltűnését az erdőket érintő elkülönítések mellett felgyorsították az egyre szigorúbb erdőgazdálkodási szabályok is. Az erdei legeltetést véglegesen az 1961. évi VII. törvénnyel tiltották be, amellyel ezen tájhasználati forma fennmaradása végleg ellehetetlenült¹⁴⁴. A hagyományos erdőhasználat, a népi erdőgazdálkodás régen kiterjedt legelőerdő-fáslegelő-komplexei a vágásfordulóra alapozott faanyagtermesztés (erdőgazdálkodás) áldozatává váltak, csupán néhány beerdősödött, cserjésedő foltjuk maradt fenn.

Az legelő művelési ágban maradt fáslegelő 1945-ig községek, közbirtokosságok tulajdonát képezték, csekély százalékuk volt magántulajdonban. A szocialista nagyüzemek megalakulásával szövetkezeti és állami tulajdonba kerültek, a rendszerváltás után pedig, ahogy a nagyüzemek eltűntek, jelentős részük osztatlan közös tulajdonban maradt, illetve egy részük átmenetileg gazdátlanság jeleit mutatta (használatukat felhagyták).

180. kép. A beerdősödött Községi-legelő 7 méter törzskerületű kocsányos tölgye (Kisgyőr határában)

181. kép. Faóriás a Bükkalján: az ország legidősebb (4–500 éves) és legnagyobb csertölgye (Tibolddaróc határában)

182. kép. Szürkemarhák a Cinegésben (Cserépfalu)

A „CSERÉPI LEGELŐ”

A „járt erdők” (a ligetes-fás erdők, legelőerdők és hagyásfás legelők) utolsó fragmentumai (sok esetben beerdősödött, degradált foltjai) még néhány helyen fellelhetők a Bükkben, a Bükkalján és a Bükkhát területén, ahol hajdanán zónába rendeződtek, a hegységet körbevevő települések és a Bükk-fennsík (Központi-Bükk) között övezetet alkottak¹⁴⁵.

A Bükkalja egyik máig fennmaradt fáslegelője Cserépfalu határában található, melyen az 1980-as évek végéig a helyi termelőszövetkezet főleg juhokat legeltetett. A Bükki Nemzeti Park részét képező 174 hektár kiterjedésű cserépfalui hagyásfás legelő (Cinegés, Hideg-kút laposa, Cserépi-legelő, Mész-tető) jelenleg a Bükki Nemzeti Park Igazgatóság vagyonkezelésében van. A húsz évvel ezelőtt megkezdett

tájkonstrukciót (cserjeirtást, szárzúzást, előkészítő kaszálásokat) követően a Hideg-kút laposán és a Cinegésen mintegy tizenöt éve magyar szürkemarákkal, a Mész-hegyen öt éve juhokkal legeltetnek a bérlők. A fáslegelő hagyásfái, idős faegyedei nagobbrészt a kocsánytalan tölgy (*Quercus petraea*) és a csertölgy (*Q. cerris*) fajok között oszlanak meg. A faegyedek törzskörmérete 200–300 cm közötti, de előfordul néhány 400 cm, sőt 500 cm feletti érték is. Az idős fák kora 200 év körüli, de lehetnek 300 éves fák is a területen.

A magyar szürkemarák tavasztól ősziig folyamatosan a legelőn tartózkodnak: a ridegtartás (külterjes állattenyésztés) sajátos rekvizituma a földből épített, földbe mélyített karám, ahol az állatok éjszakáznak, valamint a riolittufába vágott pásztorszállás. Télre viszont a fáslegelőtől 10 kilométerre lévő, kőbe faragott istállóba (Királykút, Cakó-föld) hajtják a szürkemarág-gulyát¹⁴⁶.

183. kép. Fáslegelő a Hidegkút laposán. Háttérben a Mész-hegy

184. kép. A Király-kút melletti kőistálló

185. kép. Kőbe vágott istállóban telelnek a szürkemarhák (Király-kút)

KAPTÁRKÖVEK FÖLDJE

TÁJBANÉLŐK

TÁJMŰVELÉS ÉS MUNKAMIGRÁCIÓ

A táj és ember viszonyát, a táji kapcsolatok rendszerét szépen árnyalják a néprajztudomány kistáji munkamegosztásra és árucserére vonatkozó kutatási eredményei¹⁴⁷. A Bükk-vidék geológiai és felszínalaktani jellemzői nagyban befolyásolták a hagyományos tájhasználat, a tradicionális paraszti gazdálkodás, a termelési hagyományok és gazdasági-kulturális kapcsolatrendszerek sajátosságait, jellemzőit. Az elmúlt két évszázadban, a tradicionális paraszti világban a Bükkaljára a gyümölcsbőség és a takarmányhiány volt a jellemző, ami – a tájhasználatra nagy hatást kifejtő úrbérrendezés mellett – egy intenzív munkamigrációt alakított ki. A Bükkalja múltbéli *társadalomdinamikáját* a természeti és táji adottságok, valamint a társadalmi katalizmák együttese formálta ki.

MUNKAMEGOSZTÁS, MUNKÁRA VÁNDORLÁS

A bükkaljai falvakszomszéd tájaktól – az északra lévő Bükk középhegységtől és a dél felé kitáruló Alföld síkvidékétől – eltérő ökológiai adottságai miatt egy sajátos *munkamigrációs* jelenség alakult ki a *hagyományos tájhasználat időfaktorában*. A „szántóföldekben szegény határú, gyenge megtartó erejű falvak”¹⁴⁸, illetve a bükkaljai mezőgazdasági tevékenység periodikus intenzitása miatt felszabaduló (lekötetlen) munkaerő következtében egy kétirányú munkára vándorlás alakult ki. A bükkaljai falvak népe egyrészt a hegyvidéki erdőn talált bér munkát, másrészt az Alföld mezőgazdálkodó parasztfalvaiban vállalt napszámot. Ugyanakkor a szőlőművelés (legalábbis a filoxéravészig) pedig rendszeresen vonzott napszámosokat a Bükkaljára (kapáláskor, szüret idején).

187. kép. Szürkemarka gulya a Hidegkút-laposa hagyásfás legelőjén

HELYBEN TERMELT JAVAK ÉRTÉKESÍTÉSE (ÁRUCSERE, KERESKEDELEM)

A Bükkalja legnagyobb múltú, legkarakteresebb mezőgazdasági terméke a szőlő és a gyümölcs volt. A bükkaljai *gyümölcsárosok* (akik nemcsak a szezonnak megfelelő gyümölccsel, hanem az abból készült aszalványokkal, lekvárokkal is kereskedtek) termékeiket a kistáj peremén lévő városokba (Miskolc, Mezőkövesd, Eger) és az Alföldre szállították. Míg a közeli településekre háton (hátiban) hordták a gyümölcsöt, az Alföldre – a Tisza vidékére, a Jászságba és a Hajdúságba – szekerekkel fuvaroztak. A két világháború között világhíresszer tett szomolyai rövidszárú cseresznye az 1940-es években, hűtővagonokban még Németországig is eljutott. A bükkaljai és az egri *bort* leginkább kereskedők (főleg az egri rá-

cok, nem pedig a helyi lakosok) vásárolták fel és szállították el a tájegységről, tehát közvetett módon cserélt gazdát, ezért ennek kultúraközvetítő szerepe a táji kapcsolatok vonatkozásában alárendelt volt. Azért előfordult, hogy a bükkaljai bortermelők maguk vitték, vagy a helyi szekerekkel vitették az alföldi kocsmárosoknak eladni a bort. (A bor annál jelentősebb szerepet kapott a helyi közösség építésében, a tradicionalitás megőrzésében.)

A bükkaljai települések belső (északnyugati) vonulatát alkotó falvak községhatárai mélyen benyúlnak a Bükk hegység belsejébe, ezért a *népi erdőbirtoklás és az erdőhasználat* (erdei haszonvételek) során keletkezett és termelt javak cseréjében (kereskedelmében, szállításában) is jelentős volt az itteni lakosság szerepe. A klasszikus erdei iparok és foglalkozások – a szénégetés, mészégetés, zsendely- vagy hutaüvegkészítés – termékeit elsősorban a

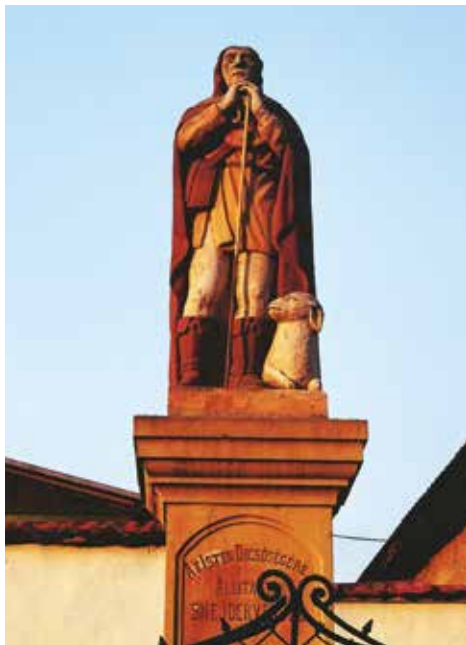

188. kép. Az állatállomány gondozása a természettel való legteljesebb összhangot kívánja

Felvidékről vagy távolabbról (pl. Morva- és Csehországból) betelepült idegen anyanyelvűek, tótok, morvák, lengyelek állították elő.

A bükkí fával, faárukkal, mésszel, faszénnel történő kereskedelemmel azonban a bükkaljai szekeresek is jelentős részt vállaltak.

Az egyik legkarakteresebb – valóban kultúraközvetítő, alakító hatású, „divatteremtő” – kereskedelmi tevékenység a bükkaljai kőkultúrához kapcsolódik. Ugyanis a *helyben fejtett kőanyag* (építőkö, cikló- és kváderkő) és az itt készült paraszti kőfaragványok – fesszületek, sírkövek, kőtárgyak, kőeszközök (ablakkeret, tornácoszlop stb.) – is útra keltek és a Tisza vidékéig, sőt azon túl, a Hajdúságig is eljutottak. Továbbszínezve (a kőkeresztek révén szakralizálva) a Bükk-vidék és az Alföld népének kapcsolatrendszerét.

189. kép. Pásztorok védőszentje: Szent Vendel

ÁLLATTARTÁS, LEGELŐBÉRLÉS, PÁSZTORKODÁS

A régiségben az állattartás igen jelentős szerepet töltött be a Bükkalja népének életében. A felszínborítás, a növénytakaró jellegének kétarcúsága (erdők és mezők), valamint a tulajdonlás különböző formái, az állattartáshoz kapcsolódó tevékenységek (legeltetés, makkoltatás, teletetés, téli takarmányozás) szintén kétirányú migrációt eredményeztek.

A Bükkalja helyenként szűkös legelőterületei miatt a távolabbi területekre, a szomszédos tájakra is kihatott a pásztorkodás itteni rendje. Az egyik irányt a hegység belsejének erdőterületein való *legeltetés*, *makkoltatás*, a másik irányt az Alföld nagyhatárú falvaiban történő *legelőbérlés*, *jószág-teletetés* jelentette. (De olyan adatok is vannak, miszerint az alföldi juhtartók hajtották fel nyájaikat a Bükk hegységbe.)

A bükkaljai, de az egész bükk-vidéki állatállomány gondozását élénk *takarmánykereskedelem* is segítette: az Alföld szénafeleslege mérsért, kőáruért, gyümölcsért cserélt gazdát. (A téli takarmányozás inkább a Bükk hegység falvaiban jelentett gondot, elsősorban a hutatelepülések lakói kényszerültek rá, hogy akár az istállón tartott állatállományt is lehajtsák az alföldi parasztfalvakba teletetni.)

A Bükkalja összességében kedvező térhasznosítású és kiegyenlített térosztású zónának tekinthető, ahol a történelem során egyfajta településsűrűsödés és erőteljes térbeli dinamika alakult ki. Ez a helyzet egyrészt belső áramlási erőteret (belső térbeli mozgásokat) generált, másrészt egy kifelé irányuló terjedést, oda-vissza történő áramlást, cserét (adaptációt) a népesség, a termelési javak és áruk, a kulturális és vallási formák tekintetében.¹⁴⁹

Ugyanakkor a kistájcsoporthoz délekeleti szélén fut a Kárpát-medence gazdasági térszerkezetének egyik legfontosabb gazdasági erővonaltípusa, az ún. vásárhely-vonal (vásár-öv), amely síksági és domb- vagy hegyvidéki tájakat, eltérő jellegű termelési módokkal rendelkező területeket (tájakat) választ el és kapcsol össze.¹⁵⁰

SZENTSÉGI TÁJ ÉS BÚCSÚJÁRÁS

Azokat a tájakat tájegységek, tájrészleteket, földrajzi helyeket, ahol a mondavilág, a szakralizáló hagyománykincs sajátos sűrűsödést mutat *esszenciális jeles helyeknek*¹⁵¹ nevezzük, melyek hatása általában túlmutat a helyi hagyománykincset megteremtő közösség életterén. A gazdag hagyományt őrző és több néphagyomány, valamint látomás, Mária-jelenés, csodás esemény és gyógyulás¹⁵² szentesítette földrajzi helyek idővel zarándokhelyekké, búcsújáróhelyekké válnak¹⁵³. Palócföldön ilyen esszenciális hely *Mátraverebély-Szentkút*: a Szent László ugratása nyomán keletkezett szurdokszerű völgygel, lábnyomos sziklával és csodakúttal (a forráshoz fűződő csodás eseményekkel, gyógyulásokkal, látomásokkal, jelenésekkel) egy aktív, ma is működő szent hely.¹⁵⁴ Aktivitását elvesztő, látens (de napjainkban újjáéledni látszó) szent körzet a *bélapátfalvai Bél-kő*,¹⁵⁵ a nógrádi Szanda nevű hegy, valamint itt a Bükkalján Kács környezete.

A nevezetes, nagy tömegeket vonzó búcsújáróhelyek, kegyhelyek köré idővel ún. *szentségi táj* szerveződik. Az esszenciális helyeket övező szentségi táj olyan terület, ahonnan a búcsújárók, zarándokok rendszeresen

látogatják a búcsújáróhelyet, és amelynek határáig a kegyhely szellemi ereje, spirituális hatása kisugárzik. A szentségi tájban élés, a kegyhelyhez tartozás a régiségben egyfajta közösségi tudatot (összetartozási, csoporttudatot) alakított ki.¹⁵⁶

A Bükkalján három olyan hely van, ahová zarándoklat (peregrinatio) értelmű búcsújárás történt-történik, azaz kegyhely: Eger, Egerszalók és Kács. (A kegyhelyre irányuló zarándoklatokat *szentes búcsúnak* mondja a népnyelv, míg egy templom védőszentjének – a falu patrónusának – ünnepét *templombúcsúnak*.)

A Bükkalja legősibb kegyhelye, legrégebb búcsújáróhelye Kács. Bálint Sándor Boldogasszony vendégségében c. könyvében így ír erről az archaikus szent helyről 1944-ben: „A hagyomány szerint itt a templom alatt csörgedező forrásnál áldozott Őrs nemzetsége a pogány isteneknek. Később monostor épült a helyén, az áldozó követ a Szent Péter apostol tiszteletére szentelt nemzetségi templomba falazták. Ebben az intézkedésében az Egyháznak hasonlíthatatlan bölcsessége nyilvánult meg, a néplélek fölülmúlhatatlan ismerőjének és tanítómesterének bizonyult itt is. A beidegzett ősi hagyománynak kifogástalan keresztény jelentést adott.

A pogány áldozóközből Jézus vallásának szegletköve lett. A véres áldozatok helyén őseink önmagukat mutatták be áldozatul Istennek: imádkoztak, vezekeltek, hálát adtak életük Urának. A forrás megszentelt vizében a középkorban bizonyára még sokáig kereszteltek, de egyben természetesen szentelménnyé is vált. A búcsú napján különben még ma is minden évben fölszentelik.

A monostor sok viszontagság után tönkrement. Az ásatások bizonyára szép sikerrel

jutalmaznának, itt is hirdetnék a magyar középkor katolikus dicsőségét. A mai barokk templomocská a Szentháromság tiszteletére a régi kegyhely helyén épült. Lelki hatását a halhatatlan érdemű Esterházy Károly egri püspök restaurálja. A hagyományok szerint az történt ugyanis, hogy egy nemes úr két leányával a községen keresztül kocsizott. Megállottak és felmentek a dombra, hogy a templomban imádkozzanak. A szentély külső oldalán egy nagy hársfa állt. Az egyik lány a fán három fehér bárányt pillantott meg. Látomásáról szólott édesapjának, de az nem látta. Húga azonban megerősítette testvérének látomását. E mennyei jelenés nyomán szentelték azután a templomot a Szentháromság tiszteletére. Esterházy Károlynak különösen szívében feküdt a kácsi kegyhely sorsa.

A búcsú napján, Szentháromság vasárnapján összesereglik Kácson a Bükk palóc népe.

Vonzási köre igen terjedelmes. Lelki hatásának erejét és állandóságát azonban – sajnos – csökkenti, hogy papja nincs, filiája Tibolddarócnak. Azt hisszük pedig, hogy a környező hegyi faluk népének, amely olyan megható szeretettel ragaszkodik hozzá, intézményesen is, nemcsak a paraszti hagyományok erejénél fogva, ismét lelki középpontjává kellene tenni Kácsot. A középkor legnemesebb hagyományait kellene itt modern változatokban fölébreszteni, hiszen a vallás nemcsak tanítás, hanem kultusz is, nemcsak az egyénnek ügye, hanem közösségi megnyilatkozás is. Szent vallásunk a barokk idők heroikus izzása után egy kissé mindenütt a sekrestyébe húzódott. A búcsújárásban rejtőzködő lelki tőkék gyümölcsöztetésével nemcsak gyönyörű népi, vallásos tradíciók átmentése járna együtt, hanem a tömeggé züllés megakadályozására, egyben korunk emlegetett kollektív törekvésének megszen-telésére is sor kerülhetne.

190. kép. Népviseletbe öltözöttekkel ünnepeken, szentbúcsúkon még ma is találkozhatunk

Kács távol a világtól ott rejtőzködik messze benn a Bükkben, szelíd, hangulatos vidéken, régimódi parasztok között. A búcsújáróhelyek érzelmes hangulata, bensőséges egyszerűsége, a léleknek mosolygó rendje sugárzik a tájon és az emberek arcán is. A falu a templom lábánál húzódik meg. Láttára középbóri képek jutnak eszünkbe, amelyeken Mária az ő oltalmazó palástja alá rejtí híveit.”¹⁵⁷

Egerszalókról Bálint Sándor és Barna Gábor azt tartja, hogy a 18. században az egrí káptalan birtokaira telepített német jobbágy lakosság révén lett búcsújáróhely. A Fájdalmas Szűzanya tiszteletére létrejött búcsújárás „viszonylag gyorsan magyarrá vált, elpalócosodott, s ezáltal magyar jelleget öltött”.¹⁵⁸

„Egerszalók a tisztaság és egyszerűség felejthetetlen képeivel, valami paraszti klaszszicizmus nemes ízeivel, egy artisztikus világ

igézetével fogad bennünket. Süt a nap, ragyogás és derű mindenfelé. Mintha állana az idő felettünk. Kocsmát, boltot nehezen találnál. A házaknak nincs kerítése. Minek a csendő, minek a kerítés? Nem elég a tisztesség? A falu valami csodálatos fehérségben, a menyegzős ruha színében oldódik fel. A nép kinn dolgozik a földeken, a templom fönt őrködik a magaslaton. A Szalóki Szűz innen vigyázza, vezérli híveinek életét és álmait.”¹⁵⁹

A török hódoltság alól felszabadult Eger a Fájdalmas Anya tág vonzáskörű búcsújáróhelye lett. „A török alóli felszabadulás után 1698-ban a rend ausztriai tartományából szerviták telepedtek le Egerben. Ma is álló rendházukat 1728–1738 között építették. Felújították a máriás búcsújárást is, a rendi szellemnek megfelelően a Fájdalmas Anya tiszteletére.”¹⁶⁰

191. kép. Palócföld legjelesebb búcsújáróhelyére a Mátra „mögött” található Szentkútra bükkaljai kereszthaljak is ellátogatnak

192. kép. Fájdalmas Anya búcsúján nemcsak Heves, hanem Borsod, Abaúj, Nógrád, Gömör és a Jászság népe is elzarándokol Egerbe

Eger már az Árpád-korban Mátraerdő (Dél-Felföld, Észak-magyarországi-középhegység) vallási központja, az egri egyházmegye püspöki székhelye. A keresztény magyar állam szervezése során I. István a tíz püspökség egyikét itt alapította meg 1009 táján.

A hagyomány szerint államalapító királyunk a Várdomb melletti *Királyszékéről* kísérte figyelemmel az első székesegyház építését. A Királyszéke a mai Tetenvár nevű édesvízi mészkőből (darázkő) felépülő dombtető déli kiszögélése.

A Királyszéke földrajzi név János apostolnak mennyei jelenésekről való könyvét idézi, amelyben feltűnik Isten királyiszéke és a rajta ülő valaki, a huszonnégy Vén és a négy lelkes állat. „És azonnal elragadtatám lélekben: és ímé egy királyiszek vala letéve a mennyben, és üle valaki a királyiszekben.” (Jel 4,2) Talán nem

járunk messzi az igazságtól, ha István király egri jelenlétét révülésnek, egyfajta meditációs út fontos állomásának tekintjük. A Királyszéke mint létrendbeli ugrás, létsíkváltás helyszíne jelenik meg a helyi hagyományban.

Ezt igazolja a híres egri szertartáskönyv, az egyházi központban végzett liturgiát egy teljes egyházi éven át dokumentáló ún. *Ordinarius* azon feljegyzése, amely *Olajbafótt Szent János ünnepét* (május 6.) ismerteti: „Parancsolt ünnep az egész egyházmegyében. A kórust a kanonokok vezetik. Vörös színű és a legünnepélyesebb ruhákat kell használni. Mise előtt *Asperges van*. Ezután (ha egyházmegyei zsínatot tartanak ebben az időben) ünnepélyes körmenetben vonulnak a Káptalan soron keresztül (per capitulum) a Szűz Mária templomhoz (ad beatam virginem solenniter). A papok kazulába, a papnövendékek dalmatikába, illetve kappába öltöznek. A körmenet a Királyszéken

193. kép. A Tarna völgyében lévő Feldebrő altemplomában az apszis boltozatán Krisztusnak, a Mindenség urának képe foglalja el a fő helyet a négy evangélista jelképével

*keresztül (per montem Királzkyi) tér vissza a nagykapuhoz (ad magnam portam). Ezután következik az ünnepélyes nagymise. Ha nincs zsinati időszak, akkor mise után tartják meg a körmenetet. A Káptalan soron menvén és ugyanott visszatérvén. A kanonokok és papok kazulát viselnek.”*¹⁶¹

Az *Ordinarius* képet ad a szertartásrendről, de Eger város topográfiájáról is: a várban lévő Szent János székesegyházban zajlott a nagymise és innen indult, illetve ide érkezett vissza a körmenet. A nagykapun át levonultak az Eger-patak bal partján elterülő városba, az ún. Káptalan városnegyedbe, a Káptalan sorra, amely a mai Knézich Károly utcával azonosítható. A körmenet innen a Szent Jakab városrész (a mai Jankovics Dezső, Tavassy Antal, Servita és Balassi Bálint utcák által lefedett terület) déli szélén álló Szűz Mária templomhoz vonult.

Ez a templom azonos a ferencesek *Boldogasszony templomával* és kolostorával, mely 1260-ban mint ferences rendi tartományi székhely szerepel. Ez a monostor a mai servita templom helyén állt.¹⁶² A körmenet a Királyszéken keresztül tért vissza a várban lévő bazilikához.

Egyetlen esetben, az egri egyházmegye saját ünnepén érintett a szakrális menet olyan helyet, amely nem templom, s ez a Királyszéke! A szakrális út legfontosabb állomása, egy magasabb létállapot elérésének kapuja. Az *Ordinarius* kihangsúlyozza, hogy ekkor kell a legünnepélyesebb ruhákat viselni. Ez az ünnep az ekkor formálódó egyetemes egyházi liturgiai gyakorlattól különböző, sajátos elem, minthogy az is sajátos és különös, hogy az egri főegyházmegyének, illetve ősi székesegyházának Szent János a védőszentje, ami Európa-szerte igen ritka titulus.

194. kép. Az egri Várhegyen a magyar államalapítás időszakát idézi a körtemplom, aminek építése megelőzte a Szent János evangélistának szentelt püspöki székesegyház alapítását

Merthogy az egri egyházmegyének Szent János a védőszentje. Az apostol és evangélista fő ünnepe ugyan december 27., de a karácsonyi ünnepkör liturgikus telítettsége miatt a búcsú megtartására Jánosnak a május 6-i ünnepét jelölték ki (Olajbafótt Szent János).

Bálint Sándor szerint azért választotta az egri püspökség János evangélistát patrónusul, mert a szentnek sas az attribútuma, a sas pedig az Abák „totemállata” volt, azé a nemzetsége, melynek a szállásterületén szerveződött meg e püspökség.

Ez esetben az ún. „pogány” magyar hagyomány és szakrális szemlélet egyházi szimbolikába történő beépülésének vagyunk tanúi.¹⁶³ (A sas – karmai közt könyvvel – Eger város címerének is fontos eleme.) János az a tanítvány, akit Jézus külön is kitüntetett szeretetével. Az utolsó vacsorán Jézus mellett foglal helyet, Jézus keresztre feszítettéskor pedig édesanyjával, Máriával együtt áll a keresztfá alatt. Jézus Jánosra bízta édesanyját. (Jn. 19, 25–27.) Szűz Mária – Boldoganya, a magyarok Boldogasszonya – János apostollal került tehát legszorosabb kapcsolatba. Mega palóccokkal.

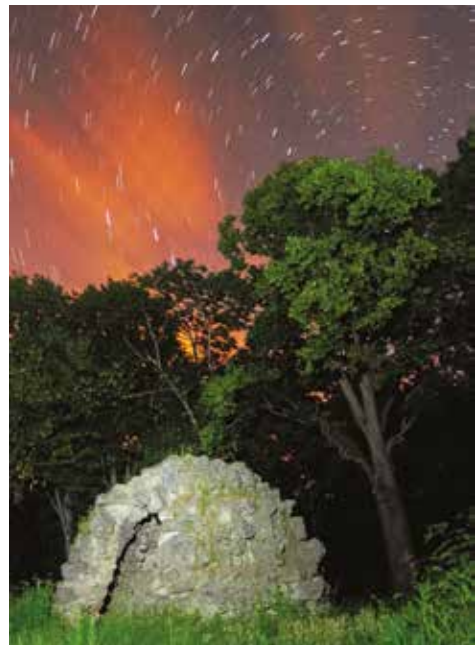
A palócság és Mária meghitt viszonya még a Kárpát-medencében is különlegességszámba megy. A palócok eleven hitének legbensőségesebb motívuma az erőteljes Mária-kultusz, amit itt nincs módomban fejtegetni, de annyit meg kell jegyezni, hogy a palócok Máriát és Jézust azonos minőségnek tekintik, Máriát isteni magasságba emelve szemlélik. A jézusi szerepkörben megjelenő Mária, a palócok Szűz Máriájának, Máriácskájának fokozott kultusza tehát kifejezetten palóc sajátosság. Ez az egyik ok, amiért az egri egyházmegyének Szent János a patrónusa.

A másik ok, János evangéliumában, a legkülönlegesebb kánoni újszövetségi iratban rej-

tőzik. Amely tulajdonképpen egy végtelenül elmélyült meditáció manifesztuma, mely a krisztusi üdv történet legbensőbb lényegét sejteti meg.¹⁶⁴ Jézus személyiségének, belső énjének feltárását kísérli meg a külső megjelenés alapján. Központi kérdése Jézus megváltó halála, feltámadása és megdicsőülése.

Hogyan magasztalja Pázmány Péter Szent Jánost egyik prédikációjában? „Mert ha a többi evangelista a Krisztus emberségének héját magyarázta, Szent János hirdette és ismerte Krisztus istenségét, mely mint a fának völgye (völgye = belseje, mélye, lényege) nem látszik első tekintetben.”

Ehhez a legelmélyültebb meditációhoz pedig spirituális helyre van szükség. Sokrétű és változatos helyre, szellemi tájra, melynek kontemplatív volta elősegíti a különleges szellemiség kialakulását.

195. kép. Ostoros kőkupolája csillagos égbolttal („Ostoros”)

KAPTÁRKÖVEK FÖLDJE

HATÁRTERÜLET

Egerszalókon „a búcsú napja Mária nevenapja, régebben nagyvidékeket mozgatott meg: 30–32 helység népe, 30 000 lélek is eljött megtisztelni Máriát. Nemcsak a környező palóc falukból, hanem a Jászságból is, szinte az egri egyházmegye egész területéről. Így érthető meg, hogy a kiskunfélegyháziak, akik jász földről vándoroltak ki még a XVIII. század folyamán, kegyeletes régi szokásból még ma is elzarándokolnak ide. A kultusz régi ragyogását a sekrestyében látható fogadalmi képek és tárgyak végtelen sora, páratlan hazai gazdagsága is bizonyítja.”¹⁶⁵

Egerben „az egyházi feljegyzések és a fogadalmi tárgyak tanúsága szerint számos imameghallgatás történt.... Főleg Heves, Borsod, Abaúj, Nógrád és Gömör katolikus magyar népe zarándokolt ide. A búcsúsok száma ma is meghaladja a tízezret.”¹⁶⁶ Tegyük hozzá, hogy a Jászságból is érkeznek búcsúsok az egri szervita búcsúba. Ennek tanúságát adja Orosz István (1838

– 1922) a múlt század elejének jeles jászladányi búcsúvezetője, énekesembere, aki életrajzában leírja a Bükkaljára vezető búcsús útjait. Búcsús énekeinek nagy része a mátraverebélyi és az egri kegyhelyekhez kötődik.¹⁶⁷

Ezek a példák is jelzik, hogy a Szent István királyra visszavezethető erős Mária-tisztelet miképpen kapcsolta kultikus egységbe az Alföld északi (Jászság, Hajdúság) és a Felföld déli (Mátraerdő) régióit. Kitűnően mutatja, hogy a Regnum Mariánum (Bálint Sándor megnevezésében: Sacra Hungaria) huszadik századig tartó megerősödésében milyen egyedi (ugyanakkor: egyetemes) szerepe, hatása volt a Bükkaljának – mint határterületnek, átmeneti jellegű tájnak. Búcsújáróhelyei pedig fókuszpontjai Palócföld és az Alföld Bükkaljánál érintkező szentségi tájának. A Mátrát és a Bükköt övező két „hegyalja” Palócföld déli homloka.

197. kép. Szabó Zoltán szociográfiáinak hegyek-dombok közé szorult népe (Tard, tájház)

A PALÓCOK

A palócok eredetének, kilétének kérdése – a székelyekéhez hasonlóan – régóta foglalkoztatja a tudós társadalmat. *Pintér Sándor*, aki magát töről sarjadt palócnak tartotta, 1880-ban ezt írta a palócok származásáról, történelmük kezdetéről: „...valószínű az, hogy a három törzsre oszló népcsalád, mint *Skythahun-avar* maradvány, már honfoglaló magyarok által, mint baromtenyésztő s földművelő nép, jelenlegi lakóhelyeiken találtatván, a honfoglalás könnyítéséhez hozzájárultak és mint lényegében a magyarra egy nyelven beszélők s vérrokonok, s mint talán már előbből keresztények is, az állam alkotó magyarokkal mindjárt az első században nemzettestté olvadtak...”

Vámbéry Ármin az előző véleményről különbözően azt állította, hogy a palóc a honfoglalás után ide települt nép, mely esetében „később érkezett és egy csomóban megtelepedett török töredékkel van dolgunk, akik akkor jöttek honunkba, midőn a mai magyar nyelv már régen teljesen kész volt.”

A palócok eredetéről, Kárpát-medencébe érkezésük idejéről, kultúrájuk kialakulásának körülményeiről az idők folyamán szerteágazó vélemények csaptak össze. A származáselméletek közt *Bartucz Lajos* embertani vizsgálatainak eredményeit összefoglaló munkájában, az 1943-ban megjelent *A magyarság antropológiája* című könyvében leírtakkal teremtett némi rendet. Az antropológiai kutatások a palócság és a mongoloid típusok közti szoros kapcsolatot jeleztek. Mivel a honfoglalók közt ez a rasszjelleg a kabar törzsben volt uralkodó, *Bartucz* arra következtetett, hogy a palócok őse ez a törzs lehetett. A kabar eredetnek nem mond ellent a történészek azon véleménye, hogy a kora középkorban sokféle népelem; kazár, székely, káliz, alán, besenyő, úz, kun, avar, szláv integrálódhatott egy etnikummá a palócok esetében.

Bakó Ferenc néprajzkutató múzeumigazgató az általa szerkesztett négy kötetes palóc monográfiában *A palóc néprajzi csoport eredete, etnikai összetevői* című tanulmányában összegzi e sokrétű problémát: „*A palócok őseiben tehát többféle török nyelvű népet kell látnunk, amelyek Ázsiában elkezdett, hosszú és küzdelmes vándorútjuk után a Felföldön kaptak szállást a már ott élő alán-szláv népektől. A Felföld ebben a tekintetben hasonló szerepet játszik, mint a Kaukázus, ahol évezredek át számos megvert, legyőzött nép töredékei bújtak meg és élnek a mai napig...*”¹⁶⁸ A végső summa tehát így hangzik: „*A palóc néprajzi csoport alaprétege tehát türk, kumán eredetű népelemek elmagyarosodott együttese, amely rátelepült egy kisebb létszámú és etnikailag megosztott szláv népességre. A kölcsönös asszimiláció eredményeként korunkban a palócság nagyobb részt a magyar és kisebb részt a szláv népek kultúrájának, etnikus tulajdonságainak örököse, és mint ilyen, átmeneti népcsoport. Történelme és évezredes kapcsolatai a közvetítő, az összekötő nép szerepét jelölik ki számára.*”¹⁶⁹

Ehhez tegyük hozzá *László Gyula* azon felismerését, miszerint „*Akárhog csúrrjuk, csavarjuk a tényeket, kétségtelen, hogy a fennmaradt késő avar népesség falulakó, földműves tömegei legalább tízszeresét alkották Árpád magyarjainak. A földművelő falusiak, a későbbi jobbágyok, elnyelték nyelvileg Árpád győztes seregeit, akik alapját alkották a későbbi nemességnek.*”¹⁷⁰ *László Gyula* szerint *Anonymus* a „nemesség” történetét írta meg, amely 895-ben kezdődött, de említést tesz a 670 táján Kárpát-medencébe érkezett onogurokról, a későbbi jobbágyokról is – *cumanus* név alatt! Már pedig ha így volt, akkor a palócság legjelentősebb összetevője az Avar Kaganátus bukása után a Felföldre húzódó onogur-avar népesség volt. (Lásd a *Léleklyuk* című fejezetet.)

„A palóc táj a magyarság lakta terület északi sávja, az Északi-Kárpátok és a Magyar Középhegység régióját, völgyeit és medencéit magában foglaló Felföld déli része. Ez a földrajzilag és gazdasági tekintetben átmeneti vidék fontos etnikai szerepet ad a rajta élő népességnek. Egyrészt elválasztó, esetleg ütköző sáv a Duna-medence közepén lakó magyarság és a hegyvidéken vagy azon túl élő szlávság között, másrészt közvetítő, összekötő funkciót teljesít ugyanezen népek között az élet gazdasági, etnikai és társadalmi szféráiban.”¹⁷¹

A palócok vallásosságnak nevezett eleven hit a transzcendens világ és az isteni jelenlét közvetlen megtapasztalásából fakad. „Csodás dolog” majd minden palóccal megesett élete folyamán; igen nagyszámúak a látomások és a Palócföldön (valamint a palóc kirajzás által elsődlegesen érintett Jászság területén) a legintenzívebb a „szent emberek” és „tudós

emberek, asszonyok” működése. Oly nagyszámúak a transzcendens világról szerzett egyéni, közvetlen tapasztalatok, hogy azok tradícióvá nemesülnek e vidéken. „A paraszti vallásosság nem laikusok hitélete, hanem a közvetlen szakrális kapcsolatokat hagyományosan szocializált formában működtető, a hivatalos egyházi tevékenységet is sajátosan magába foglaló önálló rendszer.”¹⁷²

A palócokra nagyon jellemző vonás az egyházi közvetítés nélküli – sőt az egyházi akarat ellenére működő – közvetlen vallásos gyakorlat. Ez profán terek és tárgyak szakrálissá tételében (Mária-képek, keresztek, kis kápolnák emelésében), a licenciátus továbbhagyományozódásában (a helyi közösségek lelki irányítóinak a helyi tradíciók fenntartóinak, előimádkozóknak, előénekeseknek, búcsúvezetőknek, szakrális létesítmények, kegyhelyek gondozóinak működésében),

198. kép. Pillantás a „palóc centrumba”, a Mátra mögé: parádi lakodalmas

a Mária-szobrok ünnepről ünnepre történő öltöztetésében vagy például bizonyos kegyhelyek egyházi rosszallás melletti felkeresésében nyilvánul meg.

Mindennek hátterét a palócság erőteljes *Mária-kultusza* jelenti. Ugyanis a palócok eleven hitének, a „*palóc vallásnak*” legbensősége-sebb motívuma a Mária-kultusz: ők Máriát és Jézust azonos minőségnek tekintik, Máriát isteni magasságba emelik.¹⁷³ A jézusi szerep-körben megjelenő Mária fokozott kultusza kifejezetten palóc sajátosság. A palócok Szűz Máriájában (Máriáscájában) nem annyira a keresztény Madonna, hanem inkább az Istenanya, a kereszténység előtti anyaistenség jelenik meg. Szicíliai Diodórosz¹⁷⁴ a szkíták eredetét elbeszélve mondja: A Földanya – a „*földszülte szűz*”, tehát a Szűzanya – és Jupiter nászából született Scythes, a szkíták ősapja. „*E király utódjai közt két erőnyes és kiváló testvér volt: egyiküket Palosnak, másikat Napusnak nevezték. Dicső tetteket vittek véghez, s megosztva a királyi hatalmat népeiket nevükről egyrészt palosoknak, másrészt napusoknak hívták.*”

A „*palosok*” ősapját szülő Földanya, az Isten-szülő Szűz Mária oltalmában Palócföldön az országos átlagnál sokkal nagyobb számban állnak templomok. Szent Anna lányának, Máriának *szeplőtelen fogantatása és megszületése* együttesen a palócság leggyakoribb templomi búcsúünnepé. Míg az országszerte legjobban kedvelt Nagyboldogasszony Mária-titulus a palócság körében az országos átlag alatt marad, addig a palócföldi templomokat az országos átlag fölött Istenszülő Szűz Mária oltalmába helyezték.¹⁷⁵

Palócföld két legfontosabb ősi kegyhelyének, a Mátraalja és a Bükkalja „*mögött*” lévő mátraverebélyi Szentkútnak és Bélápátfalvának főbúcsúja azonban Nagyboldogasszony

napjára esik. A palócföldi Mária-jelenések helyein (Szentkúton, Fallós-kúton) a Kisaszszony (Kisboldogasszony: szeptember 8.) északáján történő virrasztások alkalmával Mária születésének apokrif hagyományait elbeszélő énekek elevenednek meg, s a hajnalon Máriácska megjelenik a Napban, bölcsőben fekvő. A szeplőtelen fogantatás (december 8.) Palócföldön megtapasztalt jelentőségét tovább fokozták a kedvezőtlen, zord, téli időjárással dacoló búcsújárások. E befeléfordulást serkentő zárandoklat az ünnep bensőséges emelkedettségét jelzi.

Mi van a mélyben? A magmakamra – mondhatnák, ha csupán a fizikai síkon keressük a választ. Az ige – válaszoljuk, ha Jákob lajtorjáján kapaszkodunk. E vidék védőszentje evangélista Szent János, Jézus azon tanítványa, aki a leginspiratív szavakat mondja ki. János evangéliumának első néhány sora – Bálint Sándor szavaival – „*ünnepélyes kimértséggel, mágikus hangzásával, titokzatos tartalmával*” varázsszó lett: *In principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum, et Deus erat Verbum.* Magyarul: Kezdetben vala az Ige, az Ige Istennél vala, és Isten vala az Ige. Továbbá: *Et Verbum caro factum est et habitavit in nobis.* Azaz: az Ige testté lőn, és mi köztünk lakozék. Az Érdy-kódex magasztalása szerint: „*Bódogságus Szent János evangélista oly nagy ígét szalasztta ki szájából, kinél nagyobb soha senki nem szólt vala.*”¹⁷⁶ Az Ige testesülésének legbensőbb titka itt, a János-titulusú egri egyházmegye területén – annak egy befeléfordulást serkentő konteplatív táján – tárulhat fel a maga teljességében.

Végezetül néhány idézet Hamvas Béla – a metafizikai tradicionalitás legelesebb hazai képviselője – Az öt géniuszt című munkájából¹⁷⁷.

„*A föld az ember számára hely. De ez a hely daimonikus tér, mert sorsának itt kell teljesül-*

nie. Az ember a földdel sohasem azonosíthatja magát teljesen, de soha nem volt ember, aki a helytől, ahol élt, független lett volna.” „A helynek nemcsak fizikája, hanem metafizikája is van és nemcsak látvány, hanem génusz.” Ezt a mondatot Hamvas Béla eképpen folytatja: „Úgy látszik a homogén karakterű helyek szellemileg sajátosságosan improduktívak. A sokrétű és változatos hely a szellemiség kialakulását nem akadályozza, hanem segíti. Magas civilizációk nem kövér földeken és nem egynemű tájakon alakultak ki. A geniális ember is ott fejlődik, ahol sok a hatástényező és kereszteződés. Mindig a határterületek a fontosak. Csak itt van lehetőség arra, hogy sokszerű ellenállást lehessen legyőzni és itt fakad megedzett spiritualitás.”

Tehát Hamvas Béla szerint a határterületek a sokrétű helyek azok, ahol különleges szellemiség terem. Nagyléptékben maga a Kár-

pát-medence ilyen hely. E földrajzi egységen belül összetett táj a Balaton-felvidék, a Pilis (a Dunakanyarral, a Budai- és Visegrádi-hegységgel) és az Északmagyarországi-középhegység, különösen a „Hegyalják” (a Mátraalja, a Bükkalja és a Hegyalja Zemplénben). Hamvas Béla szerint Tihanyban, Esztergomban, Visegrádon, Budán, Egerben és Tokajban lehet találkozni gazdagsokrétűséggel. A palócság, e rejteki nép, ezen a szellemi tájon válhatott János apostol és evanglista földi helytartójává, az ősi tudás, az Őshagyomány hordozójává. A táj pedig annak forrásává.

Szabó Zoltán az 1930-as évek második felében – a Cifra nyomorúság című szociográfiái jellegű publicisztikai művében – irodalmi ihletettséggel festi meg Palócföld tájképét, mély átérzéssel ragadja meg e vidék genius loci-ját¹⁷⁸.

199. kép. Tér és idő határán. „...itt fakad megedzett spiritualitás...”

„E táj ideje az este. A palócok vidéke, a mai ország északi szegélyén, az Ipolytól a Hegyaljáig, azokban az évszakokban és órákban mutatja meg magát, amikor lágyak lesznek a színek és elmosottak a határvonalak. Koranyáron, mikor a tavasz bolond majálisa már elmúlt, és koraősszel, mikor a táj bűnbánatot tart a nyár gazdag tombolása után. Honttól Abaújig a hegyek és dombok azokban az órákban ünneplik magukat, amelyek átmenetiek. Nógrád órája akkor jön el, mikor a nap már alulról süti a várromok barna köveit és a földek árnyalt szalagjait. A Mátra akkor mutatja meg magát igazi hatalmában és erejében, ha a nap már lement, de a sötétség még nem jött el, ilyenkor megnő és felnyúlik az ég felé hatalmasan és erejére büszkén. A Börzsönyhöz is ez az óra illik, a Bükk szelídebb és komoly hegyeihez a koraeste és mindegyikhez az a perc, amikor elmúlt valami és elkezdődött valami, mikor változnak a színek, alakulnak a fények és valahonnan érkezni kezdenek a szelek. Az átmeneti órák és az átmeneti évszakok ezek és hogy éppen ezek mutatják igazi képében a tájat, talán azért van, mert a táj maga is átmeneti, félút két szélsőség, síkság és hegység között.

A palócok földje nem hegyvidék, mert nem völgyek sülyyednek a hegyek közé, és nem alföld, mert sehol sem sík és mindenhol látni hegyeket. Az Ipoly felől a Börzsönyt látni, Nógrád északkeleti felében a Karancsot, deli részén Cserhátot, a Zagyva mellől a Mátrát, a Sajó mellől a Bükköt, a Hernád mellől a Sátorgerincét. Az ember itt nem hódította meg a hegyet, mint a Kárpátok egyes vidékein, csak éppen meghúzódtott alája. A falvak úgy állnak a hegytömbök körül, mintha lecsúsztak volna róluk és a házakat megállította volna a súrlódás a síkabb vidéken, ahol már nagyobb volt a súrlódás ereje, mint a lejtő parancsa. Ezen a tájon nincsenek hegységi emberek, akiknek arcát érdesre fújta a szél és nincsenek alföldi emberek, akik komolyak, nyugodtak, puritá-

nok mint a síkságok arca. Ez a táj közvetítő, afféle híd két pólus között, kiegyenlítő és békítő. Ha délről közelít meg, átmenet a Kárpátok összefüggő magas gerincei felé, ha északról: előőrse az Alföld laposságának. Ha dél felől jössz: dombjai is hegynek látszanak. Ha északról: biztosan tudod, hogy hegyei nagyranőtt, hívalkodó dombok, melyek hiába dicsekszenek magasságukkal, formájuk mégiscsak a domboké. A hegység és a síkság ezen a vidéken utolsó nagy hódító erőlködéssel igyekszik arra, hogy területeket szerezzen meg egymástól. A Felvidék előre küldte ide pionírnak a Börzsönyt, a Mátrát és a Bükköt, az Alföld igyekezett felnyomulni a folyók mentén. Most mindkettőjükből van valami ebben a tájban, amely egyikükhöz sem tartozik.

Az utazó, aki az emelkedőkkel nehezen küszködő, zörgő vicinálisok ablakából, vagy kevély, benzinszagú autóbuszok üvege mögül szemléli ezt a tájat, ritkán hatódik meg itt s idegent nem visznek, egy-két divatos hely kivételével, erre a vidékre. Talán azért, mert az átlagember a nagy végleteket szereti. A nyugtalanító magas hegyeket, melyek úgy szöknek fel az ég felé, mint egy hangverseny hatalmas és patetikus befejezése és félelmesek, mint az éjszaka. Vagy a pusztát, mely sima és ijesztően nyugodt, mint a szintén félelmes és csodálatos délidő. Az átmeneteket kevesebb ember érti, hogy ezeket szeresse valaki, ahhoz elmélyedni kell tudni nemcsak megdöbbenni. Ez a táj ilyen: csodálni nem lehet, szeretni nagyon; értő, szelíd és nyugodt szeretettel. Nem látni kell ezt a vidéket, hanem nézni, szenzációtlan estéken, mikor szél se nagyon jár és hazafelé mennek a parasztok... Nem egészen véletlen az, hogy olyan sok kolostor van erre, teli Szent Ferenc szelíd és barna szerzeteseivel, akik fel-alá sétálnak a zöld fák keretében, hasonlítva a barna fatörzsekhez. Keveset beszélnek és sokat elmélkednek ők, a tájban, mely maga is elmélkedőnek látszik és elmélyedőnek. Nem egészen véletlen, hogy e

vidék lelkét nem érti meg senki első pillantásra. Csak később kezdi érezni és érteni a szépségeit, ugyanúgy, ahogy az igazi jó vers csak a második olvasásra mutatkozik meg...

Ez a táj bújócskát játszik a látogatójával, tréfálkozik vele, megcsalja és jó útra vezet, elbújik előle, hogy aztán újra átöltözve tűnjék elő, megbízhatatlan és szellemes. Kiismerni szinte lehetetlen, mert mindig és mindenütt más formákat és annak, aki az életet akarja vizsgálni, nehéz kérdéseket ad fel. Ha az Alföld hasonlít egy képhez, mely lenyűgöző és hatalmas, itt egy-egy megye hasonló egy képkiállításához, melyet különböző stílusú művekből állítottak össze. Az élet, ami itt folyik, dombok közé húzódva, elszigetelten a szomszéd világoktól, néha még szomszédok életétől is elkülönül...

A táj élete olyan volt mindig, mint az átmeneti vidéké. Innen nem indult semmi esemény az ország sorsának megfordítására, nem fújtak dühös szelek a hegyek közül, ennek a vidéknek a népe alig vett részt bármiféle megmozdulásban. Itt semmi sem kezdődött sem régen, sem a közelmúltban, itt nem estek hősi nagy erőfeszítések, hogy mást csikarjanak ki a földből, mint azt, amit adni szokott...

Anépe ebben a tájban csakugyan inkább művészkedett, mint lendületbe jött, inkább ruhát széptett, mint lázadt és harcba kezdett. Közvetítő volt ez a vidék mindig, mindenben benne volt egy kevésbé és mindenből kimaradt egy kévéssé...

Esténként, mikor eljön ennek a tájnak az órája, furcsa, tompa fényben tündökölnék fel az enyhe csúcsok és barna várromok. Egy-egy tornyuk úgy mutat az égre, mintha azt jeleznék, hogy hová jutott, aki eszeveszettül támadni merete a várat és lakóit. Másutt mint égbe markoló kéz rajzolódik fel kuszált árnyékuk az égre és őszidőn, ha ködök úsznak a völgyekben, úgy emelkednek magasan a szürke foszlányok fölött, mint valami fenyegető égi jel. A táj északon, ott ahol a Felvidék felé fordul, ilyen misztikus színekkel teli. Csak délen, az Alföld felé nyúló lejtőkön derültebb és barátságosabb. Arra már jó bor terem és közel van a huszadik század jele: a kettős vágányú vasútvonal."

Tér és idő határán nincsenek tények, átmeneti létállapotban csupán narratívák lehetségesek. Errefelé az őslakost és a vándort egyaránt kételek övezik, ezért csupán interpretációkra törekednek. Miközben egyre közelebb kerülnek a legfőbb keleti létesítményhez, az éberséghez.

200. kép. Tér és idő határán. „...az a perc, amikor elmúlt valami és elkezdődött valami...”

BÜKKALJA

The Bükkalja is a hilly pedimental microregion encircling Bükk Mts. from the south. The area is dissected by north-northwestern and south-southeastern oriented valleys. The morphological borders of the Bükkalja are Tarna-valley from the west and the benches of Sajó-valley from the east. The southern border is indicated by the foot of the ridges descending onto the Hevesi-plain and Borsod-Mezőség (the alluvial plain of Northern Plain – Great Hungarian Plain). The northern border is formed by the Southern Bükk Mts., approximately at the peak level of 500 m. On northeast area situated next to the Bükkhát, the Bükkalja is separated by Szinva-creek. The northwest boundary is difficult to locate, because there is no distinct geological-geomorphological barrier between the hills along Laskó stream and the Özd-Egercsehi basin: many streams arrive from the Hevesaranyos-Mikófalva basin to the Bükkalja, and run towards the Great Hungarian Plain (Laskó stream, Eger stream).

The cadastre of Hungarian microregions divides Bükkalja into two sections: the Egri-Bükkalja is located west of the interfluvium between Tard and Tibolddarác, while the Miskolci-Bükkalja lies eastward from there (hence the name „microregion group”).

The geological characteristics of the microregion group are mostly determined by volcanic rocks (Sedimentary rocks, or developed by volcanic activity) from the Miocene: rhyolitic-rhyodacite tuff and other tuffs welded at different levels (ignimbrites). However, sedimentary rocks from Oligocene, Miocene and Pliocene are also to be found here. The region has a temperate climate (temperately warm and dry weather, with hours of sunshine exceeding 1800, the average annual temperature is 8–10°C, annual amount of precipitation is 600–650 mm), and is under intensive cultivation today. In historical times, the area was covered with wooded steppe forests and had grassy, steppe-like habitats. The typical tree association of the zone is loess oaks with tartar maples (*Acer tatarico* - *Quercetum*), but as of today, only fragments have survived among the vineyards, orchards, pastures and arable lands.

The hilltops, the gentle slopes of the interfluvium, and the southern slopes of the Bükkalja were (and are again today) dominated by vineyards and orchards. The landscape is characterised mostly by viticulture and horticulture, and by small villages located in valley beds and basins, with woods, tillages, meadows and pastures surrounding the settlements. The main distinctive feature of the microregion evolved in close connection with this mosaic-like agricultural landscape – the so called „Bükkalja stone culture” (traditional stone culture of the Bükkalja region) is the most individual and unique representative of the area.

Due to the lithological character of the Bükkalja rocks developed by volcanic activity (ignimbritic rhyolite and dacite tuffs) of the area are outstandingly consistent but well-carvable, working with stone (masonry, cutting, quarrying) became a significant tradition in settlements of this regional unit.

Quarrying, using rocks in folk architecture, hewing and carved dwellings have the longest history in this area within the whole Carpathian Basin. The root (the most archaic layer) of this stone culture is reflected in ancient rocks with carved formations: the so called beehive rocks. These man-made geomorphic values are very mysterious, because we still only guess their age, their purpose and their creator(s).

The hundreds meters thick volcanic rocks of Bükkalja, formed in the Miocene, can be divided into 3 layers:

Lower Tuff Horizon – The oldest rock beds - Gyulakeszi Rhyolite Tuff Formation („lower rhyolite tuff”) from the Ottnangian stage - can be found at the bottom. It mostly consists of air-fall tuff, plenty of pumice, quartz (SiO₂) and biotite. Literature sets apart a special, rhyolite tuff-like, welded variety under the name of Kisgyőri Ignimbrite Member. The radiometric age of the 150–450 m thick volcanic formation is between 21 and 18,5 Ma.

Middle Tuff Horizon – at the end of Karpatian stage, a new volcanic eruption cycle started, resulting in the formation of a dacitic ignimbrite bed. Air-fall and allothigenetic tuffs took only minor part in the formation of the Tar Dacite Tuff Formation („middle rhyolite tuff”); the most typical components were rhyolite tuff and ignimbrite varieties, welded at different levels (Bogács Ignimbrite Member).

The 30–50 m thick unstratified rock bed also carries lava-like features (rheomorphic ignimbrite), due to the increasing amount of pumice stones (clinkers) and perlite- and obsidian-flames (fiammés).

The radiometric age of the central rhyolite-tuff level is between 17,5–16 Ma.

Upper Tuff Horizon – after another dormant period, volcanic activity restarted in the late Badenian stage, and lasted until the beginning of Pannonian stage. As a result of tuff explosion from the eruption centre, distant from the Bükkalja, the typical variants are mostly air-fall, phreatomagmatic (spherical concretionary, pelleted – Kőkötőhegy Member), allothigenetic rhyolite tuff, tuffite and diatomite (Bábaszék and Szorosvölgy Member), ranged to Harsány Rhyolite Tuff Formation („upper rhyolite tuff”). The welded ignimbrite varieties are totally absent in the 150–300 m thick tuff bed.

Radiometric examination sets the age of the formation between 14,6–13,5 Ma. The tephra from the Badenian and Sarmatian stage that compose the hills between the Mátra and the Bükk Mts. on the western side of the Bükkalja, are separated from the Harsány Formation under the name of the Felnémet Rhyolite Tuff Formation.

On the rising south edge of the Bükk Mts., pedimentation started at the time of the retreat of Pannon inland sea. By the end of the Pliocene, only island-like fragments of the older pediment had remained. After the age of rain streams – that had been forming the surface subareally, this „dual pediment” was cut up by linear erosion. The valley-deep-

ening activity of stream erosion was especially significant during the warmer and more humid periods of the Pleistocene (in interglacial periods).

Tectonic activity also contributed to the dissection of the Bükkalja, as well as to the formation of its many valleys. After the separation of the Great Hungarian Plain (at end of Pliocene/beginning of Pleistocene), the accelerated incision (vertical erosion) activity had created a strongly dissected hilly landscape by the beginning of the Holocene.

In the colder periods of the Pleistocene (during glacials) - especially in periods of long, cold and dry winters and short, cool and humid summers -, the surface forming activity of flowing waters was superceded by freezing, cryoplanation and gelisolfiuction.

Fragmentation, weathering, the rinsing effect of precipitation and wind, linear erosion, soil and rock erosion have together created the unique cones of the so-called beehive rocks on the rhyolite tuff valley slopes. Tuff towers were formed by water, wind and weathering; the balanced rocks are the result of the stretching force of water freezing and thawing in the cracks. The balanced rocks of Felső-szoros were detached from the edge of ignimbrite-plateaus by frost activity and cryoplanation processes.

Beehive rocks are more than just remarkable natural values: they are also interesting relics of cultural history. In the Bükkalja region - from Vár hill in Sirok, to Kecse-rock in Kács - there are several groups of rocks and conical stone towers with carved niches made by ancient people. As these geological forms carry the marks of human form-shaping activity, they also represent archaeological, ethnographic, historic values.

A small group of these burrowed stones can be found in the area of the Pilis and Budai Mts. (especially on the Tétny plateau), but they are the most common in the Bükkalja, around Eger. Their most typical groups can be found around Eger (Nyerges hill, Nyerges plateau, Cakó plateau), Szomolya (Vén hill, Kaptár meadow) and in the surroundings of Cserépváralja (Mangó plateau, Nagykúp, Furgál valley, Csordás valley). Beyond these locations, more beehive rocks stand in the vicinity of Sirok, Egerbakta, Egerszalók, Ostoros, Noszvaj, Bogács, Cserépfalu, Tibolddaróc and Kács settlements.

As of today, 77 beehive rocks in 40 sites are known within the Bükkalja area, with a total of 482 niches carved into the stone formations.

These rocks with man-made niches were called beehive rocks by the inhabitants of Szomolya. In the surroundings of Eger they are called "rocks with fake windows", while in other places they are referred to as "churn rocks", "devil's towers", "midwife's chairs", "saddlers", "sharp rocks", "goat rocks", "rocks with windows", "king's chairs" or "stone dragons"; however, the name "beehive rock" is the most common and widely known.

Researchers trying to solve the mysteries of these formations also use the expression "beehive rock" in their studies: Ferenc Kubinyi in 1865, Gyula Bartalos in 1885 and 1891, Gáspár Klein in 1939, Andor Saád in the 1960's and Péter Mihály from the 1970's all worked with the same terminology.

The most disputed topic about beehive rocks is the motivation behind the origin of the carved niches.

A depressive margin encircles the edge of the averagely 60 cm high, 30 cm wide and 30 deep man-made niches (the margin is clearly visible on intact ones), with occasional holes on the edges. These holes imply that the man-made niches were once covered, and the lids were fastened with wedges driven into the holes.

There are several theories and speculations about the original purpose of beehive rocks. Historian-archaeologist priest Gyula Bartalos, the first researcher of the topic supposed that beehive rocks might have been used as tombs: urns with the ashes of the deceased were stored in the niches. Bartalos first thought that the niches were originally carved by Hun-Hungarians, but later modified his theory, connecting the origin to Celts and Scythians. Gáspár Klein, chief archivist of Borsod county, supposed that beehive rocks originated from the era of the settlement of Hungarians, and that the fake windows might have had idolatrous, sacrificial purposes. Even Bartalos's study mentions - however dubiously - the recently most common and accepted opinion about the purposes of the rocks: beekeeping.

In 1891, his study was published in the journal of "Archeologiai Értesítő", stating: „Common people, arguing on the spur of the moment, call these rocks beehive rocks because of the niches.

They think that these rocks were once used as hives by our ancestors, with bees living in the rocks.”

The most significant representative of the idea of ancient beehives was Andor Saád, a physician from Miskolc. Together with archaeologist József Korek, he performed some excavations around the beehive rocks in Cserépváralja and Szomolya in the early 1960's. However, findings from the excavations - dated from the 11th - 14th centuries - provide no proof or justification for any of the aforementioned theories.

JEGYZET

- 1 Baráz Cs. 2014
- 2 Bakó F. 1961, 1977; Baráz Cs. 2015
- 3 Baráz Cs. 2013, 2018
- 4 A kifejezés alatt itt az állami természetvédelmet értjük: „Az Országgyűlés felismerve, hogy a természeti értékek és természeti területek a nemzeti vagyon sajátos és pótolhatatlan részei, fenntartásuk, kezelése, állapotuk javítása, a jelen és jövő nemzedékek számára való megőrzése, a természeti erőforrásokkal történő takarékos és ésszerű gazdálkodás biztosítása, a természeti örökség és a biológiai sokféleség oltalma, valamint az ember és természet közötti harmonikus kapcsolat – nemzetközi kötelezettségvállalásainkkal összhangban történő – kialakítása, mint az emberiség fennmaradásának alapvető feltétele, a természet hatékony védelmének létrehozását igényli...” – ezzel a mondattal kezdődik az 1996. évi LIII. törvény a természet védelméről.
- 5 Az alábbiakban inkább a *tájművelés* kifejezéssel élünk. A tájhasználat szó a tájon élő (sajnos napjainkban: élősködő) ember tevékenységére vonatkozatható. A tájban élő, a természettel összhangban cselekvő ember a tájat műveli, nem pedig használja. A művelés idealisztikus értékek, a használat utilitarisztikus értékek – azaz a haszonelvűség – mentén történik.
- 6 Kádár L. 1941. Kádár László (1908–1989) háromszéki származású földrajztudós, a földrajztudományok doktora – Cholnoky Jenő és Teleki Pál tanítványaként – a budapesti egyetemen 1930-ban szerzett természetrajz-földrajz szakos tanári oklevelet, tagja volt Almásy László legendás 1933. évi expedíciójának, 1945-től a debreceni tudományegyetem Földrajzi Intézetének vezetője.
- 7 A természeti tájak rendszertani felosztásában a táj regionális földrajzi egység. A legkisebb taxonómiai chorológiai egység a kistáj. A kistájak homogén topológiai egységekből, fációscekből, fációsceportokból épülnek fel, s a heterogenitás növekedésével, de még mindig egyéni sajátosságokat hordozva kistáj-csoportokká (ilyen a Bükkalja), középtájakká (ilyen a Bükkalját és a Központi-Bükköt, a tulajdonképpeni Bükk hegységet is magába foglaló Bükk-vidék), majd nagytájakká (Észak-magyarországi-középhegység) társulnak.
- 8 A táj az ember és a környezete, az ember és a természet közötti kölcsönhatás eredményeképp változik, alakul folyamatosan. Jöszereivel nincs olyan táj, amelyben ne lennének kulturális elemek, antropogén formák vagy legalább ne érződne az ember természeti környezetre gyakorolt hatása. Valóban, a táj egyben kultúrtáj – művelt, gondozott földfelszín – is ezért ezt a kifejezést joggal lehet logikai tautológiának tartani. Mócsényi M. 1998
- 9 A definíció első kifejtése: Baráz Cs. – Kiss G. 2007
- 10 Ismerteti Baráz Cs. 1997
- 11 Pentelényi L. 2002 212–213.; Dobos A. 2002. 219–220.
- 12 A Pinczés Zoltán, Hevesi Attila Martonné Erdős Katalin, Dobos Anna ez irányú kutatásainak összefoglalását adja: Dobos A. 2002
- 13 A Hejő a miskolctapolcai Tapolca-forrásból (26–31 °C), a Sályi-patak a sályi Vízfőből (15 °C), a Kácsi-patak a Kácsi-forrásból (14–23 °C), a Kánya-patak a Forró-kútból (11–13 °C) ered, de az Eger-patakot is táplálta (táplálja) néhány egri melegvízű karsztforrás (Tükör-, Versenyuszoda-, Szt. János-forrás; 27–32 °C)
- 14 Hevesi A. 2002/a, 2002/b, 2005/a, 2005/b; Vágó J. 2003, 2005
- 15 Harangi Sz. 2011; Pentelényi L. 2005
- 16 Hámor G. et al. 1980
- 17 Lukács R. et al. 2018
- 18 Póka T. et al 1998
- 19 Lukács R. 2000
- 20 Lukács R. 2009
- 21 Borsos B. 1991; Dobos A. 2002; Erdős K. 1972
- 22 Borsos B. 1991
- 23 Borsos B. 1991
- 24 A magyarországi kaptárkövek listája kódjelzései: a nagybetűk a megyék kezdőbetűjét, az arab szám és a kisbetű a kaptárkö-lelőhelyet, a római szám a sziklát jelöli (Baráz Cs. 2000).
- 25 A Bükkalja növény- és állatvilágának, természetes növénytársulásainak, élőhelyeinek ismertetése az alábbi irodalmakra támaszkodik: Vojtkó András 2002; Hudák Katalin – Várnagy Dávid 2003; Demeter Zoltán – Gyulai Péter – Hoisy György – Pongrácz Ádám – Szitta Tamás 2002; Baranyi Attila – Demeter Zoltán – Magyar Julianna – Neidert Dóra – Podmaniczky László – Schmotzer András – Várnagy Dávid 2004; Baráz Csaba – Ilonczai Zoltán – Schmotzer András 2007; Dudás György – Garai Adrienne – Gyulai Péter – Ilonczai Zoltán – Kovács Tibor – Varga András 2002; Szitta Tamás 2002; Kalmár Zs. 2012
- 26 A lösztölgyesek, löszgyepek-társulások a riolituffa-térzínen képződött talajokat is kedvelik, hiszen a vulkáni alapközetben is a kvarc (vulkáni üveg) uralkodik (a riolit szilíciumban gazdag, savanyú/felzikus vegyi összetételű kőzet), csakúgy, mint a löszben. A tipikus lösz jól osztályozott durva közetliszt amely alapanyagát 60–70% kvarc, 10–20% földpátok és csillámok alkotják, karbonáttartalma átlagosan 10–30 %.
- 27 Ringer Á. 2006
- 28 Bakó F. 1970, 1977; Viga Gy. 1985
- 29 Viga Gy. 1985. 59.
- 30 Bakó F. 1970–71. 325–431.

- 31 Kleb B. 1978. 59, 61, 143–146, 306–324.
- 32 Balogh J. 1881. 178–182
- 33 Tompos E. 1986. 226–228, 250–252.
- 34 Gádor J. 1985; 1987; Mesterházy K. 1986; Nováki Gy. – Sándorfi Gy. 1992.
- 35 Nováki Gy. – Sándorfi Gy. 1992. 46.
- 36 Gádor J. 1985. 115–125, 1987. 246–249.
- 37 Mesterházy K. 1989–1990. 248.
- 38 Mesterházy K. 1989–1990. 248.
- 39 Mesterházy K. 1994/a. 869–871.
- 40 Bartalos Gy. 1891/a. 140.
- 41 Bartalos Gy. 1891/a. 141.
- 42 Bartalos Gy. 1886–1900. 40–49., 117, 125, 323, 672.
- 43 Mihály P. 1978–1979. 36, 76–77.
- 44 OSZK Fond. VIII. 2435/2.
- 45 Szendrei J. 1892. 369–370.
- 46 Lőrinczy G. (szerk.) 1993
- 47 Az avar belviszály (esetleg: polgárháború) során a kagán is és a jugurus is életét veszítette. A jugurus a kagánnal majdnem egyenrangú fejedelmi személy, talán az Avar Kaganátus északkeleti (?) részének kormányzója, tartományura, akit a tudun öletett meg Aventinus szerint. 795 őszén az avar politikai vezetés életben maradt tagja, a tudun (magas rangú tisztviselő, talán helytartó, aki a jugurus halála után „hercegből” „királlyá” lett) és kísérete behódolt Nagy Károlynak. Ezzel egy időben (ősz végén, tél elején) foglalta el az egyik erődített avar központot (fejedelmi szálláshelyet/vezéri székhelyet) Erik friauli herceg.
- 48 Feltételezések szerint ezen bolgár támadások – és a szlávok ellenséges fellépése – következtében települt át a kapkan (minden bizonnyal a kagán utódjának méltóságneve, ebből a szóból származhat Koppány vezér neve) előkelőivel együtt a frank fennhatóság alá tartozó Dunántúlra, Sabaria és Carnuntum közé.
- 49 Szádeczky-Kardoss S. 1998. 284, 305–306.
- 50 Baráz Cs. 1997. 202, 208–214; 1999. 42–48.
- 51 Fischl K. 1995. 33–46.
- 52 Bartalos Gy. 1910; A Turán 2001. IV. évfolyam 4. számában, az Űtközet a Tarna völgyében című írásomban az Alföld hosszanti sáncárok rendszeréről kialakult vélekedésekre röviden kitértem.
- 53 Rómer F. 1870. 80–81.
- 54 Monumenta Germaniae Historica. Scriptores I. Hannover, 1826. Einhardi Annales: „...Hunorum regia que Hringus vocabatur...”, „...Pippinus autem, Hunis trans Tizam fluvium fugatis, eorumque regia, quae, ut dictum est, Hringus a Longobardis autem Campus vocatur...”; Annales Laureshamenses: „...cum exercitu suo pervenit ad locum, ubi reges Avavorum cum principibus suis sedere consuevit erant, quem et in nostra lingua Hringe nominant.” Ezen adatok értelmezése szerint a hring a fejedelmi központot, az avar kagáni székhelyet jelöli. Szőke B. 1960. 61–63.; „Ha már most a három szó alapján az avar fejedelmi szállás jellegére következtetést akarunk levonni, akkor módszertanilag úgy járunk el helyesen, ha a regia, camp (us) és hring (us) szavaknak azokat a jelentéseit vesszük figyelembe, amelyek közelállnak egymáshoz vagy éppen fedik egymást. Ezt figyelembe véve a regia szónál a 'királyi vár', a camp (us) szónál a 'táborerőd', a hring (us) szónál pedig a 'lezárt, körülhatárolt hely' jöhetne leginkább számításba. Így e szavak jelentéseinek vizsgálata alapján leginkább arra gondolhatnánk, hogy az avar fejedelmek szálláshelye valamilyen állandó jellegű, sáncokkal körülhatárolt és megerősített település lehetett.” Harmatta J. 1960. 64.
- 55 Monumenta Germaniae Historica. Scriptores II. Hannover, 1845. Monachi Sangallensis de gestis Karoli imperatoris libri duo: „Terra, inquit, Hunorum novem circulis eingebatur.” és „Novem hegin muniebatur.” A sangalleni szerzetes szerint a „Hunok országa... kilenc kerítéssel volt körülvéve” illetve „kilenc heginnel – élő sövénnel, palánkkal? – megerősítve”.
- 56 Az Einhardi Annales alapján Bartalos Gy. 1885. 347.
- 57 Bartalos Gy. 1885. 347–348.
- 58 Szádeczky-Kardoss I. 2002. 13.
- 59 Szádeczky-Kardoss I. 2002. 15.
- 60 Szabó J. Gy. 1984. 30.
- 61 Sashegyi S. 1955 (1998)
- 62 Mihály P. 1975. 47., 1979. 76–77.
- 63 Bartalos Gy. 1901/46–52. 96. sz.; Szendreivel a Lator-terő sáncain belül szintén találtak pénzeletet: „Egy már megbolygatott hamvederben egy Nagy Constantin-féle római denárt találtunk. Itt tehát az a ritkább eset fordult elő, hogy az őskori erőd háromszoros sáncain belül volt a hamveder temető.” Szendrei J. 1892. 369.
- 64 Mesterházy K. 1994/b. 203.
- 65 Bartalos Gy. 1906. 17.
- 66 Sashegyi S. 1955. 60.
- 67 Baráz Cs. 2002/c
- 68 Vargha T. 1912. 137.
- 69 Kovács B. 1978. 555–556.
- 70 Szendrei J. 1892. 369.
- 71 Martus F. 1957. 5.
- 72 Györffy Gy. 1987. 797.
- 73 Dercsényi D. – Voit P. (szerk.) 1973. 486–487.
- 74 Pesty F. 1988
- 75 Pelle B. 1970. 156.
- 76 Lükő G. 1994. 5–6.
- 77 Nováki Gy. 1992. 67.

- 78 Baráz Cs. 2000/d. 222–225. A kőrárok eleinte, a neolitikumban és a rézkorban közösségi áldozóhelyeket, szentélykörzeteket övezett, később, a bronzkortól a kör alaprajzú sírhalmok kögyűrűit helyettesítette árokkeret. A szentélykörzetek körárkainak – a lassan meginduló társadalmi rétegződés, a vezetői hatalom kialakulása, a közösségek hierarchiájának kialakulása következtében – lassan létrejött egy hétköznapi védelmi funkciója is a korai bronzkorban, az őskori erődített telepek első nagy korszakában.
- 79 Sándorfi Gy. 1980. 18–28.; Nováki Gy. – Sándorfi Gy. 1992. 32, 37.
- 80 Kemenczei T. – K. Végh K. 1971. 512–513.
- 81 Sándorfi Gy. 1980. 21.
- 82 Az 1320 előtt épült várakra vonatkozó okleveles adatok esetlegesen maradtak fenn. Nemcsak az írott forrásanyag pusztulása miatt, hanem azért is, mert nem biztos, hogy fűződött a várhoz birtokjogi esemény. De az is előfordulhatott, hogy az okleveles gyakorlat 14. századi elterjedése előtt a vár már elpusztult.
- 83 Sándorfi Gy. 1980. 27–28.; Nováki Gy. – Sándorfi Gy. 1984. 176. A motte mesterségesen kialakított – feltöltött, ritkábban lefaragott –, árokkal körülvett domb, amelyen többnyire fából készített védelemre is alkalmas lakóépítmény állt. Nyugat-Európában általában elővár (bailey, Vorburg) tartozott hozzá. A földhalomvár síkvidéki, esetleg dombsági vártípus. Európában a 8. században jelenik meg (Franciaország, Normandia) és a 9–10. században terjed el. Ezek a korai védművek különösen a feudalizmus kezdetén váltak népszerűvé, amikor napirenden voltak a különféle csatározások, családi háborúk. A Német Birodalomban főleg a frank vagy száli császárok korában szaporodik meg a mottek száma (például Elzászban napjainkban több mint 70 motte tart számon a kutatás), a 14. században már túlhaladott várformának számít, az írásos adatok mint elhagyott erősségeket említik
- 84 Hérodotosz IV. 62.
- 85 Hérodotosz IV. 71., 72.
- 86 Makkay J. 1995. 77–87.
- 87 Brasinszkij I. B. 1979
- 88 Bakay K. 2005. Az eurázsiai szkíta kultúra kurgánjainak részletes áttekintését adja Bakay Kornél.
- 89 Párducz M. 1958; 1973; B. Hellebrandt 1988
- 90 S. Koós J. 1983–1984
- 91 Szabó J. Gy. 1970; Kemenczei T. 1988; Patek E. 1989–1990; Fodor L. 2001. Tiszakeszi – Szódadombon 1901-ben Gálffy Ignác, Ároktő – Dongó-halmon 1930-ban Megay Géza talált nyújtott csontvázas sírokat, Kemenczei Tibor pedig urnasírt. A Bükkalja nyugati peremén, a Tarna völgyében Szabó János Győző tárt fel a preszkíta sírokat (Füzesabony – Kettős-halom, Maklár – Koszpérium, Sírok – Akasztómály, Dormánd – Hanyi-pusztá, Tarnaörs – Csárdamajor, Kál – Lege-lő). A Bükkalja és a dombvidéket övező síkvidékről néhány preszkíta régészeti lelőhely: Tarnabod – Tégláson, Ároktő – Pejpusztáról, Miskolc-Hejőcsaba – Cementgyár, Muhi – Jászoltó-dűlő, Sajóbáony, Szirmebesenyő, Sajókeresztúr, Tiszakeszi, Cserépfalu – Mészterő, Noszvajról, Boconád – Gosztonyi-tanyáról, Zaránk – Erki-halom. Nagy jelentőségű a Fodor László által a Nagy-Eged déli oldalán feltárt szkíta kori temető.
- 92 Szabó J. Gy. 1970. 77.
- 93 Baráz Cs. 2000/d, 2006
- 94 A végső szót a tipológiai vizsgálatokon túl természetesen az alapos régészeti feltárások fogják kimondani.
- 95 D. Matuz E. 1991–1992
- 96 Nováki Gy. – Sándorfi Gy. 1992. 66–68.
- 97 Hérodotosz V. 9.
- 98 Szabó J. Gy. 1970
- 99 Fodor L. 2001
- 100 Hamvas B. 1988. 17.
- 101 Hamvas B. 1988. 21.
- 102 Hamvas B. 1988. 21.
- 103 Hamvas B. 1988. 30–31.
- 104 Baráz Cs. 1997, 1999, 2000/a, 2000/b, 2002/a; Baráz Cs. – Mihály P. 1995–1996; Baráz Cs. – Kiss G. – Holló S. 2011; Bartalos Gy. 1985, 1891; Klein G. 1939; Kolacskovszky L. 1934; Kubinyi F. 1865; Mihály P. 1975, 1976, 1978–1979, 2000; Saád A. 1963, 1966, 1972; Viga Gy. 1985
- 105 A kaptárkövek természeti emlék kategóriában történő védetté nyilvánítása jelenleg folyamatban van: Baráz Cs. – Holló S. 2011
- 106 A magyarországi fülkés sziklák (kaptárkövek) eddigi legrövidebb áttekintése: Baráz Cs. – Kiss G. – Holló S. 2011
- 107 Baráz Cs. 1997; Baráz Cs. – Kiss G. – Holló S. 2011
- 108 Első összesített Borsod-Abaúj-Zemplén és Heves megyei kaptárkörtár: Baráz Cs. 1999, 2000/a. Első országos összesítést tartalmazó kaptárkörtár: Baráz Cs. – Kiss G. – Holló S. 2011
- 109 A kódjelzések a magyarországi kaptárkövek listáját tartalmazó táblázatban feltüntetett kaptárkö-lelőhelyek azonosítását könnyítik meg. A nagybetű a meggyék kezdőbetűjét, az arab szám és a kisbetű a kaptárkö-lelőhelyet jelenti. A római számokkal jelölt sziklák és az arab számokkal jelölt fülkék a fent nevezett irodalmak számozását követik.
- 110 Saád A. 1963. 87.
- 111 Martus F. 1957
- 112 Ipolyi A. 1854
- 113 Baráz Cs. 1999
- 114 Bonfini, A. 1581. Egyébként *Timon Sámuel* szerint *Candanum*, a *jazigok* városa, nem más, mint Eger s a metanasztákat a jazigokkal azonos népnek feltételezi.

- Véleménye, hogy nevük a Római Birodalom határai-
val függ össze. (Timon S. 1733–34. 97–98.) Valóban
a *meta* latin szó átvitt értelemben célt, véget, határt
jelent, de különben kúp alakú testet, gúlát, idomot,
hegyfokot, földfokot értünk alatta. A *metanaszta* te-
hát lehet a birodalom határán túl vagy annak végein
élő nép, de földvárakat, sáncrendszereket emelő nép
(lásd a szarmata-jazigokhoz kötött alföldi hosszanti
védműveket, a Csörsz- és Ördög-árkokat), esetleg kő-
bálványokat, sziklagúlákat faragó nép értelmű is.
- 115 D. Matuz E. 1991–1992. 5–81.
- 116 Fol, A. – Marazov, I. 1984; Fol, A. – Jordanov, K. –
Porozhanov, K. – Fol, V. 2000; Fol, V. 2000, 2008;
Stefanka, I 2008
- 117 Gunda B. 1991–92. 344–346.
- 118 Szabadfalvy J. 1992. 83–85.
- 119 Mollay K. 1982. 350–352.
- 120 Fehér G. 1931. 86.
- 121 Varga Zs. 1956. 94–95.
- 122 Varga Zs. 1956. 132.
- 123 Tolsztoz Sz. P. 1950. 85–87.
- 124 Bartalos Gy. 1886–1900. 36.; Saád A. 1972. 105.
- 125 Soós I. 1975. 208–211.
- 126 Kovács B. 1987a. 105.
- 127 Fodor L. 2001
- 128 Györfly Gy. 1987. 49.
- 129 Az úrbérrendezés tájhasználatra gyakorolt hatását az
alábbi irodalmak alapján foglaljuk össze: Andrásfalvy
B. 2000, 2004; Bartha D. 2000; Magyar E. 2000
- 130 A bükkaljai falvak hagyományos gazdálkodási rendjé-
re gazdag forrást nyújt: Barsi E. 1987
- 131 Nemes L. 2007
- 132 Martonffy K. 1854
- 133 Barsi E. 1987. 136–137.
- 134 Mártonffy K. 1854
- 135 Kiss J. 2017
- 136 Bakó F. 1961, 1977
- 137 Égető M. 1985/2001, 2003; Laposa J. 1988
- 138 Paládi-Kovács A. 2011
- 139 Magyar néprajz I.1. Táj, nép, történelem. Budapest
2011
- 140 Paládi-Kovács A. 1965/2010, 2011
- 141 Petercsák T. 1992, 2000, 2002, 2008
- 142 Téglás K. 1902
- 143 Saláta D. – Szabó M. – Kenéz Á. – Malatinszky Á. – De-
mény K. – Breuer L. 2007
- 144 Andrásfalvy B. 2004
- 145 Bartus P. – Baráz Cs. 2017; Bartus P. – Baráz Cs. –
Malatinszky Á. 2018
- 146 Baráz Cs. 2018
- 147 Viga Gy. 1986., 2002
- 148 Viga Gy. 2002
- 149 Csüllög G. 2000; Viga Gy. 2011
- 150 Süli-Zakar I. (szerk.) 2003; Frisnyák S. 1990, 2009
- 151 Baráz Cs. – Kiss G. 2007
- 152 A *transzcendens (irracionális, vallásos) tapasztalás* a
nép közvetlen túlvilági élményeinek fogalmi szinten
történő leírására a néprajzkutatók bevezették a *népi
unio mystica*, illetve a *transzcendens népi percepció*
fogalmakat.
- 153 Bálint S. – Barna G. 1994
- 154 Bálint S. – Barna G. i.m.
- 155 Baráz Cs. – Holló S. – Ilonczai Z. – Schmotzer A. – Su-
lyok J. – Szitta T. 2003
- 156 Hoppál M. 1990
- 157 Bálint S. 1944. 29–31.
- 158 Bálint S. – Barna G. 1994. 116.
- 159 Bálint S. 1944. 20–22
- 160 Barna G. 1990. 56.
- 161 Kovács B. 1987. 84.
- 162 Kovács B. 1965. 80–81.
- 163 Bálint S. 1998. 2. 121–122.
- 164 Gyökössy E. 1999
- 165 Bálint S. 1944. 22.
- 166 Barna G. 1990. 56.
- 167 Bálint S. – Barna G. 1994. 253.
- 168 Bakó F. 1989. 108.
- 169 Bakó F. 1989. 113.
- 170 László Gy. 1996. 29.
- 171 Bakó F. 1989. 53–54.
- 172 Lengyel Á. – Limbacher G. 1997. 56.
- 173 Lengyel Á. – Limbacher G. 1997
- 174 Diodorus Siculus (élt: Kr. e. 1 században) terjedelmes
világtörténeti munkájának címe Bibliothéké (Könyv-
tár). Ebben a mitikus kortól Kr. e. 54-ig, Julius Caesar
haláláig dolgozta fel a történelmet
- 175 Lengyel Á. – Limbacher G. 1997. 103.
- 176 Bálint S. 1998. 117, 118.
- 177 Hamvas B. 1988.
- 178 Szabó Z. 1938. 10–15.

IRODALOM

- Andrásfalvy Bertalan (2000): Árterek múltja és jövője. In Gadó György Pál (szerk.): A természet romlása, a romlás természete. Magyarország. Föld Napja Alapítvány
- Andrásfalvy Bertalan (2004a): Az úrbérrendezés hatása a természetre. *História* 2004. 5.
- Andrásfalvy Bertalan (2004b): Hagyomány és környezet. Az elkülönítés és arányosítás következményei. *História* 26(5). 19–20.
- Bakay Kornél (1997): Östörténetünk régészeti forrásai I. Miskolc
- Bakó Ferenc (1961): Egri borospincék. Eger
- Bakó Ferenc (1970): Kőházak és barlanglakások Észak-Hévesben. Az Egri Múzeum Évkönyve VIII–IX. 325–431.
- Bakó Ferenc (1977): Bükki barlanglakások. Miskolc
- Bakó Ferenc (1989): A Palóc néprajzi csoport eredete, etnikai összetevői. In Palócok I. Szerk. Bakó Ferenc. Eger, 1989. 53–117.
- Bakó Ferenc (szerk.) (1989): Palócok I. Kutatástörténet, föld és nép. Eger
- Bálint Sándor (1944): Boldogasszony vendégségében. Budapest
- Bálint Sándor (1977): Ünnepi kalendárium I–II. Budapest
- Bálint Sándor (1998): Ünnepi Kalendárium I–II–III. Szeged
- Bálint Sándor – Barna Gábor (1994): Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza. Budapest
- Balogh János (1881): Egervár története. Eger
- Balogh Kálmán (1964): A Bükkhegység földtani képződményei. A Magyar Állami Földtani Intézet Évkönyve XLVIII. 2. füzet 245–719.
- Barabás Jenő (1989): A palóc eredet kérdése. In Palócok I. Szerk. Bakó Ferenc. Eger, 1989. 119–136.
- Baranyi Attila – Demeter Zoltán – Magyar Julianna – Neidert Dóra – Podmaniczky László – Schmotzer András – Várnagy Dávid (2004): A „Bükkalja” Érzékeny Természeti Terület bevezetését megalapozó vizsgálatok – I. helyzetértékelés. Gödöllő
- Baráz Csaba (1997): Bartalos Gyula (1839–1923) régészeti-történeti kutatásai. Az Egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve (Agria XXXIII.) 177–249.
- Baráz Csaba (1999): Kaptárkövek a Bükkalján. Sziklaméhészettől a magyar ősvallásig. Debrecen
- Baráz Csaba (2000/a): Kaptárkövek. Szakrális kö emlékek a Bükkalján. Eger, 2000
- Baráz Csaba (2000/b): A kaptárkövek fülkéinek koráról, rendeltetéséről és használatáról. *Turán* 2000. 3. sz. 72–81.
- Baráz Csaba (2000/c): Törökasztal – Oltárkő a Tarna völgyében. In *Élő táj*. Szerk. Buka László. Debrecen, 2000. 266–274.
- Baráz Csaba (2000/d): Várak vagy szakrális építmények? A bükkaljai Leányvár és Halomvár rejtélye. In *Élő táj*. Szerk. Buka László. Debrecen, 2000. 211–227.
- Baráz Csaba (2002/a): Kaptárkövek a Bükkalján. In Baráz Csaba (szerk.) A Bükki Nemzeti Park. Hegyek, erdők, emberek. Eger. 365–378.
- Baráz Csaba (2002/b): Attila sírja és az őrzők. Csabai Pál táltos igaz története. *Turán* 2002. 2. sz. 103–111.
- Baráz Csaba (2002/c): A Léleklyuk-barlang felirata és régészeti környezete. *Turán* 2002. 5. sz. 19–30
- Baráz Csaba (2006): A bükkaljai Leányvár és Halomvár. Várak vagy szakrális földépitmények? In Kovács Gyöngyi – Miklós Zsuzsa (szerk.) „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Budapest, 11–22.
- Baráz Csaba (2014): Tájművelés és táji kapcsolatok a Bükkalján. *Történeti Földrajzi Közlemények* 2. évf. 1-2. szám 110–120.
- Baráz, Csaba (2015): Beehive Rock in the Bükk Foothills: A Landscape Born in Fire. Dénes Lóczy (ed.) *Landscapes and Landforms of Hungary*. World Geomorphological Landscape. Springer International Publishing, Switzerland
- Baráz Csaba – Holló Sándor (2011): Természeti emlékek lesznek a kaptárkövek. *Zöld Horizont* 6. évf. 3. szám 1. melléklet
- Baráz Csaba – Ilonczai Zoltán – Schmotzer András (2007): Kaptárkövek völgye. A Szomolyai Kaptárkövek Természetvédelmi Terület. Eger
- Baráz Csaba – Holló Sándor – Ilonczai Zoltán – Schmotzer András – Sulyok József – Szitta Tamás (2003): Tanösvény a Bél-kőn. Tanösvények a Bükki Nemzeti Parkban 3. Eger
- Baráz Csaba – Kiss Gábor (2007): Az ördögortnyoktól a patkányosok köveig. Jeles kövek, regélő helyek a Mátraerdő területén. Bábakálcs füzetek – 10. Eger
- Baráz Csaba – Kiss Gábor – Holló Sándor (2011): Szakrális emlékeink. Kaptárkövek Magyarországon. Budapest
- Baráz Csaba – Mihály Péter (1995–1996): A Heves és Borsod-Abaúj-Zemplén megyei kaptárkő topográfia újabb eredményei és a fülké rendeltetésének vizsgálata. Egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve XXXI–XXXII. 63–105.
- Barna Gábor (1989): fejezetek a palóc néphitből. In Bakó Ferenc (szerk.) Palócok I. Eger. 595–677.
- Barna Gábor (1990): Búcsújáró és kegyhelyek Magyarországon. Budapest
- Barsi Ernő (1987): Egy bükkaljai falu a hagyományos gazdálkodás idején. Miskolc
- Bartalos Gyula (1885): Eger vidékének történetírás előtti emlékei. In Adatok az Egri Egyházmegye történelméhez. I. Szerk. Kandra Kabos. Eger, 1885. 322–362.
- Bartalos Gyula (1886–1900): Hazánk ősi honvédelmének tanulmánya 1886-tól 1900-ig teljesített feljárásaim és mások szavahihető értesítéseinek feljegyzése nyomán. Kézirat. OSZK Kt. 1–813.
- Bartalos Gyula (1891): Egervidéki „kaptárkövek” és barlangok. *Archaeologiai Étesítő* XI. 136–141.
- Bartalos Gyula (1891/2): Sétáljunk ki az Egedre 1. Eger 1891. 22. szám
- Bartalos Gyula (1901): Egri Híradó 1901. 96. szám
- Bartalos Gyula (1906): Kandra Kabos emlékezete. Eger
- Bartalos Gyula (1909): Heves vármegye őskora. In Magyarország vármegyéi és városai. Heves vármegye. Szerk. Borovszky Samu. Budapest, 1909. 431–444.
- Bartha Dénes (2000): Erdőterület-csökkenések, fajfajváltozások a Kárpát-medencében. In R. Várkonyi Ágnes (szerk.) Táj és történelem. Osiris, 2000. 11–32.
- Bartus Petra – Baráz Csaba (2017): A bükki Lőfő-tisztás tájváltozásai. *Tájékológiai Lapok* 15. (2017/1.) 43–58.
- Bartus, Petra – Baráz, Csaba – Malatinszky, Ákos: Landscape changes in a 19th century wood pasture and grazing

- forest. Hungarian Geographical Bulletin 67. (2018/1.) 13–27.
- Biller, Thomas – Metz, Bernhard (1991): Anfänge der Adelsburg im Elsaß in ottonischer, salischer und frühstaufischer Zeit. In *Burgen der Salierzeit II.* Szerk. Horst Wolfgang Böhme. Sigmaringen. 245–284.
- Bóna István (1993): A hunok és nagykirályaik. Budapest
- Bóna István (1995): Az Árpádok korai várairól. Debrecen
- Borsos Balázs (1991): A bükkalji kaptárkövek földtani és felszínalaktani vizsgálata. Földrajzi Közlemények CXV. 3–4. 121–137.
- Bottyán Árpád (1955): Szkíták a Magyar Alföldön. Régészeti Füzetek Ser. I. 1.
- Brasinszkij, I. B. (1985): Szkita kincsek nyomában. Budapest
- Скудная, В. М. (1962): Скифские зеркала из архайского некрополя Ольвии. Труды Государственного Эрмитажа VII. 5–27.
- Császár Géza (2005): Magyarország és környezetének regionális földtana I. Paleozoikum–paleogén. Budapest
- Csüllög Gábor (2000): A középkori Magyarország térszerkezete. Földrajzi Közlemények CXXIV. (XLVIII) kötet, 1–4. sz. 109–130.
- D. Matuz Edit (1991–1992): A kytajcei kultúra földvára Felsőtárkány – Várhegyen. Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve XXVII–XXVIII. 5–84.
- Demeter Zoltán – Gyulai Péter – Hoisy György – Pongrácz Ádám – Szitta Tamás (2002): A Délkelet-Bükk természeti értékei. Miskolc
- Dénes József (1989): A Mátra-hegység Árpád-kori várai. In: Várak a 13. században. Castrum Bene 42–55.
- Dercsényi Dezső – Voit Pál (szerk.) (1973): Heves megye műemlékei III.
- Dobos Anna (2002): A Bükkalja 2. Felszínalaktani leírás. In: Baráz Csaba (szerk.) A Bükki Nemzeti Park. Hegyek, erdők, emberek. Eger. 217–227.
- Dudás György – Garai Adrienne – Gyulai Péter – Ilonczai Zoltán – Kovács Tibor – Varga András (2002): Állatvilág I. Gerinctelenek. In: Baráz Csaba (szerk.): A Bükki Nemzeti Park. Hegyek, erdők, emberek. Eger. 263–279.
- Dümmerth Dezső (1987): Az Árpádok nyomában. Budapest
- Engel Pál (1987): Töprengések az Árpád-kori sáncvárok problémájáról. Műemlékvédelem 1987. 1. 9–14.
- Erdős Katalin (1972): Az Alsó-Bükk kaptárkövei. Studium III. a KLTE Tudományos Diákköre kiadványai. Debrecen 109–126.
- Égető Melinda (1985/2001) (szerk.): Szőlőhegyi szabályzatok és hegyközségi törvények a 17–19. századból. Budapest
- Égető Melinda (2003): A szőlőhegyek igazgatási formái és az autonómia kérdése a 17–19. században. In: Bánkiné Molnár E. (szerk.): Autonóm közösségek a magyar történelemben. Kiskunfélegyháza, 241–258.
- Fehér Géza (1931): A bolgár–török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozásaik. Archaeologia Hungarica. VII. Budapest
- Fehérné Walter Anna (1975): Az ékirástól a rovásírásig I–II. Buenos Aires
- Feld István (1987): Megjegyzések az Árpád-kori ún. kisvárak kérdéséhez. Műemlékvédelem 1987. 1. 1–8.
- Feld István (1989): A 13. századi várak az eddigi kutatásokban. In: Várak a 13. században. Castrum Bene 8–19.
- Fischl Klára (1995): Előzetes jelentés a Csörsz-árok kutatásáról Csincsen. Somogyi Múzeumok Közleményei 11. 33–46.
- Fodor István (1997): Hajdúdorog – Cárdadomb. Szarmata temetkezések a II–III. századból. In: Utak a múltba. Magyar Nemzeti Múzeum. Szerk. Raczy Pál – Kovács Tibor – Anders Alexandra. Budapest. 110–112.
- Fodor László (2001): Heves a XIII–XV. Században. Történeti, régészeti adatok a várról és városról. In: Petercsák Tivadar – Szabó J. József (szerk.): Tanulmányok Hevesről. Heves, 57–82.
- Fol, Alexander – Ivan, Marazov (1984): Thrákia és a thrákok. Budapest
- Fol, A. – Jordanov, K. – Porozhanov, K. – Fol, V. (2000): Ancient Thrace. International Foundation Europa Antiqua & Institute of Thracology. Sofia
- Fol, Valeria (2000): Megalithic and Rock-cut Monuments in Ancient Thrace. Univ. Publ. House “St. Kliment Ohridski”. Sofia
- Fol, Valeria (2008): The rock as a topos of faith. Geoarchaeology and Archaeomineralogy. Sofia. 153–162.
- Friedrich, Reinhard (1991): Salierzeitliche Burgenanlagen im nördlichen Rheinland. In: Burgen der Salierzeit I. Szerk. Horst Wolfgang Böhme. Sigmaringen. 177–194.
- Frisnyák Sándor (1990): Magyarország történeti földrajza. Budapest
- Frisnyák Sándor (2009): Magyarország kultúrgeográfiai korszakai. Nyíregyháza–Szerencs
- Gádor Judit (1985): A sály-latori nemzetségfői központ kutatása. In: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszéri adatai. Szerk. Fodor István – Selmeczi László. Budapest. 115–125.
- Gádor Judit (1987): Észrevételek az égett sáncok kérdéséhez a Sály-latori vörös sánc ásatási eredményei alapján. Soproni Szemle 41. 246–249.
- Gerő László (1987): A motte-k, azaz földhalomvárak... Műemlékvédelem 1987. 1. 21–23.
- Gorové László (1876): Eger városának története. Eger
- Götz László (1994): Keleten kél a Nap I–II. Budapest
- Gunda Béla (1991–1992): Méhészkedés a magyarságnál. Az Egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve (Agria XXVII–XXVIII.) 303–368.
- Gyalog László, Budai Tamás (2002): Javaslatok Magyarország földtani képződményeinek litosztatográfiai tagolására. A Magyar Állami Földtani Intézet Évi Jelentése, 2002 (2004), pp. 195–232.
- Gyökössi Endre (1999): János evangéliuma. Nyíregyháza
- Györffy György (1987): Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Budapest
- Györffy György (1987): Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza III. Budapest
- Hámor Géza – Ravaszné Baranyai Livia – Balogh Kadosa – Árváné Sós Erzsébet (1980): A magyarországi miocén riolituffa-szintek radiometrikus kora. A Földtani Intézet Évi Jelentése 1978-ról 65–73.
- Harangi Szabolcs (2011): Vulkánok. A Kárpát–Pannon térség tűzhányói. Szeged
- Harmatta János (1960): Adatok az avar hring kérdéshez. Archaeologiai Értesítő 87. 63–64.
- Hartai Éva (1983): Néhány újabb savanyú piroklasztikum előfordulás a Bükk hegységben. Földtani Közöny 113. 303–312.

- Heine, Hans-Wilhelm (1991): Burgen der salischen Zeit in Niedersachsen – Ein Überblick. In: Burgen der Salierzeit I. Szerk. Horst Wolfgang Böhme. Sigmaringen. 9–84.
- Hellebrandt Magdolna (1988): Szkítakeri temető Kesznyéten – Szérűskerten. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXV-XXVI. 107–126.
- Hérodotosz (1989): A görög–perzsa háború. Budapest
- Herrnbrodt, A. (1958): Der Husterknupp. Eine niederrheinische Burganlage des frühen Mittelalters. Bonner Jahrb. Beih. 6. Köln-Graz
- Hevesi Attila (2002/a): A Bükk hegység földrajzi helyzete, kialakulása, éghajlata. In: Baráz Csaba (szerk.): A Bükk Nemzeti Park. Hegyek, erdők, emberek. Eger. 15–22.
- Hevesi Attila (2002/b): Fejlődéstörténet II. Felszínfejlődés. In: Baráz Csaba (szerk.): A Bükk Nemzeti Park. Hegyek, erdők, emberek. Eger. 83–108.
- Hevesi Attila (2005/a): Adatok a Bükkalja és a Bükk-hát eddig „védtelen” (=védtelen), de védelemre érdemes felszínalakotani és kultúrtörténeti értékeinek jegyzékéhez. In: Dobos Anna – Ilyés Zoltán (szerk.): Földtani és felszínalakotani értékek védelme. Eger. 189–202.
- Hevesi Attila (2005/b): Élettelen természeti tényezők szerepe a táj életében: a Bükkalja. In: A földrajz dimenziói. 375–391.
- Hoppál Mihály – Jankovics Marcell – Nagy András – Szemadám György (1990): Jelképtár. Budapest
- Hoppál Mihály (szerk.): (1990): Magyar néprajz VII: Népszokás, néphit, népi vallásosság. Budapest
- Hudák Katalin – Várnagy Dávid (2003): Az agrárkörnyezetvédelem lehetőségei a Bükkalján. Miskolc
- Ipolyi Arnold (1854): Magyar Mythologia. Pest
- Kalmár Zsuzsanna (2012): A Mész-hegy környezetállapota. Szakdolgozat. Eszterházy Károly Főiskola, TTK, Környezettudományi Tanszék. Eger
- Kandra Kabos (1885): Az Őrs (Eurs-ur) nemzetség és a kácsi apátság. In: Adatok az Egri Egyházmegye történelméhez. I. Szerk. Kandra Kabos. Eger, 1885. 152–156.
- Kandra Kabos (1897): Magyar Mythologia. Eger
- Kemenczei Tibor (1966): Koravaskori bronz raktáreletek a miskolci múzeumban. Herman Ottó Múzeum Évkönyve VI. 49–107.
- Kemenczei Tibor (1988): Kora vaskori leletek Dél-Borsodban. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXV-XXVII. 91–105.
- Kemenczei Tibor – K. Végh Katalin (1971): Leletmentések és ásatások 1969–70-ben. Herman Ottó múzeum Évkönyve X. 507–515.
- Kiss Judit (2017): Mész-hegy, Nyerges-tető antropogén elemeinek kataszterezése és tájhasználatának vizsgálata. Diplomamunka. Debreceni Egyetem, Természettudományi és Technológiai Kar, Földtudományi Intézet. Debrecen
- Kleeb Béla (1978): Eger múltja a jelenben. Budapest
- Klein Gáspár (1939): Borsod vármegye és népességének története. In: Vármegyei szociográfiák. V. Borsod vármegye. Budapest
- Kolacskovszky Lajos (1934): A Bükk kaptárkövei. Turisták Lapja. 46. 219–223.
- Korek József (1968): Rejtélyes fülkék a sziklákon. Múzeumi Magazin 1968. 3. szám
- Kovács Béla (1969): Kabarak és palócok. Adatok a Palócföld IX–XI. századi településtörténetéhez. Az Egri Múzeum Évkönyve VII. 159–175.
- Kovács Béla (1970): Adatok az Egri-völgy középkori településtörténetéhez. In: Dolgozatok Heves megyer múltjából. Szerk. Szabó János Győző. Eger, 1970. 39–43.
- Kovács Béla (1978): Sirok – Vár. In: Heves megye műemléki topográfiája III. Szerk. Dercsényi Dezső – Voit Pál. Budapest, 1978. 555–558.
- Kovács Béla (1987): Az egri egyházmegye története 1596-ig. Eger
- Kovács Kálmán (1934): A Bükk kaptárkövei. Turisták Lapja 46. 290–293.
- Kubinyi Ferenc (1865): A szomolyai kaptár-völgy. Budapesti Szemle. III. 1865. 10. szám, 452.
- Kulcsár Valéria (1984–1985): A szarmata temetkezési rítus néhány jellegzetessége. A halmos temetők. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 17–28.
- Laposa József (1988): Szőlőhegyek a Balaton-felvidéken. Budapest
- Lengyel Ágnes – Limbacher Gábor (1997): Népi vallásosság a palócföldön. Balassagyarmat
- Lőrinczy Gábor (Szerk.) (1993): Az Alföld a 9. században. Szeged, 1993
- Lukács Réka (2000): Vulkanológiai vizsgálatok a Mész-hegy és Tur-bucka területeken (Bükkalja). Esettanulmány a Bükkalja Igimbrit Vulkáni Terület képződményeinek korrelálásához. Tudományos Diákköri Dolgozatok, ELTE, Közzétan-Geokémia Tanszék, 1–68.
- Lukács Réka (2009): A Bükkalja miocén szilíciumgazdag piroklasztitjainak petrogenézise: következtetések a magmatározó folyamatokra. Doktori értekezés. ELTE TTK FFI Közzétan-Geokémiai Tanszék. Budapest
- Lukács Réka – Harangi Szabolcs – Radócz Gyula – Kádár Marianna – Pécskay Zoltán – Theodoros Ntaflós (2010): A Miskolc-7, Miskolc-8 és Nyékkládháza-1 fúrások miocén vulkáni közei és párhuzamosításuk a Bükkalja vulkáni képződményeivel. Földtani Közöny 140/1. 31–48.
- Lukács, Réka – Harangi, Szabolcs – Marcel Guillong – Olivier Bachmann – Fodor, László – Yanick Buret – Dunkl, István – Jakub Sliwinski – Albrecht von Quadt – Irena Peytcheva – Matthew Zimmerer (2018): Early to Mid-Miocene syn-extensional massive silicic volcanism in the Pannonian Basin (East-Central Europe): Eruption chronology, correlation potential and geodynamic implications. Earth-Science Reviews 179 (2018) 1–19.
- Lükő Gábor (1994): Pogány eleink szent helyei, hegyei és vízei. Gyökereink
- Magyar Eszter (2000): Erdőgazdálkodás Mária Terézia korában. In: R. Várkonyi Ágnes (szerk.): Táj és történelem. Osiris, 2000. 49–70.
- Makkay János (1976): Szarvas – Cigányérpart. Régészeti Füzetek Ser. I/29. 16–17.
- Makkay János (1995): Attila kardja, Árpád kardja. Szeged
- Mártonffy Károly (1854): Eger szőlő-gazdászata. In: Kubinyi F. – Vahot I. (szerk.): Magyarország és Erdély képekben IV. Pest. 61–77.
- Martus Ferenc (1957): Regélő kövek I–II. Természetjárás 1957. 2., 3. szám
- Mesterházy Károly (1994/a): Avarok, szlávok, magyarok a Bükk-hegységben. Századok 861–876.

- Mesterházy Károly (1994/b): Többgyökerű ősi vallásunk emlékei. In Honfoglalás és régészet I. Szerk. Kovács László. Budapest. 195–205.
- Mesterházy Károly (1986): Az Őrsur nemzetség Váralja faluja. In Falvak, mezővárosok az Alföldön. Szerk. Novák László – Selmeczi László. Nagykőrös
- Mesterházy Károly (1989–1990): A felső-tisza-vidéki ötvösműhely és a honfoglalás kori emlékek időrendje. Az Egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve (Agria XXV–XXVI.) 235–274.
- Mihály Péter (1975): A Pest megyei kaptárkövek topográfiája. Studia Comitatus 3. 31–60.
- Mihály Péter (1976): A Heves megyei kaptárkövek topográfiája. Az Egri Múzeum Évkönyve XIV. 245–292.
- Mihály Péter (1978–1979): A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei kaptárkövek topográfiája. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XVII–XVIII. 33–86.
- Mihály Péter (2001): Oltárok a kaptárkövek csúcán. Turán (XXXI.) Új IV. 4. sz. (2001. augusztus-szeptember) pp. 15–26.
- Miklós Zsuzsa (1985): Árpád-kori (XIII–XIV. századi) kisvárok Magyarországon. In Középkori régészetünk újabb eredményei és időszéri feladatai. Szerk. Fodor István – Selmeczi László. Budapest. 143–156.
- Mollay Károly (1982): Német-magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Budapest
- Möcsényi Mihály (1998): A táj, amiben az ember – természet kölcsönhatása, lényege kifejezésre jut: az műemlék. Román András interjúja Möcsényi Mihállyal. Műemlékvédelem 1. 19–22.
- Nagy Géza (1894): Egy pár szó a szkithákról I–II. Ethnographia 1894. 223–238.; 279–320.
- Nagy Géza (1909): A Skythák. Székfoglaló értekezés. Budapest
- Nemes Lajos (2007): Az egri hóstyák kialakulása és története. In Az egri hóstyák. (Szerk.: Guszmáné Nagy Ágnes – Miskolci László – Petercsák Tivadar. Eger. 10–34.
- Németh, Károly – Ulrike Martin (2007 Practical Volcanology. Lecture Notes for Understanding Volcanic Rocks from Field Based Studies. Budapest
- Nováki Gyula (1992): Őskori erődítmények. In Nováki Gyula – Sándorfi György: A történeti Borsod megye várai. Budapest – Miskolc. 61–68.
- Nováki Gyula – Sándorfi György (1984): Az Árpád-kori várak kutatásának legújabb eredményei. Műemlékvédelem 1984. 3. 167–179.
- Nováki Gyula – Sándorfi György (1992): A történeti Borsod megye várai. Budapest – Miskolc
- Padányi Viktor (1989): Dentu-Magyarica. Veszprém
- Paládi-Kovács Attila (1965/2010): A keleti palócok pásztorkodása. Debrecen
- Paládi-Kovács Attila (2011): A magyar nép természeti környezete. In: Paládi-Kovács Attila – Flórián Mária (szerk.): Magyar Néprajz I.1. Táj, nép, történelem. Budapest. pp. 213–292.
- Parádi Nándor (1982): A kácsi középkori lakótorony. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 21. 9–29.
- Párducz Mihály (1958): Szkíta tükrök a Kárpát-medencében. Archaeologiai Értesítő 85. 58–64.
- Párducz, Mihály (1973): Probleme der Skythenzeit im Karpatenbecken. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 25. 27–63.
- Patek Erzsébet (1989–1990): A Szabó János Győző által feltárt „preszkíta” síranyag. A Füzesabony-Mezőcsát típusú temetkezések újabb emlékei Heves megyében. Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve XXV–XXVI. 61–118.
- Pavlu, Iván (1982): Die neolithischen Kreis grabenanlagen in Böhmen. Archeologické Rozhledy 34. 176–189.
- Pelle Béláné (1970): Heves megye földrajzi nevei. I. Az Egri járás. Budapest
- Pentelényi László (2005): A bükkaljai miocén piroklasztikum összet. In Pelikán Pál (szerk.): A Bükk hegység földtana. Magyar Állami Földtani Intézet. Budapest. 110–125.
- Pesty Frigyes (1988): Borsod vármegye leírása 1864-ben. (Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: Tóth Péter) Documentatio Borsodiensis V. Miskolc
- Petercsák Tivadar (1992): Az erdő az Északi-középhegység paraszti gazdálkodásában (XVIII–XX. század). Studia Folkloristica et Ethnographica 30. Debrecen
- Petercsák Tivadar (2000): Paraszti közbirtokosságok, legeltetési társulatok Heves megyében. Agria XXXVI. 241–278.
- Petercsák Tivadar (2002): Népi erdőbirtoklás és erdőhasználat. In: Baráz Csaba (szerk.): A Bükk Nemzeti Park. Hegyek, erdők, emberek. Eger. pp. 467–474.
- Petercsák Tivadar (2008): A közbirtokosság. Erdő és legelő-közösségek Észak-Magyarországon. Debrecen
- Pinczés Zoltán (1968): A Bükk hegység tönk és pediment felszínei. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Természetföldrajzi Dokumentáció 7. 32–39.
- Pinczés Zoltán – Martonné Erdős Katalin – Dobos Anna (1993): Elterések és hasonlóságok a hegylábfelszínek pleisztocén felszínfejlődésében, Földrajzi Közlemények CXVII. (XLI.) 3. 149–162.
- Póka Teréz – Zelenka Tibor – Szakács Alexandru – Seghedi Ioan – Nagy Géza – Simonits András (1998): Petrology and geochemistry of the Miocene acidic explosive volcanism of the Bükk Foreland, Pannonian Basin, Hungary. Acta Geologica Hungarica 41/4. 437–466.
- R. Csányi Marietta (1980): Árokkal körülvett sírok a halomsíros kultúra jánoshidai temetőjében. Archaeologiai Értesítő 107. 153–166.
- Raczky Pál – Anders Alexandra – Nagy Emese – Kurucz Katalin – Hajdú Zsigmond – Walter Meier-Arendt (1997): Polgár – Csőszhalom-dűlő, kőkor végi telep és sírok a Kr. e. V. évezredből. In. Utak a múltba. Magyar Nemzeti Múzeum. Szerk. Raczky Pál – Kovács Tibor – Anders Alexandra. Budapest. 34–41.
- Renfrew, Colin (1995): A civilizáció előtt. A radiokarbonforradalom és Európa őstörténete. Budapest
- Ringer Árpád (2006): Őskori kovabányák a miskolci Ávason. In Kovács Ferenc – Hevesi Attila (szerk.) Földrajz. Tiszteletkötet Hahn György 70. születésnapjára. Miskolc. 245–248.
- S. Koós Judit (1983–1984): Szkíta-kori bronztükrök Kisgyőr-ből. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXII–XXIII. 29–35.
- Saad Andor (1963): A kaptárkövekről. Az Egri Múzeum Évkönyve I. 81–88.
- Saad Andor (1966): Megoldott rejtély. Természettudományi Közönlöny 1966. 9. szám
- Saad Andor (1972): Adatok a kaptárkövek eredetének, korának és rendeltetésének meghatározásához. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XI. 105–121.
- Saad Andor – Korek József (1965): Denkmäler der Frühmittelalterlichen Imkereien am Fuss des Bükkgebirges. Die Fragen der Felsen mit Bienennischen. Acta Archaeologica Hungarica XVII. 369–394.

- Saláta Dénes – Szabó Máté – Kenéz Árpád – Malatinszky Ákos – Demény Krisztina – Breuer László (2007): Adatok a pénzesgyőr–hárskúti hagyásfás legelő tájtörténetéhez. *Tájökológiai Lapok* 5(1): 19–25.
- Sándorfi György (1980): Motte-típusú várak a történeti Borsod vármegyében. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 19. 9–39.
- Sándorfi György (1986): Három korai magyar motte. *Műemlékvédelem* 1986. 1. 1–7.
- Sashegyi Sándor (1955–1956): Észrevételek Régi Buda helyrajzi történetéhez. *Pomáz – Holdvilágárok. Kézirat.* 1–76.
- Sashegyi Sándor (1998): *Holdvilágárok – Holtvilágárok.* Sashegyi Sándor 1955. év végén készített tanulmányának szerkesztett változata. Budapest
- Süli-Zakar István (szerk.) (2003): A terület- és településfejlesztés alapjai. Budapest–Pécs
- Stefanka, Ivanova (2008): Early human presence and rock-cut structures in the Eastern Rhodopes. *Geoarchaeology and Archaeomineralogy.* Sofia. 185–192.
- Stefanka, Ivanova (2016): Rock Mysteries. *Investigations in the Eastern Rhodopes.* Sofia
- Sz. Kállay Ágota (1988): Rézkori áldozati leletegyüttes Füzesabony határában. Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve XXIV. 21–50.
- Szabadfalvy József (1992): A magyar méhészkedés múltja. Debrecen
- Szabó János Győző (1970): Heves megye népvándorláskori történetének néhány kérdése. In *Dolgozatok Heves megye múltjából.* Szerk. Szabó János Győző. Eger, 1970. 30–38.
- Szabó János Győző (1970): A hevesi szkítákori temető. Az Egeri Múzeum Évkönyve VII. 55–128.
- Szabó János Győző (1984): Adatok a patai főesperesség korai történetéhez. In *Tanulmányok Gyöngyösről.* Szerk. Havassy Péter – Kecskés Péter. Gyöngyös, 1984. 21–89.
- Szabó Zoltán (1937): A tardi helyzet. Budapest
- Szabó Zoltán (1938): Cífra nyomorúság. A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe. Budapest
- Szádeczky-Kardoss Samu (1992): Az avar történelem forrásai. Szeged
- Szádeczky-Kardoss Samu (1998): Az avar történelem forrásai. Budapest
- Szádeczky-Kardoss Irma (2002): Krónikáink és a jogtörténet II. *Turán* 2002. 1. sz. 11–28.
- Szendrei János (1892): Múzeumok, társulatok. Beszámoló Bartalos Gyula és Kandra Kabos kíséretében tett tanulmányútról. *Archaeologiai Értesítő* 1892. 368–370.
- Szitta Tamás (2002) Állatvilág II. Gerincesek. In Baráz Csaba (szerk.): A Bükk Nemzeti Park. Hegyek, erdők, emberek. Eger, 281–291.
- Téglás Károly (1902): A legelőkérdés erdőgazdasági és közgazdasági szempontból. *Erdészeti Lapok.* 41. évf. 10. füzet 1117–1142.
- Timon Sámuel (1733–1734): *Imago antiquae Hungariae, representans terras, adventus, res gestas gentis hungaricae I–II. Cassovia, 1733–34*
- Tolsztov, Sz. P. (1950): Az ősi Chorezm. Budapest
- Türk Frigyes (1889/1912): *Türk Frigyes munkái.* Eger
- Vaday Andrea (1995–1996): Szarmata temetőrészlet Kompolton. Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve XXXI–XXXII. 5–62.
- Vágó János (2003): A Bükkalja völgyhálózatának kialakulása és jellemzése. In *Földrajz / (szerk. biz. elnök Hevesi Attila).* Miskolc. 187–202.
- Vágó János (2005): Vulkanitok szerepe a völgy- és vízhalózat kialakulásában a Bükkalján. *Doktoranduszok Fóruma, Miskolc (szerk.: Dr. Tihanyi L.).* 115–120.
- Váradai Adél (1997): Szihalom – Pamlényi-tábla. Késő szarmata – kora népvándorláskori telep és temető a IV.-V. századból. In *Utak a múltba. Magyar Nemzeti Múzeum. Szerk. Raczky Pál – Kovács Tibor – Anders Alexandra.* Budapest. 117–118.
- Varga Gyula (1981): Újabb adatok az összesült tufatelepek és ignimbrites ismeretéhez. *A Földtani Intézet Évi Jelentése 1979-ről.* 499–509.
- Varga Zsigmond (1956): Az ősmagyar mitológia szumir és ural-altáji öröksége. Los Angeles
- Vargha Tivadar (1912): *Sírok vára. Gyöngyösi Kalendárium* 1912. 135–146.
- Vargha Tivadar (1914): Az ősi Mátra regevilága. *Gyöngyösi Kalendárium.* 110–118.
- Viga Gyula (1985): *Kőmunkák egy bükkalji faluban.* Debrecen
- Viga Gyula (2011): *Földrajzi feltételek – gazdasági, társadalmi és kulturális adaptációk. Megjegyzések a Kárpát-medence tájai közötti gazdasági kapcsolatok tér szerkezetéhez.* In *Frisnyák Sándor – Gál András (szerk.): Kárpát-medence: tájak, népek, tevékenységek. Nyiregyháza – Szerencs.* 475–485.
- Vojtkó András (2002): A hegység növénytakarója. In *Baráz Csaba (szerk.): A Bükk Nemzeti Park. Hegyek, erdők, emberek.* Eger. 237–261.
- Vörös Gabriella (1995–1996): Szarmaták Attila seregében. *Múzeumi kutatások Csongrád megyében* 5–11.
- Zalai-Gaál István (1990): A neolitikus kőrárokrendszerek kutatása a Dél-Dunántúlon. *Archaeologiai Értesítő* 117. 3–23.
- Zeune, Joachim (1991): *Salierzeitliche Burgen in Bayern. In. Burgen der Salierzeit II.* Szerk. Horst Wolfgang Böhme. Sigmaringen. 177–234.

A fényképeket készítették:

- Baráz Csaba: 1, 4–18, 20–25, 28–29, 31–38, 40, 45, 55, 58–60, 64–75, 77, 79, 81–83, 85–87, 89–90, 92, 94–95, 97–104, 106–111, 113–128, 130–133, 135, 138–146, 154–159, 161–164, 166, 168–175, 177–194, 196–200
- Kalmár Zsuzsanna: 41–44, 46–54, 56–57, 165
- Komka Péter: 176
- Mihály Péter: 27, 76, 78, 80, 91, 93, 112, 129, 136–137, 148–152, 167
- Novák Richárd: 2, 84, 134, 195
- BNPI légifotó-tár: 3 (Szabados Szabolcs), 19, 26 (Bakó Gábor), 30 (Ragcsák Roland), 39 (Szabados Szabolcs)
- Herman Ottó Múzeum, Néprajzi Gyűjtemény, Népi Építészeti Archivum: 61, 63 (Kóris Kálmán), 105, 160 (Saád Andor)
- Egyéb gyűjtemény: 62, 96 (Archaeologiai Értesítő 1891), 147, 153